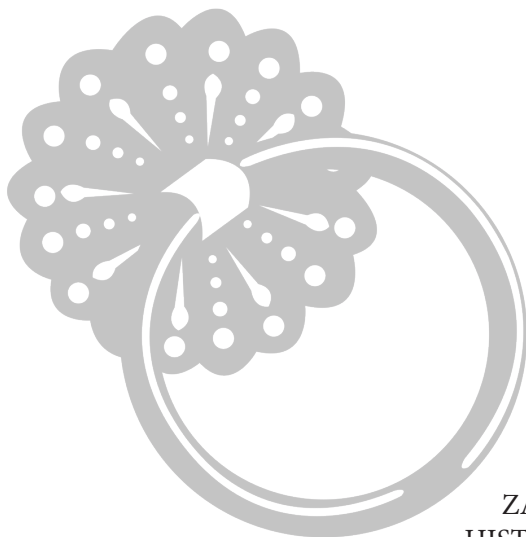

MUZEJ
SARAJEVA

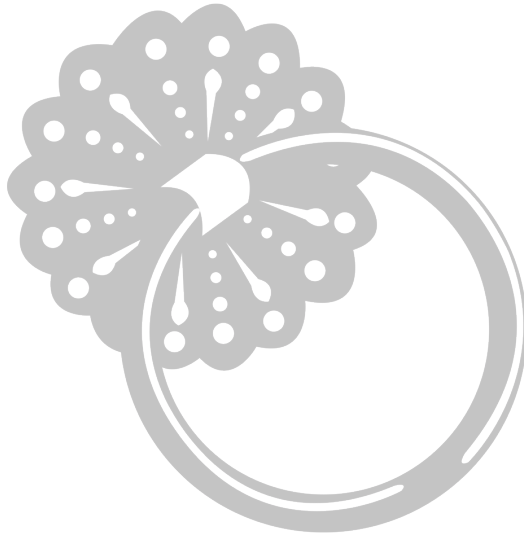
PRILOZI
ZA PROUČAVANJE
HISTORIJE SARAJEVA

JU MUZEJ SARAJEVA

PRILOZI ZA PROUČAVANJE HISTORIJE SARAJEVA

Broj 11

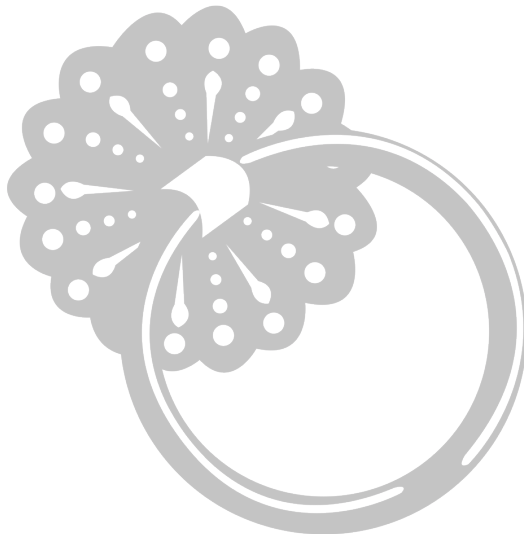
SARAJEVO, 2026

MUSEUM OF SARAJEVO

CONTRIBUTIONS TO THE STUDY OF THE HISTORY OF SARAJEVO

Number 11

SARAJEVO, 2026

SADRŽAJ / CONTENTS

PREDGOVOR / FOREWORD 7

INDIRA KUČUK-SORGUČ

IN MEMORIAM: MEVLIDA SERDAREVIĆ (1942 – 2024) 11

**IZVORNI NAUČNI RADOVI, PREGLEDNI NAUČNI RADOVI, STRUČNI RADOVI /
ORIGINAL RESEARCH ARTICLES, REVIEW ARTICLES, PROFESSIONAL PAPERS**

SALMEDIN MESIHOVIĆ

KULT IZVORSKE NIMFE I NJENO IME U AKVESIJENSKOJ

JEDINICI MUNICIPALNE AUTONOMIJE!? /

THE CULT OF THE SPRING NYMPH AND HER NAME IN THE

AQUAE S... UNIT OF MUNICIPAL AUTONOMY!?!? 15

AMRA ŠAČIĆ BEĆA

RODNE ULOGE I PORODIČNI STATUS MAJKI I DJECE NA NADGROBNIM

SPOMENICIMA SARAJEVSKOG PODRUČJA /

GENDER ROLES AND FAMILY STATUS OF MOTHERS AND CHILDREN ON

TOMBSTONES IN THE SARAJEVO AREA 35

ADNAN KALJANAC, JESENKO HADŽIHASANOVIĆ

CRTICE IZ RUKOPISA VEJSILA ĆURČIĆA O DŽAMIJAMA SARAJEVA /

NOTES FROM THE MANUSCRIPT OF VEJSIL ĆURČIĆ ON

THE MOSQUES OF SARAJEVO 63

MIRHA ŠABANOVIĆ

SKULPTURE PIONIRSKÉ DOLINE U SARAJEVU: ESTETSKI

ASPEKT MOTIVA MAJKE I DJETETA U JAVNOJ PLASTICI /

THE SCULPTURES OF PIONIRSKA DOLINA IN SARAJEVO: THE AESTHETIC

ASPECT OF THE MOTHER AND CHILD MOTIF IN PUBLIC SCULPTURE 81

AMRA BANDA, MUNIBA OSMANOVIĆ, BELMA DURMIŠEVIĆ, EMINA AJANOVIĆ

HISTORIJSKI RAZVOJ SARAJEVSKIH OLIMPIJSKIH PLANINA:

NASLIJEĐE ZOI '84 I IZAZOVI SAVREMENOG TURIZMA /

DEVELOPMENT OF SARAJEVO'S OLYMPIC MOUNTAINS: THE LEGACY OF

THE 1984 WINTER OLYMPICS AND THE CHALLENGES OF MODERN TOURISM ... 99

PRIJEVODI / TRANSLATIONS

ZIJAD ŠEHIĆ

REISEROUTEN IN BOSNIEN UND DER HERCEGOVINA.

Illustrierter Fuhrer, Wien-Pest-Leipzig, A. Hartleben's Verlag, 1895.

PUTNI PRAVCI U BOSNI I HERCEGOVINI.

ILUSTRIRANI VODIČ, Beč, Pešta, Lajpcig, A. Hartleben's Verlag, 1895. 139

PRIKAZI / REVIEWS

DŽENANA KURTOVIĆ

ALADIN HUSIĆ, „SARAJEVSKI JEVREJI OD DOLASKA U BOSNU

DO 1878. GODINE“, AKADEMIJA NAUKA I UMJETNOSTI

BOSNE I HERCEGOVINE, SARAJEVO, 2024, 190 STR. 163

ALADIN KUČUK

75 GODINA U SLUŽBI KULTURE/ 75 YEARS IN THE SERVICE OF CULTURE,

JU MUZEJ SARAJEVA, SARAJEVO, 2025, 291 STR. 167

SELMA ORUČ

LEJLA ŽUNIĆ, „TURIZAM SARAJEVA – RECEPTIVNI KULTURNI FAKTORI DESTINACIJE:

NAUČNA MONOGRAFIJA“, PRIRODNO-MATEMATIČKI

FAKULTET UNIVERZITETA U SARAJEVU, SARAJEVO, 2018, 224 STR. 171

DŽENANA KURTOVIĆ

HRONIKA / CHRONICLE

IZVJEŠTAJ O RADU MUZEJA SARAJEVA U 2025. GODINI 175

UPUTSTVA AUTORIMA 185

AUTHOR GUIDELINES 193

KONTAKT PODACI AUTORA 201

PREDGOVOR

Pred vama se nalazi jedanaesti broj časopisa „Prilozi za proučavanje historije Sarajeva“. Ovaj broj časopisa donosi radove koji obrađuju teme iz različitih naučnih oblasti, a ne samo historije. Na adresu uredništva pristiglo je ukupno šest radova, od kojih je pet pozitivno ocijenjeno u recenzentskom procesu, dok je jedan članak zapravo prijevod stranog djela, te nije zahtijevao ocjenu recenzenata. Svaki od pet radova prošao je kroz proces dvostruke, anonimne recenzije. Recenzenti koji su ocjenjivali pristigle radove su eminentni stručnjaci iz oblasti koje ovi radovi obrađuju. Recenzentski odbor moguće je vidjeti u *impressumu* časopisa. Redakcija ovog broja časopisa je znatno proširena s naučnicima koji predstavljaju cijenjene stručnjake iz oblasti na kojima su izgradili svoju karijeru.

Radovi koji su objavljeni u ovom broju časopisa obrađuju različite teme iz antičke historije, antičke epigrafije, arheologije, historije umjetnosti i geografije, dok jedan rad predstavlja prijevod kratkog djela iz 19. stoljeća. U recenzentskom procesu dva su rada ocijenjena kao izvorni naučni radovi, dva članka su kategorizirana kao pregledni naučni radovi, dok je jedan rad od strane recenzenata dobio ocjenu stručnog rada. Autori radova u ovom broju časopisa „Prilozi za proučavanje historije Sarajeva“ dolaze s Odsjeka za historiju i Odsjeka za arheologiju Filozofskog fakulteta – Univerzitet u Sarajevu, Odsjeka za geografiju Prirodno-matematičkog fakulteta – Univerzitet u Sarajevu, te Kantonalnog zavoda za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Sarajevo.

Prvu grupu radova u časopisu čine izvorni i pregledni naučni radovi te stručni radovi. U ovoj sekciji, prvi rad koji će se naći pred čitaocima je članak Salmedina Mesihovića pod nazivom „Kult izvorske nimfe i njeno ime u akvesijenskoj jedinici municipalne autonomije“. Radi se o jednoj vrlo zanimljivoj temi u kojoj autor obrađuje kult rimske boginje Dijane, zatim kult nimfe i njihovu vezu sa samim imenom municipalne jedinice čiji se urbani centar nalazio na prostoru današnje Ilidže. Također, u radu se analizira i u kojoj je mjeri rimska Dijana povezana s ilirskom Thanom, čiji se spomenik pronalazi u Topuskom, poznatom također po mineralno-termalnim i ljekovitim vrelima.

Drugi rad je članak autorice Amre Šaćić Beća s naslovom „Rodne uloge i porodični status majki i djece na nadgrobnim spomenicima sarajevskog područja“. Ovaj rad na osnovu analize epigrafskih spomenika pruža rijedak uvid u najintimnije porodične odnose na prostoru današnjeg Sarajeva u rimsko doba.

„Crtice iz rukopisa Vejsila Ćurčića o džamijama Sarajeva“ je članak autora Adnana Kaljanca i Jesenka Hadžihasanovića. Autori su na osnovu neobjavljene arhivske građe, na ovom mjestu, istražili do sada nepoznati rukopis jednog od pionira bosanskohercegovačke arheologije, Vejsila Ćurčića. U tom rukopisu, pomalo iznenađujuće, Ćurčić se bavi sarajevskim džamijama s fokusom na čuvenu Gazi Husrev-begovu džamiju. Kako sami autori ovog rada naglašavaju, iz analize rukopisa moguće je vidjeti ozbiljnost pristupa ovoj za njega neuobičajenoj tematici, ali i samu širinu u njegovom naučnom djelovanju.

Rad Mirhe Šabanović pod naslovom „Skulpture Pionirske doline u Sarajevu: estetski aspekt motiva majke i djeteta u javnoj plastici“, obrađuje umjetničku i kulturno-historijsku vrijednost javne plastike koja se nalazi na prostoru unutar Pionirske doline. U tekstu se autorica dotiče četiri spomenika, pri čemu se pored stilske analize razmatra i historijski kontekst nastanka skulptura, kao i sama transformacija Pionirske doline u drugoj polovini 20. stoljeća.

Posljednji rad ovog broja časopisa pripada naučnoj oblasti geografije i obrađuje temu pod naslovom „Historijski razvoj sarajevskih olimpijskih planina: naslijeđe ZOI '84 i izazovi savremenog turizma“, autorica Amre Bande, Munibe Osmanović, Belme Durmišević i Emine Ajanović. Autorice na sveobuhvatan način obrađuju historijski razvoj Bjelašnice, Jahorine, Igmana i Trebevića, dok u drugom dijelu svog rada analiziraju ulogu posebnih grana turizma, kao održive strategije revitalizacije planinskih destinacija.

Prijevod Zijada Šehića je jedini rad u drugoj sekciji. Naime, radi se o prijevodu dijela teksta koji se odnosi na prostor Sarajeva, iz djela publiciranog 1895. godine čiji je originalni naziv *Reisrouten in Bosnien und der Herzegovina. Illustrierter Fuhrer*, a koji u prijevodu znači „Putni pravci u Bosni i Hercegovini. Ilustrirani vodič“. Prevedeni tekst ima veliki značaj, jer nudi jedan autentični prozor u izgled i sadržaj Sarajeva na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće.

U trećoj sekciji, pod naslovom „Prikazi“, nalaze se tri prikaza publikacija i to iz oblasti muzeologije, historije i geografije. Dženana Kurtović napisala je stručni osvrt na djelo Aladina Husića iz 2024. godine pod nazivom „Sarajevski Jevreji od dolaska u Bosnu do 1878. godine“, čiji je izdavač bila Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine. Aladin Kučuk uradio je prikaz monografije Muzeja Sarajeva koja je objavljena 2025. godine, povodom 75. godišnjice osnivanja ove ustanove, koja je obilježena godinu ranije, pod naslovom „75 godina u službi kulture“/75 years in the service of culture, a čiji je izdavač bio Muzej Sarajeva. Posljednji prikaz je djelo Selme Oruč, koja je napisala prikaz knjige „Turizam Sarajeva – receptivni kulturni faktori destinacije: Naučna monografija“, autorice Lejle Žunić, objavljene 2018. godine.

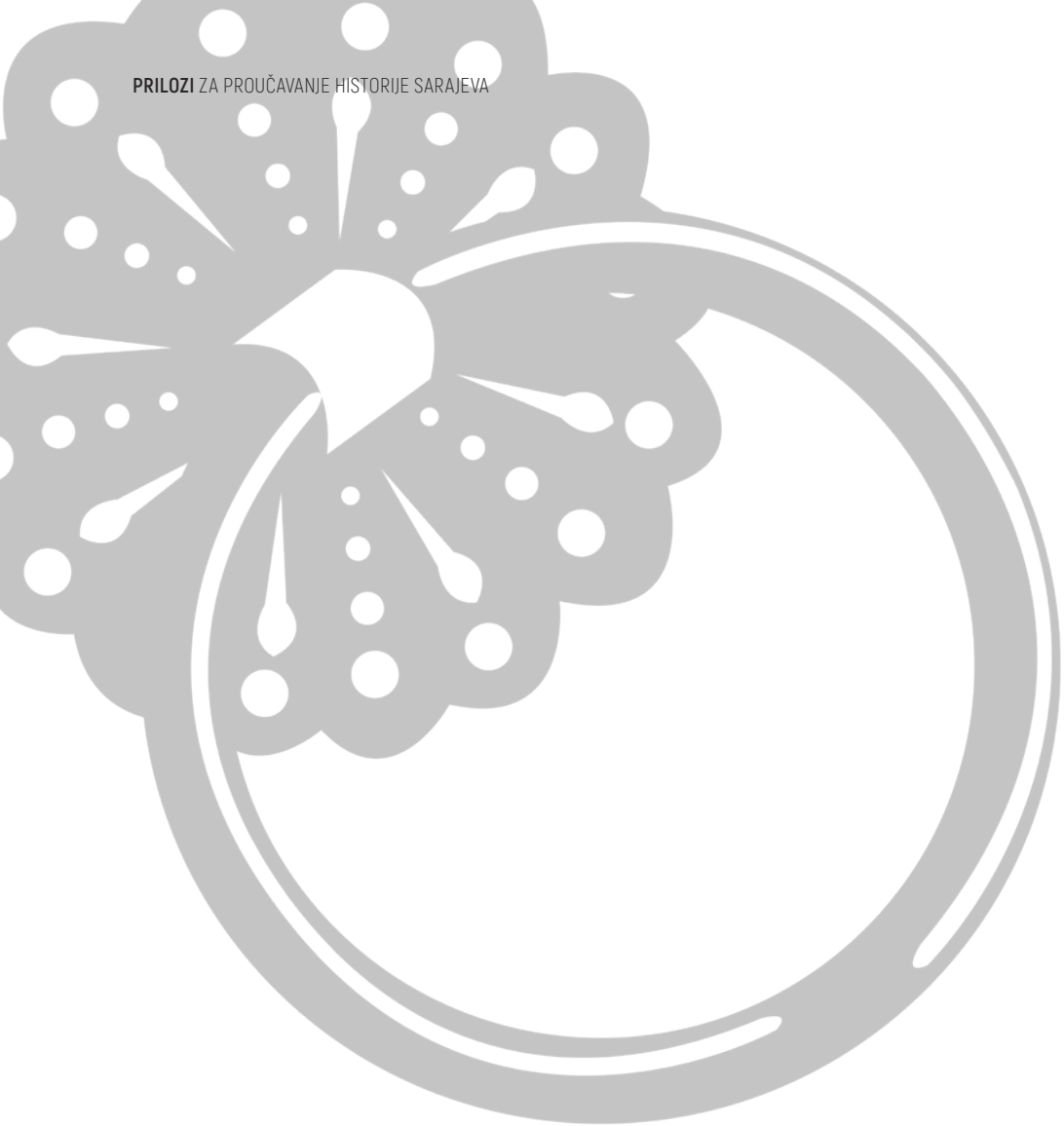
Jedanaesti broj časopisa „Prilozi za proučavanje historije Sarajeva“ zatvaramo s tekstom „Hronika“, u kojem je Dženana Kurtović na jedan opširan, ali i oku prijemčiv

način iznijela pregled svih važnijih aktivnosti Muzeja Sarajeva tokom 2025. godine, za koju se sasvim sigurno može reći da je bila veoma bogata u tom pogledu.

Na kraju je potrebno istaknuti da je proces na izradi ovog broja časopisa bio veoma izazovan, imajući u vidu promjene koje su nastupile s njim. Naime, cilj rukovodstva Muzeja Sarajeva, kao i uredništva samog časopisa je prilagoditi ovu publikaciju modernim naučnim, tehničkim i metodološkim standardima. Već po otvaranju prvih stranica ovog broja jasno je da se on razlikuje od svojih prethodnika, a namjera je da se on svakim novim brojem nadograđuje i poboljšava. Uredništvo od ovog broja ima namjeru uspostaviti praksu redovnog publiciranja „Priloga za proučavanje historije Sarajeva“, odnosno njegovo izdavanje na godišnjem nivou. To će osigurati bolju vidljivost u naučnim krugovima, kao i sigurnost za naučnike koji objavljuju radove iz oblasti koje ovaj časopis njeguje.

Na ovom mjestu se također želimo zahvaliti više osoba koje su doprinijele izradi ovog časopisa, bez kojih on ne bi mogao ugledati svjetlo dana na ovaj način. Prije svega, to je direktorica Indira Kučuk-Sorguč, koja je tokom čitave 2025. godine bila na raspolaganju svojim znanjem, savjetima i predanošću. Veliku zahvalnost dugujemo i Veliji Hasanbegoviću za besprijekoran posao koji je uradio na tehničkoj pripremi časopisa, kao i vizuelnom izgledu naslovnice. Također, zahvaljujemo i lektorici Aldijani Bihorac-Mujičić koja je uradila zaista odličan posao na lekturi i korekturi ovdje objavljenih radova. Na kraju, zahvalnost dugujemo i našim kolegama iz Muzeja Sarajeva koji su na različite načine pružili svoj doprinos tokom ovog procesa.

Dr. sc. Edin Veletovac, glavni i odgovorni urednik

MR. INDIRA KUČUK-SORGUČ
JU Muzej Sarajeva, Josipa Štadlera 32
Museum of Sarajevo, Josipa Štadlera 32
indiramuzej@gmail.com

In memoriam

UDK: 929 Serdarević M. (497,6 Sarajevo) “ 1942/2024 “

IN MEMORIAM: MEVLIDA SERDAREVIĆ (1942 – 2024)

S dubokim poštovanjem i tugom Muzej Sarajeva se 30. oktobra 2024. godine oprostio od Mevlide Serdarević, dugogodišnje direktorice Muzeja Sarajeva, istaknute muzejske stručnjakinje i neumorne čuvarice kulturno-historijskog naslijeđa Sarajeva i Bosne i Hercegovine. Tokom svog višedecenijskog profesionalnog puta, Mevlida Serdarević ostavila je neizbrisiv trag u različitim muzeološkim oblastima, od etnologije, povijesti, genealogije do pravne zaštite kulturne baštine na domaćem i internacionalnom planu. Bila je osoba izuzetne radne etike, širokog znanja i dubokog osjećaja odgovornosti prema javnom dobru.

U periodu od 1998. do 2007. godine, kao direktorica Muzeja Sarajeva, preuzela je upravljanje ustanovom u jednom od najtežih trenutaka njenog postojanja. Grad je tek izlazio iz ratnih razaranja, muzejski prostori bili su devastirani, kadrovski izuzetno oslabljeni, zbirke ugrožene, a sistemska podrška ograničena. Upravo tada, snagom svoje volje, s vizijom i upornosti, Mevlida Serdarević pokrenula je sveobuhvatan proces obnove i revitalizacije Muzeja Sarajeva. Njena energija, organizacijske sposobnosti i vjera u značaj kulture i naslijeđa, pokazale su da se i u najtežim okolnostima mogu graditi pouzdani temelji za budućnost.

Pod njenim rukovodstvom obnovljeni su i otvoreni ključni muzejski objekti, među kojima Despića kuća i Brusa bezistan, a Muzej Sarajeva ponovo je postao prepoznatljiva kulturna institucija glavnog grada Bosne i Hercegovine. Uspostavila je jasnu organizacijsku strukturu, ojačala stručne timove, te inicirala brojne programe i projekte kojima je Muzej reafirmiran kao mjesto susreta, znanja i pamćenja. Kao rukovoditeljica i kolegica, Mevlida Serdarević bila je poznata po svom odmjerenom, ali odlučnom vođstvu. Bila je zahtjevna, ali pravedna; čvrsta u stavovima, ali uvijek spremna da sasluša i podrži. Mnogi muzejski djelatnici, saradnici i istraživači pamte je kao osobu koja je znala prepoznati i podstaći stručni potencijal drugih, vjerujući da se institucije grade ljudima i povjerenjem.

Osim upravljačke uloge, ostavila je iza sebe vrijedan stručni i naučni opus, posvećen očuvanju materijalne i nematerijalne baštine Bosne i Hercegovine. Njen rad obilježen je preciznošću, sistematičnošću i osjećajem za kontinuitet između prošlog i sadašnjeg - onim istim osjećajem koji je određivao i njen odnos prema Muzeju kao živom svjedoku historije. Mevlida Serdarević pripadala je generaciji muzealaca koji su uložili ogroman trud da se nakon ratnih razaranja sačuva i obnovi kulturni identitet naše domovine. Njena posvećenost, umijeće, temeljitost i istrajnost koji se graniče sa jobovskim strpljenjem i nepopustljivošću kada su u pitanju briga za zajedničko dobro, ostaju trajna vrijednost, duboko utemeljena u razvoju Muzeja Sarajeva.

S ponosom i zahvalnošću čuvamo uspomenu na Mevlidu Serdarević čije će ime ostati trajno upisano u historiju naše ustanove, kao i u sjećanje svih koji su je poznavali, imali tu sreću da s njom blisko sarađuju i dijelili njezinu vjeru u značaj kulture kao temelja zdravog i civiliziranog društva.

Neka joj je vječni rahmet i mirno počivalište u zemlji Bosni, čijem je naslijeđu posvetila sav svoj život i rad.

Sarajevo, 30. oktobar 2024.

**IZVORNI NAUČNI RADOVI,
PREGLEDNI NAUČNI RADOVI,
STRUČNI RADOVI**

/ ORIGINAL RESEARCH ARTICLES,
REVIEW ARTICLES,
PROFESSIONAL PAPERS

DR. SC. SALMEDIN MESIHOVIĆ

University of Sarajevo, Faculty of Philosophy, Franje Račkog 1

Univerzitet u Sarajevu, Filozofski fakultet, Franje Račkog 1

salmedinskevola@yahoo.com

Izvorni naučni rad / Original research article

UDK/UDC: 292.11:398.3 (497.6 Sarajevo) “ -09/+04 “

DOI: 10.65973/issn.3029-4843.2026.11.15

Primljen / Received: 17.05.2025.

Prihvaćen / Accepted: 12.06.2025.

KULT IZVORSKE NIMFE I NJENO IME U AKVESIJENSKOJ JEDINICI MUNICIPALNE AUTONOMIJE!?

Apstrakt: Istraživanje religijskih i kulturnih fenomena u ilirskom etničkom i jezičkom kontinuumu je zahtjevno i teško. Razlog je slaba očuvanost izvorne građe i historijski procesi romanizacije, kristijanizacije, slavenizacije, islamizacije i modernizacije koji su preslojili ilirske stratume. Zato nekad i pojedinačni nalazi imaju veliku vrijednost. Zanimljiv je jedan takav nalaz koji je prvi objavio Arthur Evans. To je trouglasti fragment ploče s reljefom koji podsjeća na ikonografiju boginje Dijane i s tekstom: *Silvia vot(um) n(uncupavit)*. Navedeni nalaz potiče s lokaliteta Crkvište, na lijevoj obali rijeke Bosne (nizvodno od njenog vrela) u Blažuju, na kojem su nađeni i mnogi drugi nalazi iz vremena rimske vlasti. Navedeni nalaz može se povezati i s prikazom ženskog lika u središnjem dijelu mozaika nađenog ispod ulaza u hotel „Bosna“, u samom upravnom i urbanom središtu *Aquae*. Moguće je da se na ovom mozaiku prikazuje antropomorfna personifikacija nimfe vrela, možda boginje-zaštitnice *Aquae*. Inače, upravno i urbano središte *Aquae* nalazi se na prostoru koji se još od srednjeg vijeka naziva „Lužani“. Naziv „Lužani“ je izvedenica iz arhaične riječi za „šumicu“, „šumu“, i kada se prevede na latinski, dobija se *silva, silvae, f.* Moguće je pretpostaviti da je ustvari naziv čitave municipalne jedinice bio *Aquae Silviae*, što bi se onda sačuvalo u srednjovjekovnom i osmanskom nazivlju Banje (Ilidža) i Lužana. Ova *Silvia* je možda rimska identifikacija domorodačke boginje Thane koja se u zajednici s domorodačkim božanstvom Vidasusom pojavljuje na natpisima pronađenim u Topuskom, lokalitetu koji je i nekad i sad poznat po mineralno-termalnim i ljekovitim vrelima. U historiografiji i arheologiji, domorodački par Vidasus i Thana uobičajeno se interpretira s rimskim Silvanom¹ i Dijanom, od-

¹ O kultu Silvana u iliričkim provincijama v. Muratović-Perinić 2008.

nosno grčkim Panom i Artemidom. Thana, koja se općenito intepretira s Dijanom, bila je božanstvo šume i lova. Moguće je da majka Jana iz miljea mitologije balkanskih – slavenskih govornika i Zana iz miljea mitologije albanskih govornika potiču od ove ilirske Thane. Negdje na urbano-upravnom prostoru *Aquae* sigurno su se nalazili hramovi ovih sinkretiziranih i interpretiranih božanstava šuma, toplih i ljekovitih vrela, lječilišta, moguće negdje u blizini samih sumpornih banja i bazena.

Ključne riječi: Sarajevo u antičko doba, Silvia, Thana, Apolon, Diana.

Abstract: Researching religious and cult phenomena in the Illyrian ethnic and linguistic continuum is demanding and difficult. The reason is poor preservation of literary and epigraphic sources and historical processes of Romanization, Christianization, Slavization, Islamization, and modernization that layered the Illyrian strata. For that reason, sometimes even individual findings have great value. One such finding that was first published by Arthur Evans is interesting. It is a triangular fragment of a plate with a relief reminiscent of iconography of goddess Diana and with the text: *Silvia vot(um) n(uncupavit)*. The aforementioned find originates from site of Crkvište, on left bank of Bosna River (downstream of its source) in settlement Blažuj, where many other finds from time of Roman rule were also found. The aforementioned finding can also be connected with the representation of a female figure in central part of mosaic found under entrance to hotel “Bosna” (at Ilidža in western Sarajevo), in administrative and urban center of *Aqu(a)e*. It is possible that this mosaic depicts an anthropomorphic personification of a spring nymph, perhaps the goddess - patroness of *Aqu(a)e*. Administrative and urban center of *Aqu(a)e* is located in an area that has been called Lužani since Middle Ages. The name Lužani is derived from the archaic word for “forest”, “forest”, and when translated into Latin it gives *silva, silvae, f.* It is possible to assume that the name of the entire municipal unit was actually *Aqu(a)e Silviae*, which would then be preserved in the medieval and Ottoman names of Banja (Ilidža) and Lužani. This Silvia may be the Roman identification of the indigenous goddess Thana, who, in conjunction with the indigenous deity Vidasus, appears on inscriptions found in Topusko, a locality that was once and is now known for its mineral - thermal and medicinal springs. In historiography and archaeology, indigenous couple Vidasus and Thana are usually interpreted with the Roman Silvanus and Diana, or the Greek Pan and Artemis. Thana, who is generally interpreted with Diana, was the deity of forest and hunting. It is possible that “mother Jana” from the mythology of the Balkan-Slavic speakers and Zana from the mythology of the Albanian speakers originate from this Illyrian Thana. Somewhere in the urban-administrative area of *Aqu(a)e*, there were certainly temples of these syncretized and interpreted deities of the forests, hot and healing springs, health resorts, possibly somewhere near the sulfur spas and pools themselves.

Key Words: Sarajevo in ancient times, Silvia, Thana, Apolon, Diana.

Proučavanje i razumijevanje ilirskog etničkog i jezičkog kontinuuma iznimno je zahtjevan posao. Dostupna literarna vrela su, kada se odnose na „ilirski fenomen“, relativno oskudna, općenita, generička, fragmentarna, nedorečena, nerijetko proturječna i nejasna. Epigrafski zapisi iz Ilirika su na latinskom i grčkom jeziku, pa je i jezička baština više nego siromašna. Ilirik je u posljednjih 2000 godina doživio više snažnih preslojavanja: romanizaciju, kristijanizaciju, slavenizaciju, islamizaciju, modernizaciju, koje su ilirske stratume potiskivale u dublje historijske dubine. U posljednja dva stoljeća su i procesi stvaranja nacija imali i više nego negativne efekte na načine pristupanja ilirskim stratumima naše historije, bilo da su ih zanemarivali, bilo da su od njih pravili konstrukcije u skladu s političkim interesima svakidašnjice i ideologiziranim *wishfull thinking*. Naročito su, i to ponajviše uslijed spomenutih preslojavanja, vrlo slabo poznati oni fenomeni koji se tiču religijskih sistema, manifestacija, vjerovanja, obreda i rituala koji su se održavali i bili razvijani unutar onoga što smatramo ilirskim etničkim i jezičkim kontinuumom prije nego što je bio uklopljen u imperij rimskog naroda. Naravno, to se onda prenosi i na izučavanje eventualnog naslijeđa i uticaja te i takve predrimske „ilirske“ religioznosti na stanovništvo i historijske kontekste iz kasnijih epoha nekadašnjih ilirskih zemalja, i to zaključno sve do postmoderne današnjice. Zato su nekad i pojedinačni nalazi za koje se može ustanoviti religijsko ili kultno značenje vrijedni spomena, dubinskog istraživanja i donošenja zaključaka.

Arthur Evans je u svome djelu *Antiquarian Reserches in Illyricum (Parts III - IV)* objavio jedan takav zanimljiv fragmentarni nalaz posvetne ploče s religijskim sadržajem: *In 1880 I had the opportunity of renewing my explorations about this site. I was able to copy a small fragment from Blažui, representing the lower part of a figure of Diana standing before her doe, beneath which was an inscription, showing that it was part of a votive monument erected to the goddess by a votary of the appropriate name of Silvia. / „Godine 1880. imao sam priliku obnoviti svoja istraživanja o ovom mjestu. Uspio sam kopirati mali fragment iz Blažuja, koji predstavlja donji dio lika Dijane koja stoji ispred svoje srne, ispod kojeg je bio natpis koji pokazuje da je dio posvetnog spomenika koji je podigao dedikant boginji odgovarajućeg imena Silvia.“*

Slika 1. (Evans 1885, 16, fig. 1.)

Sljedeći koji se pozabavio ovim zanimljivim nalazom bio je Carl Patsch koji je predstavio i reviziju tumačenja fragmentarnog reljefnog spomenika: „Trouglasta krnotina zavjetne ploče, od bijeloga mramora, visine 0•15, širine 0•175 i debljine 0•02; donji je okrajak ostrag prama gore koso zadjelan, kip je dakle bio negdje uzidan. Relijef je plitak, a izrađen po kakvom zanatliji. Sada se nalazi u muzeju. Jedna osoba, odjevena potpasanim visoko uzdignutim hitonom, okrenuta gornjim dijelom tijela prema gledaocu, korača na lijevo. Obuća se ne razabire. Čudnovata je opreka izmegju brzine i smjera u micanju božanstva prama dvim životinjama²; na lijevo životinja nalik na pseto, koja kao da skače prama božanstvu, na desno jedna košuta, koja stoji u pravcu na desno. Čini se kao da ta košuta kod božanstva traži zaštite i kao da se je ono bacilo protiv napadača. Odijelo i pratnja odaju, da je relijef bio posvećen Diani. Drugi kip, koji bi Dianu prikazivao kao zaštitnicu divljači, nije mi iz naše pokrajine poznat. Na glatkom okrajku osnovice stoji upisano: *Silvia vot(um) n(uncupavit)*. S desne strane nije nestalo ni jednog slova; kad bi bilo još štogod slijedilo, to bi se na praznom prostoru iza N za cijelo našlo očuvanih tragova. Sam relijef takogjer ne traži da se donji okrajak produži na desno.“

Slika 2. (Patsch 1894, 344, slika 3.)

Trouglasti fragment zavjetne ploče danas se nalazi u stalnoj postavci Muzeja Sarajeva u Brusa bezistanu na Bašćaršiji.

Predloženo čitanje i rekonstrukcija³:

SILVIAVOTN

Silvia vot(um) n(uncupavit)

„Silvia, posvećen je zavjet“

² Evans, „Arch.“, XLIX, 1, str. 16 krivo kaže – što se vidi iz proporcija i sastava nogu – samo o jednoj životinji. Fusnota iz originalnog teksta C. Patscha. Patsch 1894, 343–344.

³ O natpisu posvećenom Silviji v. Evans 1885, 16; Patsch 1894, 343–344, sl. 3; Imamović 1977, 336, sl. 46, 337; Arheološki leksikon BiH, Tom III 1988, 41; Čeman 2000, 134; Paškvalin 2005, 204–206; Mesihović 2008, 25–26; Mesihović 2011, 145–146; Mesihović 2023, 537–538; AHB p 145 = EDCS-ID: EDCS-51800206; EDH: <https://edh.ub.uni-heidelberg.de/edh/inschrift/HD052232>; Ubi erat lupa: <http://lupa.at/23935>

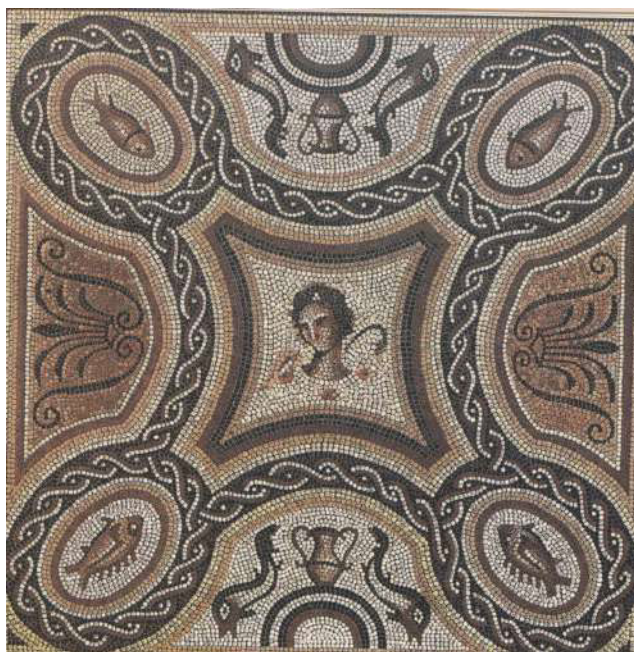
Slika 3. (*Ubi erat lupa*: <http://lupa.at/23935/photos/1>)

Ovaj spomenik potiče s lokaliteta Crkvište, na lijevoj obali rijeke Bosne (nizvodno od njenog vrela) u Blažuju. Na ovom lokalitetu su do danas evidentirani značajni tragovi antičke građevinske djelatnosti. Bez obzira na ime lokaliteta, ovaj arheološki kompleks nesumnjivo je klasično-civilizacijske provenijencije, o čemu bi upravo svjedočila spomenuta posvetna ploča.⁴

Posvetni zapis iz Blažuja mogao bi se povezati s još jednim nalazom, i to iz samog urbanog i upravnog središta *Aquae*. Ivan Kellner (1895, 169) iznio je tezu da je prikaz ženskog lika u središnjem dijelu mozaika⁵ nađenog ispod ulaza u hotel „Bosna“ možda antropomorfna personifikacija nimfe vrela, možda boginje-zaštitnice nekadašnjih rimskih kupki. U prilog Kellnerove teze govorila bi i činjenica da se lik te pretpostavljene nimfe-boginje nalazi u samom središtu mozaika koji ima vidljivo izraziti ikonografski kontekst (prikazi riba, vodenih biljaka, posuda u kojima se nalazila voda), koji se povezuje s vodom.

⁴ Patsch 1894, 342-343; Sergejevski 1947, 33; Benac 1954, 32; Arheološki leksikon BiH, Tom III 1988, 39 (natuknica 15.17 – K. Topolovac); 41 (natuknica 15.50 – I. Čremošnik); 41 (natuknica 15.54 – L. Fekeža). O lokalitetu sarajevske *Aquae*, njenom imenu i verzijama tumačenja nastavka S..., te općenito o epohi klasične civilizacije i kasne antike v. hrestomatiju u Mesihović 2023.

⁵ Nažalost, pošto mozaik nije prenesen u Zemaljski muzej i ostao je *in situ*, ispod izgrađene hotelskobanjske zgrade, sve što se o njemu može reći zasniva se na onome što je iznio I. Kellner prije 130 godina. Ovaj mozaik bio je djelo domaće radionice, ali da li su u njoj radile, izučene za posao izrade mozaika, osobe domaćeg porijekla ili neki doseljeni ili za ovaj posao unovačeni strani majstori ili njihovi potomci, još uvijek je neodgovoreno pitanje.

Slika 4. (Ćeman 2000, 147.)

Ako je ovaj mozaički portret bio slika te nimfe vrela, onda pred nas izviru sljedeće logičke pretpostavke:

1. Ako je to bila nimfa vrela, zbog kojega je naziv dobila jedinica municipalne autonomije i njeno urbano i upravno središte, onda bi se njeno metafizičko značenje i uticaj mogli proširiti i izvan same zone vrela, na svo područje *Aquae*, i urbani i upravni dio, i municipalni ager.
2. Ako je ova nimfa vrela bila ustvari domorodačkog porijekla, tada bi se procesom *interpretatio romana* ili *greaca* uvezala i identificirala s nekim poznatim božanstvom grčko-rimske civilizacije.

Što se tiče punog imena jedinice Akvesijenske municipalne autonomije i njenog upravnog i urbanog središta, mogla bi se postaviti i jedna sasvim nova i zanimljiva teorija koja nije puka špekulacija nego bi bila zasnovana i na određenim indikatorima. U srednjem vijeku i tokom osmanskog perioda, prostor na kojem se nalazilo urbano i upravno središte *Aquae* pripadao je selu pod nazivom „Lužani“. Danas je ovaj naziv „Lužani“ ograničen na naselje sjeverno od parkovno-hotelsko-rekreacijsko-lječilišnog kompleksa. Naziv „Lužani“ je izvedenica iz arhaične riječi za „šumicu“, „šumu“, koja je kao germanska posuđenica ušla u praslavenski.⁶ Kada se „šuma“ prevede na latinski, dobija se *silva, silvae, f.* Sarajevsko područje je inače i danas vrlo bogato šumom, a u ranim epohama (tokom prahistorije, protohistorije i epohe klasične civilizacije), bilo je skoro u potpunosti prekriveno šumom. Uz to, upravo je u akvesijenskom ageru, i to u blizini urbanog i upravnog središta *Aquae*, pronađen nalaz votivne ploče sa

⁶ Lug može značiti i tlo obraslo grmljem, iz kojeg će se razviti šuma. Iz riječi lug se razvila i izvedenica kaljuža, glib, od koje su izvedeni brojni mikrotoponimi vrela, potocića, bara, blatista.

spomenom boginje *Silvia*, koja je božanstvo šume povezano kao femina – parnjak s bogom *Silvanom*, vrlo raširenim božanstvom rimskog Ilirika.⁷ Moguće je pretpostaviti da je ustvari naziv čitave republike bio *Aquae Silviae*, što bi se onda sačuvalo u srednjovjekovnom i osmanskome nazivlju Banje (Ilidža) i Lužana. Pošto je riječ o toplim sumpornim vrelima koja izbijaju u šumovitom području u jednom iznimno pitoreknom kraju, upravo onako kako bi to prikazivale helenske i rimske poete i mitografi u opisima svijeta nimfi, ne bi trebalo čuditi postojanje nekog ženskog božanstva tipa nimfe ili vile vezanog za vrelo po kojima je nazvano naselje i cijela jedna municipalna jedinica. Uostalom, kako je već rečeno, već je Kellner iznio mišljenje da je prikaz ženskog lika u središnjem dijelu mozaika nađenog ispod ulaza u hotel „Bosna“ možda antropomorfnu personifikaciju nimfe vrela, možda zaštitne boginje nekadašnjih rimskih kupki. Ko zna, možda je ta nimfa bila neko šumsko-izvorsko-riječno domorodačko, ilirsko-desitijatsko božanstvo koje je podleglo *interpretatio romana* pod imenom *Silvia* i na kraju postalo tutelarno i eponimno božanstvo cijele jedne municipalne jedinice.

Analogiju ova teorija ima u čuvenim britanskim toplicama *Aquae Sulis* (Bath u Somersetu), koje su nazvane „Sulisine toplice“ po keltskoj boginji-nimfi *Sulis*. Još u predrimsko doba, ova boginja imala je svoje svetište na vrelom vrelu u Bathu. Po *interpretatio romana*, ova boginja je izjednačena s *Minervom*. Inače, eksploatacija i gradnja termalnog kompleksa oko vrela u Bathu započela je rano, po rimskoj okupaciji. Inače, ime „Sulis“ je moguće srodno sa staroirskim *súil* („oko“, „vid“).⁸

Naravno, u našem slučaju postavlja se pitanje koja bi to bila domaća boginja, nimfa, uključujući i njeno ime, a koje bi završilo po *interpretatio romana* kao *Silvia*? Prvo se, naravno, pomisli na boginju *Thanu*, poznatu sa sljedećih epigrafskih spomenika iz Topuskog.

⁷ Inače *Silvanae* se nalaze na mnogim posvetama širom Panonije, i moguće da reprezentiraju izvorno domorodačke nimfe, nego one grčko-rimske.

- I. CIL 12, 1103 = ILN-4, 130 = *ICalvet* 53 = CAG-84-2, p 306 = EDCS-ID: EDCS-8500784 iz Apt / *Apta Iulia* / Apta, provincia Gallia Narbonensis : *Silva/no e[st] Silva/n(a)e*.
- II. CIL 03, 11179 = *ZaCarnuntum* 305 = CSIR-Oe-Carn-S-1, 496 = AEA 2011/12, +3 = AEA 2011/12, +22 = AEA 2016/17, +48 = HD 073036 = EDCS-ID: EDCS-30000280, *Bad Deutsch-Altenburg* / *Carnuntum*, provincia Pannonia superior: *[Si]lvanae / Mammul(ae) / sacrum v(otum) / l(ibens) l(aetus) m(erito) s(olvit). Ubi erat lupa*: <http://lupa.at/23425>
- III. CBI 277 = AE 1978, 657 = EDCS-ID: EDCS-9200446 = HD 004711, *Daruvar* / *Municipium Iasorum* / *Aquae Balissae*, provincia Pannonia superior : *Silvano D(o)m(estic)o / et Silvanae / Seius Ingen(uus) / b(ene)f(iciarius) co(n)s(ularis) pro se / et suis v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito) / Imp(erator) Antonin(o) // III [et] Geta Caes(are) II co(n)s(ulibus). Ubi erat lupa*: <http://lupa.at/26271>
- IV. RIU-03, 776 = EDCS-ID: EDCS-09900330 = HD 038318 = TM 196578, *Esztergom* / *Gran* / *Solva mansion*, provincia Pannonia superior : *Silva/nae/ sac(rum) // Silva/nae RO[-](?) // Lici[nius(?)] / v(otum) s(olvit) l(ibens) l(aetus) m(erito)*.
- V. IBR 274 = EDCS-ID: EDCS-37500170 = HD 058827, *Pfunz* / *Vetoniana*, provincia Raetia : *D[is(?)] / Sil[vano? et] / Sil[vanae?] / C(aius) Ru[3]/5ua m[...]* / *Ael[...]/v(otum?) s(olverunt)* [
- VI. CIL 06, 31001 = EDCS-ID: EDCS-18600585 = EDR 121739, *Rim* : *Silv]ano et Silv[anae ...]* // *JS mil(es) leg(ionis) II Par(thicae) P(iae) Fel(icis) / [...]* animo libues.

⁸ Richmond, Toynbee 1955 ; Tomlin 1988 ; Reynolds, Volk 1990 ; Aldhouse-Green 1996 ; Aldhouse-Green 2007.

- I. AIJ 516 = EDCS-ID: EDCS-11301115 = HD 071802 = TM 407296⁹; VIDASO / ET THANAE. *Vidaso / et Thanae*. „Vidasu i Thani...“ Spomenik je pronađen u zimu 1936/37. godine na položaju Blatne kupke u Topuskom.

Slika 5. (*Ubi erat lupa*: <http://lupa.at/11599/photos/1>)

---

⁹ EDH: <https://edh.ub.uni-heidelberg.de/edh/inschrift/HD071802>

Ubi erat lupa: <http://lupa.at/11599>

Šegvić 1986, 97, Šašel Kos 1999 116, Vukov 2018, 594, br. 741; Cvetko 2022, 378, br. 738. Nalazi se u Arheološkom muzeju u Zagrebu pod inventarnim brojem KS-976.

II. AIJ 517 = EDCS-ID: EDCS-11301116 = HD 052277 = TM 197277¹⁰: VIDASO / ET•THANAE•/ SACR / EVHELPISTVS /⁵ HISPANI S / I? V S. *Vidaso / et•Thanae / sacr(um) / Euhelpistus /⁵ Hispani•s(ervus) / i? •v(otum)•s(olvit)*. „Vidasu i Thani svetom, Euhelpis, Hispana rob, zavjet učini.“ Spomenik je pronađen u zimu 1936/37. godine na položaju Blatne kupce u Topuskom.

Slika 6. (*Ubi erat lupa*: <http://lupa.at/10841/photos/1>)

III. CIL 03, 3941 = EDCS-ID: EDCS-72200177 = HD 071804¹¹: VIDASO ET / THANA E / SACR / Q DOMITIVS /⁵ INGENVVS / PRO SE ET SVIS / EX V TO. *Vidaso et / Thanae / sacr(um) / Q(uintus) Domitius /⁵ Ingenuus / pro se et suis / ex v[o]to*. „Vidasu i Thani, svetom, Kvint Domisije Ingenej, od sebe zavjet.“

¹⁰ EDH: <https://edh.ub.uni-heidelberg.de/edh/inschrift/HD052277>

Ubi erat lupa: <http://lupa.at/10841>

Šegvić 1986, 97; Fitz 1998, 55, br. 5; Šašel Kos 1999, 116; Sanader 2007, 114; Vukov 2018, 595, br. 742; Cvetko 2022, 378, br. 739.

Nalazi se u Arheološkom muzeju u Zagrebu pod inventarnim brojem KS-977.

¹¹ EDH: <https://edh.ub.uni-heidelberg.de/edh/inschrift/HD071804>

IV. CIL 03, 10819 = CIL 03, 14354,23 = D 3910 = ILS 3910 = AIJ 518 = AE 1901, 216 = EDCS-ID: EDCS-29000490 = HD 032883 = TM 196177¹²: VIDASO / ET THANAE / SACR / Q IVLIVS / 5 VRSVS / V S. *Vidaso / et Thanae / sacr(um) / Q(uintus) Iulius /^s Ursus / v(otum) s(olvit)*. „Vidasu i Thani, svetom, Kvint Julije Ursus, zavjet učini.“ Spomenik je pronađen 1886. godine u župnom vrtu u Topuskom.

Slika 7. (*Ubi erat lupa*: <http://lupa.at/11598/photos/1>)

Na navedenim epigrafskim spomenicima vrlo su čitljiva imena dva domaća (ilir-ska?, panonska?, ilirsko-panonska?), autohtona božanstva, ali koja su i podlegla pravilima deklinacija latinskog jezika, i to II dekl.: *Vidasus, i, m.* i I dekl. *Thana, ae, f.*¹³ Na osnovu dosadašnjeg nivoa naučnih spoznaja, imena Vidasusa i Thane pojavljuju se samo na ovim spomenicima u Topuskom. To što se pojavljuju u paru nagovještava da su se u religijskoj svijesti dedikanata spomenika oni smatrali i nekom vrstom kulture zajednice ili božanskog para. Svi spomenici nađeni su u Topuskom, lokalitetu koji je i nekad i sad poznat po mineralno-termalnim i ljekovitim vrelima. Dva zavjetna spomenika pronađena su i na samom prostoru kupki. To bi govorilo u prilog tome da je božanski par Vidasus i Thana, bar u nekim svojim atribucijama,

¹² EDH: <https://edh.ub.uni-heidelberg.de/edh/inschrift/HD032883> *Ubi erat lupa*: <http://lupa.at/11598>

Brunšmid 1895, 159-160, br. 9.; Brunšmid 1911, 150, br. 262; Šegvić 1986, 97; Šašel Kos 1999, 116; Vukov 2018, 596, br. 743; Cvetko 2022, 379, br. 740.

Nalazi se u Arheološkom muzeju u Zagrebu pod inventarnim brojem KS-262.

¹³ Epigrafski nalazi iz Topuskog nude mogućnosti i da se uđe u taj iznimno komplicirani, ali i nadasve intrigantni zanimljivi splet istraživanja i otkrivanja tajni „ilirske“ religioznosti i potencijalnog naslijeđa, uticanja na neke pojave koje su itekako prisutne i u ovom našem dominirajućem abrahamističkom religijskom i institucionalnom okviru iliroslavenskog podneblja i načina života.

bio povezan i s onim što se nudilo i ono što se očekivalo od tih ljekovitih mineralnih i termalnih vrela u Topuskom.¹⁴ Pored natpisa posvećenih Vidasusu i Thani, na području Topuskog pronađeno je i još nekoliko desetaka epigrafskih spomenika iz epohe klasične civilizacije, što sugerira postojanje značajnijeg naselja koje se nalazilo na bitnoj cesti koja je dolazila iz Akvileje. Moguće je da je njegovo ime bilo *Ad Fines* ili *Quadratum*,¹⁵ prema nazivima koji se nalaze spomenuti na Antoninovom itinerariju, Pojtingerovoj karti i u „Kosmografiji“ Anonima iz Ravene. U narodnom pogledu, područje Topuskog nalazilo se na teritoriji Kolapijana.

U historiografiji i arheologiji, domorodački par Vidasus i Thana uobičajeno se interpretira s rimskim Silvanom i Dijanom, odnosno grčkim Panom i Artemidom.¹⁶ Thana, koja se općenito intepretira s Dijanom, bila je božanstvo šume i lova. Kult Thane, odnosno njene *interpretatio romana* Dijane, morao je imati značajno mjesto u ilirskom etničkom i jezičkom kontinuumu i kod njegovih romaniziranih i poluromaniziranih nasljednika, jer je transformiranim oblicima preživio sve turbulencije srednjeg vijeka i novog vijeka. Moguće je da majka Jana iz miljea mitologije balkanskih – slavenskih govornika i Zana¹⁷ iz miljea mitologije albanskih govornika potiču iz ove ilirske Thane.¹⁸

Na Janu, odnosno T(h)anu, vjerovatno podsjećaju i sljedeća imena:

1. Rijeka Janja, koja izvire na jugoistočnim padinama planine Majevice, spušta se u Semberiju i s lijeve (zapadne) strane utiče u rijeku Drinu. Rijeka je duga 53 km. Po ovoj rijeci nazvano je i naselje Janja, koje se prostire s obje strane rijeke i nalazi se nekih 2 km od utoka rijeke Janje u Drinu.
2. Rijeka Janj, koja izvire južno od Šipova, u dubokom, mračnom kanjonu. Rijeka Janj duga je oko 14 km i uliva se u rijeku Plivu, pritoku rijeke Vrbas. Po ovoj rijeci nazvani su Janjski otoci koji se nalaze na nekih 9 km od Šipova, te područje južno od Šipova prema Kupresu sačinjeno od mnogobrojnih sela koja se nalaze u i oko kanjona rijeke Janj i šumsko područje „Prašuma Janj“ na zapadnim padinama masiva Stolovaš.¹⁹
3. Izvor sv. Jane u području termalnog vrela u selu Svetojanske Toplice, nedaleko od Jastrebarskog, jugozapadno od Zagreba.

¹⁴ Ovo područje se nalazilo u okvirima jedinstvene provincije Ilirik (*Illyricum*), nakon njene podjele pripalo je provinciji Panoniji (*Pannonia*), a nakon i njene kasnije podjele nalazilo se u provinciji Gornja Panonija (*Pannonia Superior*), i to u neposrednoj blizini granice s provincijom (Gornji?) Ilirik/Dalmacijom.

¹⁵ Sanader 2009, 112–117.

¹⁶ Mayer 1942; Mayer 1951; Rendić-Miočević 1989, 461–506; Stipčević 1989, 154–156; Sanader 2009, 113; Vukov 2018, 55.

¹⁷ Na albanskom Zónja (e) = „vlasnica“, „vična, sposobna“; Zónj/ë = „gospođa“. Zajmi *et al.* 1981, 1039.

¹⁸ Schirò 1923, 434, 436; Čabej 1941; Mann 1948, 583–584; Mann 1977, 71–72; Mayer 1951; Pavlović 1958; Pavlović 1962; Cook 1964, 162–163; Stipčević 1974, 194; Stipčević 1981, 172; Stipčević 1989, 154–156; Kuka 1984; Camaj-Fox 1984, 113; Wilkes 1992, 244–245; Wilkes 2001, 258–260; West 2007, 281, 288; Demiraj 2011, 70; Demiraj 2024; Chelariu 2023, 359.

¹⁹ O zemljopisu i geomorfologiji Bosne i Hercegovine v. Lepirica 2013; Gekić *et al.* 2022.

Sudeći po dosadašnjim skromnim nalazima u *Aquaei*, izvjesna se pažnja posvećivala i kultu Apolona. Ali, poradi slabe arheološke istraženosti i urbano-upravnog prostora i municipalnog agera, potrebno je biti oprezan pri donošenju zaključaka samo na osnovu teksta s jedne are i jednog prilično fragmentiranog natpisa.²⁰ Prvo, Harmidis koji je dedikant are Apolonu Tadenu, moguće je (na osnovu svoga imena) bio porijeklom iz istočnijih, više-manje heleniziranih područja i sa sobom je donio ovu identifikaciju Apolona. Po tome, ime „Tadeno“ nije označavalo domaće, ilirsko-desitijatsko božanstvo koje se povezivalo sa sumpornim vrelima kod rijeke Željeznice, i kasnije sinkretiziralo s tim domaćim božanstvom nego je riječ o importu. To bi onda podrazumijevalo da ilirsko-desitijatski izvorni nadimak (koji je morao postojati) Apolona „Akvesijenskog“ tek treba pronaći. Možda je vezan za već spomenuto božanstvo Vidasus, koji se pojavljuje na posvetnim natpisima u Topuskom, u kojem su se također nalazili topli izvori.²¹ Vidasus se općenito intepretira sa Silvanom, a etimološki moguće proizilazi iz protoindoeuropskog korijena **wid^hu* - drvo, šuma. Kult lječilišnog božanstva (koji je interpretiran s Apolonom) oko sumpornih, ljekovitih vrela u *Aquaei* sigurno se razvio i iz nekog predrimskog ilirsko-desitijatskog kulta koji je imao slične attribute kao i Apolon (svjetlost, liječenje i sl.), s odgovarajućim svetištem, pa se mogla izvršiti *intrepetatio greaca* ili *romana*. I ova činjenica pokazuje da postoji kontinuitet razvoja od ilirsko-desitijatskog do rimsko-provincijalnog, romaniziranog miljea.

Negdje na urbano-upravnom prostoru *Aquae* sigurno su se nalazili hramovi ovih sinkretiziranih i interpretiranih božanstava šuma, toplih i ljekovitih vrela, lječilišta, moguće negdje u blizini samih sumpornih banja i bazena.

²⁰ O spomenutim natpisima *CIL* 03, 13858 = *D* 4879 = *ILJug* 01, 92 = *AHB* p 101 = *EDCS-ID: EDCS-31300277* = *HD* 052639 = *TM* 184316 i *ILJug* 03, 1579 = *AHB* p 138 = *EDCS-ID: EDCS-10100564* = *HD* 033833 = *TM* 182434 (*Ubi erat lupa*: <https://lupa.at/23382>) v. Patsch 1894, 342–343; Patsch 1896, 249; Patsch 1914, 179, 183; Patsch 1915, 68, sl. 58, fus. 1; Skarić 1926; Sergejevski 1940, 140; Imamović 1977, 428–429 i sl. 198 i 199, 429; Bojanovski 1988, 144, fus. 2; 149, fus. 34; Paškvalin 2000, 200; Čeman 2000, 129, 162; Wilkes 2001, 260; Kuntić-Makvić 2005, 337, 343; Mesihović 2007, 686, 799, 896; Mesihović 2008, 16–17; Mesihović 2011, 101–102, 138–139; Mesihović 2023, 540–544; Šaćić Beća 2016, 386–387; Šaćić Beća 2018, 159–162; Šaćić Beća 2020, 225–226.

²¹ O božanstvima toplih, ljekovitih vrela i njihovoj *intrepetatio romana* v. Kuntić-Makvić 2005. U nauci postoje i relevantni stavovi po kojima kult sv. Vida, koji je vrlo raširen u iliroslavenskim zemljama, potiče i iz kulta ilirskog božanstva Vidasusa. v. Mužić 2007.

Summary: The Cult of the Spring Nymph and Her Name in the Aquae S... Unit of Municipal Autonomy

Studying and understanding Illyrian ethnic and linguistic continuum is an extremely demanding job. The available literary sources when they refer to the “Illyrian phenomenon” are relatively scarce, general, generic, fragmentary, sketchy, often contradictory and unclear. In particular, those phenomena that concern religious systems, manifestations, beliefs, rites and rituals are very poorly known. For that, sometimes, even individual finds for which a religious or cultic meaning can be established are worth mentioning, in-depth research and drawing conclusions. Arthur Evans in his book “Antiquarian Reserches in Illyricum (Parts III- IV)” published an interesting find, a small fragment from Blažui, which represents the lower part of a figure of goddess Diana standing before her doe, beneath which was an inscription, showing that it was part of a votive monument erected to the goddess by a votary of the appropriate name of Silvia. The triangular fragment of relief plaque dedicated to Silvia originates from the Crkvište locality, on the left bank of the Bosna River (downstream of its source) in settlement Blažuj. Significant traces of ancient construction activity have been recorded on this site to this day. After Arthur Evans, also scholars Carl Patsch, Dimitrije Sergejevski, Alojz Benac and Salmedin Mesihović dealt with fragment of this dedication plaque. The mentioned triangular fragment of relief panel with the dedication of Silvia could be connected with another find, from the very urban and administrative center of *Aqu(a)e*. Ivan Kellner presented thesis that depiction of a female figure in the central part of the mosaic found under the entrance to hotel “Bosna” (at Ilidža at western part of Sarajevo) is perhaps an anthropomorphic personification of a hot spring nymph, perhaps a goddess - protector of former Roman baths in this city on Sarajevo area. In the Middle Ages and during the Ottoman period until today, the area where urban and administrative center of *Aqu(a)e* was located was called and still is called Lužani. The name Lužani is a derivative of the archaic word for “wood”, “forest”, and when translated into Latin it gives *silva, silvae, f.* It is possible to assume that the name of the entire municipal unit was actually *Aqu(a)e Silviae*, which would then be preserved in the medieval and Ottoman names of Banja (Ilidža) and Lužani. This theory has an analogy in the famous British spa *Aquae Sulis* (Bath in Somerset), which was named after Celtic goddess : nymph Sulis. Of course, in our case the question arises : which local goddess, nymph, would be, according to *interpretatio romana*, interpreted as Silvia. The first thing that comes to mind, of course, is goddess Thana, who, together with the indigenous deity Vidasus, appears on inscriptions found in Topusko, a site that was once and is now known for its mineral-thermal and healing springs. Two votive monuments were also found in area of the baths. This would suggest that the divine couple Vidasus and Thana, at least in some of their attributions, were connected to what was offered and what was expected from these healing mineral and thermal springs in Topusko. In historiography and archaeology, indigenous divine couple Vidasus and Thana are usually interpreted with Roman gods Silvanus and Diana, or

the ancient Greek gods Pan and Artemis. Thana, who is generally interpreted with Diana, was the deity of the forest and hunting. The cult of Thana, or rather her *interpretatio romana* Diana or Silvia, must have had a significant place in the Illyrian ethnic and linguistic continuum and among its Romanized and semi-Romanized successors, because it survived in transformed forms all the turbulences of Middle Ages and New Age. It is possible that “mother Jana” from the milieu of mythology of the Balkan-Slavic speakers and Zana from the milieu of the mythology of the Albanian speakers originate from this Illyrian goddess Thana. Somewhere in the urban-administrative area of *Aqu(a)e* there were certainly temples of these syncretized and interpreted deities of forests, hot and healing springs, health resorts, possibly somewhere near the sulfur spas and pools themselves.

BIBLIOGRAFIJA

Skraćenice

- AE – *L'Année épigraphique. Revue des publications épigraphiques relatives à l'Antiquité romaine*, Paris
- AEA – *Annona Epigraphica Austriaca*
- AHB – S. Mesihović, *Antiqui homines Bosnae*, Sarajevo, 2011.
- AIJ – V. Hoffiller, B. Saria, *Antike Inschriften aus Jugoslawien. 1: Noricum und Pannonia superior*, Zagreb, 1938.
- CAG – *Carte archéologique de la Gaule*
- CBI – E. Schllmayer, K. Eibl, J. Ott, G. Preuss, E. Wittkopf, *Der römische Weihebezirk von Osterburken I: Corpus der griechischen und lateinischen Beneficiarier-Inschriften des Römischen Reiches*, Stuttgart, 1990.
- CIL – *Corpus Inscriptiones Latinarum*
- CSIR-Oe-Car – G. Kremer, *Götterdarstellungen, Kult- und Weihedenkmäler aus Carnuntum*, Wien, 2012.
- D – H. Dessau, *Inscriptiones Latinae Selectae*, 3 Bände, Berlin, 1892–1916.
- EDCS – *Epigraphik-Datenbank Clauss / Slaby (Service provider: Universität Zürich - Katholische Universität Eichstätt Ingolstadt)*. <http://www.manfredclauss.de/>
- EDH – *Epigraphische Datenbank Heidelberg (Service provider: Heidelberger Akademie der Wissenschaften)*. <http://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/home?&lang=de>
- EDR – *Epigraphic Database Roma (Service provider: DigiLab Centro interdepartimentale di ricerca e servizi, Sapienza Università di Roma)*. <http://www.edr-edr.it>
- HD – *Epigraphic Database Heidelberg*
- IBR – F. Vollmer, *Inscriptiones Baivarum Romanae, sive inscriptiones provinciae Raetiae adiectis Noricis Italicisve*, München, 1915.
- ICalvet – O. Cavalier, *La collection d'inscriptions gallo-grecques et latines du musée Calvet*, Paris, 2005.
- ILJug – *Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia*
- ILN – *Inscriptions Latines de Narbonnaise*
- ILS – *Inscriptiones Latinae Selectae vgl./cf. D*
- LUPA – UBI ERAT LUPA – *Roman Stone Monuments (Friederike und Ortoľf Harl, (Bild- und Textdatenbank zu antiken Steindenkmälern)*. <http://lupa.at> [Posljednji pristup / last checked 2025-5-17]
- RIU – *Die römischen Inschriften Ungarns*, Budapest, 1972.
- TM – *Trismegistos* <https://www.trismegistos.org/index.php> [Posljednji pristup / last checked 2025-5-17]
- ZaCarnuntum – E. Vorbeck, *Zivilinschriften aus Carnuntum*, Wien, 1980.

Izdanja izvora

- Itinerarium Antonini, *Itinerarium Antonini Augusti et Hierosolymitanum* (ur. G. Parthey-M. Pinder, Berolini), 1848.
- Pojtingerova karta, *Tabula Peutingeriana, Monumenta cartographica Jugoslaviae, I antičke karte, Posebna izdanja, knj. 17* (aut. Gavro A. Škrivanić), Beograd, 1974.
- Ravenjanin²², *Civitates Dalmatiae u «Kozmografiji» Anonima Ravenjanina* (aut. S. Čače), Zadar, 1995.
- Ravenatis, *Ravennatis Anonymi Cosmographia et Gvidonis Geographica* (ur. G. Parthey-M. Pinder, Berolini), 1860.

Literatura

- Aldhouse-Green, M. 1996. "The Celtic Goddess as Healer" in: *The Concept of the Goddess*. Sandra Billington, Miranda Green (eds.), Routledge, 33–35.
- Aldhouse-Green, M. 2007. "Gallo-British Deities and their Shrines", in: *Companion to Roman Britain*, Malcolm Todd (ed.), John Wiley & Sons, 204–205.
- Benac, A. 1954. Sarajevo kroz arheološke spomenike, u: *Sarajevo od najstarijih vremena do danas I*. Muzej grada Sarajeva, 1–42.
- Bojanovski, I. 1988. *Bosna i Hercegovina u antičko doba*, Djela LXVI, Centar za balkanološka ispitivanja 6, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine.
- Brunšmid, J. 1895. Arheološke bilješke iz Dalmacije i Panonije, *Vjesnik 1*, Arheološki muzej u Zagrebu, 148–183.
- Brunšmid, J. 1907. Kameni spomenici Hrvatskoga narodnoga muzeja u Zagrebu, *Vjesnik 9*, Arheološki muzej u Zagrebu, 82–184.
- Çabej, E. 1941. Kult und Fortleben der Göttin Diana auf dem Balkan, *Leipziger Vierteljahresschrift für Südosteuropa* 5, Nr. 3-4, Harrassowitz Leipzig, 229–241.
- Camaj, M., Fox L. 1984. *Albanian Grammar: With Exercises, Chrestomathy and Glossaries*, Otto Harrassowitz Verlag.
- Chelariu, A. R. 2023. *Romanian Folklore and its Archaic Heritage: A cultural and Linguistic Comparative Study*, Springer Nature.
- Cook, A. B. 1964. *Zeus: A Study in Ancient Religion Vol. 1*, Biblo and Tannen.
- Cvetko, M. 2022. *Rimski zavjetni žrtvenici s područja Hrvatske*, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
- Ćeman, M. H. 2000. Res Publica Aquarum S..., u: *Monografija Ilidža*. Općina Ilidža, 122–169.
- Čović B. (ur.) 1988. *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, Tom I–III, Mape 1–4, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine.

²² Djelo srednjovjekovnog pisca Gvidona (rano XII. st.) uveliko se slaže sa Ravenjaninovom „Kozmografijom“, pa se u pogledu Dalmacije, podaci Gvidona i Ravenjaninove V. knjige gotovo u potpunosti podudaraju (Čače 1995, 8) i često zajedno navode (*Ravennatis anonymi Cosmographia et Guidonis Geographica*).

- Demiraj, B. 2011. Rrënjë dhe degë të krishterimit ndër shqiptarë, Hylli i Dritës 2, *Shkodër*, Shtëpia e Kulturës dhe e Krijimtarisë Popullore i Degës së Lidhjes së Shkrimtarëve dhe Artistëve, 58–78
- Demiraj, B. 2024. DPEWA. DFG-Projekt „Digitales Philologisch-Etymologisches Wörterbuch des Altalbanischen“ (15.-18. Jh.), <https://www.dpwa.gwi.uni-muenchen.de/> Pristup ostvaren: 17. 05. 2025.
- Evans, A. 1885. *Antiquarian Reserches in Illyricum (Parts III-IV)*, Society of Antiquaries of London.
- Gekić *et al.* 2022. Gekić, H., Bidžan-Gekić, A., Drešković, N., Mirić, R., Reményi, P. *The Geography of Bosnia and Herzegovina*, Springer Nature Switzerland AG.
- Fitz, J. (ed.) 1998. *Religions and Cults in Pannonia*, Szent István Király Múzeum.
- Imamović, E. 1977. *Antički kultni i votivni spomenici na području Bosne i Hercegovine*, Veselin Masleša.
- Kellner, I. 1895. Rimski gragjevni ostanci u Ilidžama kod Sarajeva, *Glasnik Zemaljskog muzeja u BiH*, 7 (2), Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, 161–198+Tb,l. I–X.
- Kuka, Benjamin, 1984. *Questions of the Albanian Folklore*, 8 Nëntori.
- Kuntić-Makvić, B. 2005. “Borvo et Damona-Vidassus et Thana: les possibilites de l’analyse comparative”, u: *Illyrica antiqua: ob honorem Duje Rendić-Miočević: radovi s međunarodnoga skupa o problemima antičke arheologije*, Zagreb, 6. - 8. XI. 2003. Mirjana Sanader (ur.), Filozofski fakultet u Zagrebu, 329–351.
- Lepirica, A. 2013. *Geomorfologija Bosne i Hercegovine*, Sarajevo Publishing.
- Mann, S. E. 1948. *An Historical Albanian-English Dictionary, Vol. 2 N–Z*. Longmans, Green and Co., LTD.
- Mann, S. E. 1977. *An Albanian Historical Grammar*. Helmut Buske Verlag.
- Mayer, A. 1942. Vidasus, der illyrische Silvanus, *Vjesnik* 22–23, Arheološki muzej u Zagrebu, 187–191.
- Mayer, A. 1951. Die Illyrischen Götter. Vidasus Und Thana, *Glotta*, 31 (3/4) Vandenhoeck & Ruprecht, 235–243.
- Mesihović, S. 2007. *Desitijati. Dopunjena verzija doktorske disertacije: Desitijati: kulturna i narodnosno-politička zajednica u Iliriku i osvajanja Oktavijanova doba*, Autorsko izdanje.
- Mesihović, S. 2008. INSCRIPTIONES LATINARVM SARAIEVONENSIS (s kraćim pregledom naseobinske kulture u antičko doba) – Doprinos historiji sarajevskog područja u antičko doba, *Historijska traganja I*, Institut za historiju, 9–68.
- Mesihović, S. 2011. *ANTIQVI HOMINES BOSNAE*. Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet.
- Mesihović, S. 2023. *Rimski grad na sarajevskom polju*, hrestomatija, Autorsko izdanje.
- Muratović Perinić, Lj. 2008. *Podrijetlo i narav kulta boga Silvana u rimskim provincijama Dalmaciji i Panoniji*, Zagreb.

- Mužić, I. 2007. Ostaci kulta pretkršćanskog boga Vida na teritoriju Hrvata, *Starohrvatska prosvjeta*, 3 (34), Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, 477–490.
- Paškvalin, V. 2000. Ilirsko-panonsko pleme Desitijata srednje Bosne u rimsko doba i rekognosciranje njihova područja, *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja* 29, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 191–241.
- Paškvalin, V. 2005. Kulturno-povijesni utjecaji u kulturnoj umjetnosti Dezidijata u rimsko doba, *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja* 32, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 199–237.
- Patsch, C. 1894. Novi i revidirani natpisi, *Glasnik Zemaljskog muzeja BiH* 6 (2), Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, 341–358.
- Patsch, C. 1896. Archäologische-epigrafische Untersuchungen zur Geschichte der römischen Provinz Dalmatien I, *Wissenschaftliche mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina IV, Bosnich-Hercegovinischen Landesmuseum in Sarajevo*, Zemaljski muzej BiH, 243–295.
- Patsch, C. 1914. Zbirke rimskih i grčkih starina u bosanskohercegovačkom Zemaljskom muzeju, *Glasnik Zemaljskog muzeja BiH* 26 (1-2), Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, 141–219+Tbl. I–II.
- Patsch, C. 1915. *Zbirke rimskih i grčkih starina u bosanskohercegovačkom Zemaljskom muzeju*, Zemaljski muzej BiH.
- Pavlović, M. 1958. Alb. Zanë: Zana i s. Majka Janja, *Južnoslovenski filolog*, 23 (1-4), Srpska akademija nauka, 217–220.
- Pavlović, M. 1962. Diana – alb. Zanë – serb. Majka Jana, *Zeitschrift für Balkanologie, I, H. 1-2*, Harrassowitz PublishersVerlag, 73–74.
- Rendić-Miočević, D. 1989. *Iliri i antički svijet*, Ilirološke studije, Književni krug.
- Reynolds, J., Volk, T. 1990. Review: Gifts, Curses, Cult and Society at Bath, reviewing The Temple of Sulis Minerva at Bath: vol. 2 The Finds from the Sacred Spring, *Britannia* 21, Society for the Promotion of Roman Studies, 379–391.
- Richmond, I. A., Toynbee, J. M. C. 1955. The Temple of Sulis-Minerva at Bath, *The Journal of Roman Studies, Vol. 45*, Society for the Promotion of Roman Studies, 97–105.
- Sanader, M. (ed.) 2007. *Kroatien in der Antike*, Verlag Philipp von Zabern.
- Sanader, M. 2009. *Antički gradovi u Hrvatskoj*, Školska knjiga.
- Schirò, G. 1923. *Canti tradizionali ed altri saggi delle colonie albanesi di Sicilia*, L. Pierro.
- Sergejevski, D. 1940. Rimski natpisi iz Bosne, Užičkog kraja i Sandžaka, *Spoimenik* 94, Srpska kraljevska akademija, 133–160.
- Sergejevski, D. 1947. Arheološki nalazi u Sarajevu i okolici, *Glasnik Zemaljskog muzeja BiH*, Nova serija, Društvene nauke 2, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, 13–50.
- Skarić, V. 1926. *Apollo Tadenus*. (Apolon Taden), *Glasnik Zemaljskog muzeja BiH* 38, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, 101–104.
- Stipčević, A. 1974. *Iliri, povijest, život, kultura*, Školska knjiga.

- Stipčević, A. 1989. *Iliri, povijest, život, kultura*, Školska knjiga.
- Stipčević, A. 1991. *Iliri, povijest, život, kultura*, Školska knjiga.
- Stipčević, A. 1981. Kultni simboli kod Ilira – građa i prilozi sistematizaciji, *Centar za balkanološka ispitivanja* 10 (54), Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine.
- Šaćić A. 2016. *Administrative Organization of Today's Bosnia and Herzegovina during the Early Roman Empire (I–III century) / Upravna uređitev ozemlja današnje Bosne in Hercegovine v času zgodnjega rimskega cesarstva (1–3. stoletje)*, doktorska disertacija, Univerzitet u Ljubljani.
- Šaćić Beća, A. 2018. Koji je administrativni status rimskog naselja na Ilidži?, *Acta Illyrica* 2 (2), Udruženje za proučavanje i promoviranje ilirskog naslijeđa i drevnih klasičnih civilizacija BATHINVS, 149–178.
- Šaćić Beća, A. 2020. Klesarske greške na antičkim epigrafskim spomenicima sarajevske regije, *Acta Illyrica*, 4 (4), Udruženje za proučavanje i promoviranje ilirskog naslijeđa i drevnih klasičnih civilizacija BATHINVS, 223–238.
- Šašel, J., Šašel, A. 1963. Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMXL et MCMLX repertae et editae sunt, *Situla* 5, Narodni muzej Slovenije (*ILJug* I).
- Šašel, J., Šašel, A. 1978. Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMLX et MCMLXX repertae et editae sunt, *Situla* 19, Narodni muzej Slovenije (*ILJug* II).
- Šašel, J., Šašel, A. 1986. Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMII et MCMXL repertae et editae sunt, *Situla* 25, Narodni muzej Slovenije (*ILJug* III).
- Šašel Kos, M. 1999. *Pre-Roman Divinities of the Eastern Alps and Adriatic*, Narodni Muzej Slovenije .
- Šegvić, M. 1986. “Antički kultovi u Sisku i Topuskome”, u: *Arheološka istraživanja na karlovačkom i sisačkom području*. Nives Majnarić-Pandžić (ur.), Izdanja Hrvatskog arheološkog društva 10, 95–102.
- Tomlin, R. 1988. “Tabellae Sulis: Roman inscribed tablets of tin and lead from the sacred spring at Bath”, in: *The Temple of Sulis Minerva at Bath: Volume II, The Finds from the Sacred Spring*. Cunliffe Barry (ed.), Oxford University Committe for Archaeology, 59–277.
- Vukov, M. 2018. *Između tradicije i modifikacije. Rimski zavjetni žrtvenici u Hrvatskoj kao pokazatelji razvoja gospodarstva i društva u provincijama*, doktorska disertacija, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
- West, M. L. 2007. *Indo-European Poetry and Myth*, Oxford University Press.
- Wilkes, J. J. 1992. *The Illyrians*, Blackwell Publishers.
- Wilkes, J. J. 2001. *Iliri*, Laus.
- Zajmi, A. et al. 1981. Zajmi A., Bardhi M., Drini S., Mulaku L., Luboteni G., Imami S., *Fjalor Shqip – serbokroatisht/Albansko-srpskohrvatski rečnik*, Instituti Albanologjik u Prištini.

Popis ilustracija

- Slika 1. Crtež trouglastog reljefnog spomenika s posvetom Silviji
- Slika 2. Fotografija trouglastog reljefnog spomenika s posvetom Silviji
- Slika 3. Fotografija trouglastog reljefnog spomenika s posvetom Silviji
- Slika 4. Ilustracija mozaika nađenog ispod ulaza u hotel „Bosna“
- Slika 5. Fotografija epigrafskog spomenika Vidasu i Thani
- Slika 6. Fotografija epigrafskog spomenika koji je Vidasu i Thani posvetio Euhelpis
- Slika 7. Fotografija epigrafskog spomenika koji je Vidasu i Thani posvetio Kvint Julije Ursus

DR. SC. AMRA ŠAČIĆ BEĆA

University of Sarajevo, Faculty of Philosophy, Franje Račkog 1
Univerzitet u Sarajevu, Filozofski fakultet, Franje Račkog 1
amra.sacic@ff.unsa.ba

Izvorni naučni rad / Original research article

UDK/UDC: 316.356.2:726.825 (497.6 Sarajevo) “ -00/+04 “

DOI: 10.65973/issn.3029-4843.2026.11.35

Primljen / Received: 22.12.2025.

Prihvaćen / Accepted: 25.12.2025.

RODNE ULOGE I PORODIČNI STATUS MAJKI I DJECE NA NADGROBNIM SPOMENICIMA SARAJEVSKOG PODRUČJA *

Apstrakt: Majke i djeca često ostaju na marginama historiografskih istraživanja antičkog perioda, uprkos njihovoj značajnoj ulozi u porodičnim i društvenim strukturama. Ovaj rad razmatra rodne uloge i porodični status majki i djece na primjeru sarajevske regije u rimskom periodu. U uvodnom dijelu analizirani su narativni izvori, prije svega tekst Diona Kasija, s posebnim fokusom na ulogu majki i djece tokom Velikog ilirskog ustanka, kroz primjere opsade Ardube i predaje Batonovog sina Skeve. Centralni dio rada zasniva se na analizi epigrafskih spomenika, prvenstveno nadgrobničkih natpisa, koji predstavljaju jedini tip epigrafskih izvora iz ove regije koji sadrže i tekstualne i vizuelne podatke o porodičnom životu. Posebna pažnja posvećena je reljefnim prikazima majki i djece sa spomenika pronađenih na području Ilidže i Hadžića, koji omogućavaju dublje razumijevanje porodičnih odnosa i društvenih vrijednosti u unutrašnjosti rimske Dalmacije. Rezultati istraživanja ukazuju na to da većina analiziranih spomenika pripada lokalnim elitama, uz izražen uticaj rimskih kulturnih obrazaca. Ipak, kao izuzetak izdvaja se stela veterana Tita Aurelija Saturnina i njegove supruge Aurelije Amurkijane, na kojoj su očuvani elementi autohtone tradicije. Rad također ispravlja raniju pogrešnu interpretaciju dekuriona Viktorina s natpisa iz Krivoglavaca kao djeteta. Metodološki, istraživanje se temelji na prosopografskoj metodi, uz multidisciplinarni pristup koji objedinjuje epigrafske, onomastičke i arheološke podatke.

* Ovaj rad se odnosi na rezultate istraživanja dobijene u okviru naučnoistraživačkog projekta „Žene i djeca u najstarijim razdobljima prošlosti Bosne i Hercegovine“, koji finansira Federalno ministarstvo obrazovanja i nauke u okviru programa finansiranja naučno-istraživačkih i istraživačko-razvojnih projekata u Federaciji Bosne i Hercegovine u 2024. godini.

Ključne riječi: Sarajevo, epigrafija, sepulkralni spomenici, reljefi, majke, djeca, rodne uloge, porodični status, Rimsko Carstvo, rimska Dalmacija, panonski uticaj

Abstract: Mothers and children often remain on the margins of historiographical research on the ancient period, despite their important role in family and social structures. This paper examines the gender roles and familial status of mothers and children through the case study of the Sarajevo region in the Roman period. The introductory section analyses narrative sources, primarily the text of Cassius Dio, with particular emphasis on the role of mothers and children during the, The Great Illyrian Uprising focusing on the siege of Arduba and the surrender of Bato's son, Scaeva. The central part of the paper is based on the analysis of epigraphic monuments, above all funerary inscriptions as the only type of epigraphic evidence from this region that provides both textual and visual information on family life. Special attention is devoted to relief representations of mothers and children from monuments discovered in the areas of Ilidža and Hadžići, which allow for a deeper understanding of family relations and social values in the interior of Roman Dalmatia. The results of the research indicate that most of the monuments belonged to local elites and reflect a strong influence of Roman cultural models. Nevertheless, an important exception is the stele of the veteran Titus Aurelius Saturninus and his wife Aurelia Amuciana, on which elements of indigenous tradition are preserved. The paper also corrects a previous misinterpretation of the decurion Victorinus from the inscription found in Krivoglavci as a child. Methodologically, the study is primarily based on the prosopographical method and adopts a multidisciplinary approach combining epigraphic, onomastic, and archaeological data.

Keywords: Sarajevo, epigraphy, sepulchral monuments, reliefs, mothers, children, gender roles, family status, Roman Empire, Roman Dalmatia, Pannonian influence

Percepcija rimskih historiografa o ulozi i položaju žena i djece tokom osvajanja srednje i gornje Bosne

U kontekstu unutrašnjosti rimske Dalmacije, kojoj je pripadao i prostor današnjeg Sarajeva, antička literarna tradicija gotovo da ne bilježi prisustvo žena i djece. Podaci koje donose antički pisci tematski problematiziraju u najvećoj mjeri ratove koje je Rim vodio protiv autohtonog stanovništva. Izvori nam sporadično daju i određene podatke koji se odnose na etnografiju, topografiju i ekonomiju. Ako imamo u vidu da su vojno-političke teme jedini okvir kroz koji rimski pisci posmatraju ovaj prostor, ne treba čuditi što najstariji podatak o ženama i djeci s prostora srednje Bosne potiče iz opisa borbi iz Batonovog ustanka. Naime, rimski pisac Dion Kasije, opisujući pohod slavnog rimskog vojskovođe Germanika u posljednjoj godini ustanka, prikazao je detaljno opsadu Ardube.² To dobro utvrđeno mjesto koje je štitila rijeka

² Cass. Dio 56.15.1–2.

najčešće se locira na prostoru današnje srednje Bosne.³ U tom utvrđenju, pored domaćeg stanovništva, sklonili su se i deserteri koji su se sukobili s muškim dijelom stanovništva iz tog naselja. Zanimljivo je da su žene, umjesto svojih supruga, očeva, braće i drugih srodnika, odabrale stranu desertera koji nisu željeli *Ardubu* prepustiti Rimljanima. Dion jasno kaže da su žene zahtijevale slobodu i bile spremne pretrpjeti bilo kakvu sudbinu radije nego ropstvo. To su, sudeći prema istom izvoru, i dokazale. Nakon što su deserteri bili poraženi, a Germanik zauzeo *Ardubu*, one su se, kako nam Dion pripovijeda, „pograbivši djecu, bacale u plamen ili strmoglavljivale u rijeku“.⁴ Marić ovaj otpor ženskog dijela stanovništva *Ardube* tumači na način da je odvođenje u ropstvo značilo prisilno razaranje identiteta, gubitak doma, jezika, kulture i svih društvenih veza, dok je čin samoubistva često bio posljednja mogućnost da se izbjegne „društvena smrt“.⁵ S druge strane, sličan opis koji Apijan daje za stradanje japodskih žena kod *Metuluma* 35. godine p. n. e., Olujčić tumači potpuno drugačije.⁶ Za Olujčića, to je nekritičko idealiziranje barbara, što je uobičajeno u grčkoj i rimskoj historiografiji, u kojoj se poraženi predočava kao žrtva vrijedna divljenja.⁷ Danas je teško u potpunosti povjerovati da je Dion izmislio događaj iz *Ardube*, jer je zarobljavanje u antičkom svijetu za žene i djecu često bilo strašnije i od same

³ Pitanje tačnog lociranja *Ardube* je u nauci još uvijek otvoreno. Autori poput Paškvalina i Bojanovskog *Ardubu* su locirali u Andetriju, odnosno u blizini teritorije Delmata (Bojanovski 1988, 52; Paškvalin 2000, 195). Imamović u svojoj studiji „Da li je rimska *Arduba* današnji Vranduk u Bosni?“ prihvata mišljenje Wilhelma Tomascheka koji je prvi smjestio *Ardubu* u Vranduk kraj Zenice (Imamović 1978a, 342–346). Lociranje *Ardube* dosta je često propitivano i u radovima Salmedina Mesihovića. Posljednji rad na tu temu objavio je 2024. godine. Riječ je o radu „*Arduba – Visoki grad?*“ u kojem detaljno analizira ranija mišljenja i naselje locira na prostoru današnjeg Visokog u srednjoj Bosni (Mesihović 2024, 20–24). Sudeći prema Dionovom tekstu, *Arduba* je bila gradinska utvrda, zaštićena sa svih strana. Dobrom fortifikacijskom položaju dodatno je doprinosilo i to što je naselje s tri strane zaštićeno tokom brze i velike rijeke. Opis koji je ostavio Dion najviše ukazuje na to da lokaciju *Ardube* treba tražiti u srednjem toku rijeke Bosne. Autori koji se referiraju na prostor u blizini teritorije Delmata smatraju da je Dionov narativ strogo hronološki koncipiran i da je *Arduba* jedna od tvrđava u koje su se sklonili Delmati i njihovi saveznici nakon poraza kod Andetrija (Gornji Muć kod Splita). Međutim, sačuvani Dionov tekst ne spominje da su branioci Andetrija pobjegli u neke tvrđave već kaže „da su većinu Rimljana pronašli kako se skrivaju u šumama i poubijali ih kao što bi to učinili sa zvijerima“ (Cass. Dio 56.14). Opisu *Ardube*, Dion je posvetio potpuno novo poglavlje koje hronološki ne mora nužno pratiti prethodno (Cass. Dio 56.15). S druge strane, ako kompariramo Dionov tekst s opisima rimskih operacija u posljednjoj godini rata, vidjet ćemo da Velej opisuje Dezidijate (i Piruste) kao gotovo nepobjedive zbog položaja njihovih uporišta (Vell. Pat. 2.115). Takav opis zasigurno odgovara *Ardubi*. Također, bilo bi nerealno očekivati da Dezidijati na svojoj matičnoj teritoriji nigdje nisu pružili organiziran otpor Rimljanima.

⁴ Cass. Dio 56.15.1–2.

⁵ Marić 2024, 50.

⁶ App. III.21. Za razliku od Apijana, Dion navodi da su branioci *Metuluma* ubijali svoje žene i djecu kako ih Rimljani ne bi zarobili (Cass. Dio 49.35).

⁷ Olujčić 1999/2000, 62.

smrti.⁸ S druge strane, samožrtvovanje za slobodu žena kod *Ardube* i *Metuluma* pokazuje da je njihov društveni položaj bio takav da su u tom patrijarhalnom društvu smatrale kako gospodare vlastitim tijelom i životom.

Iz Batonovog ustanka imamo još jedan podatak koji se odnosi na položaj djece kod lokalnih elita s prostora srednje Bosne. Naime, u Dionovom opisu predaje Batona Dezdijskog važno mjesto zauzima podatak da je „Baton poslao Tiberiju svog sina Skevu, obećavši da će predati i sebe i svoje sljedbenike ako dobije oprost“.⁹ To nije ništa neobično, jer se uzimanje političkih talaca (*obsides*) u rimskoj diplomatiji tumačilo kao lojalnost (*fides*) Rimu. Simboličku važnost uzimanja taoca kao garancije mira vidimo u Cezarovom svjedočanstvu o Galskim ratovima (*Commentarii de Bello Gallico*). U spomenutom djelu, Cezar navodi da je on od nekih zajednica, kao što su Helvećani, Nervi, Briti i Germani, zahtijevao predaju talaca kao dokaz potpune pokornosti i garanciju budućeg mira. S druge strane, Belgi i Akvitanici kao dokaz svoje lojalnosti i ozbiljnosti saveza, nude Cezaru da predaju taoce.¹⁰ Djeca lokalnih elita u Germaniji su i u periodu mira davana kao neka vrsta talaca Rimljanima i nazivali su se *socii*.¹¹ U slučaju Skeve postavlja se pitanje njegove životne dobi.

⁸ Iz Dionovog teksta ne možemo steći utisak da su lokalni muškarci pokazali empatiju za ovu žrtvu. S druge strane, Tacit u svojoj Germaniji (*De origine et situ Germanorum*) navodi da su Germani Rimljanima davali čvršću garanciju mira i savezništva ako kao taoce daju plemenite djevojke. Tacit doslovno kaže: „... u njima (Germanima) leži i razlog zašto smatraju da su ugovori i taoči čvršći (jači), ako se zahtijevaju i plemenite djevice.“ Stiče se utisak da su se Germani više bojali ropstva za svoje žene nego za sebe. Stoga je predaja plemenitih kćeri smatrana najvećom mogućom garancijom zbog poštovanja koje su Germani gajili prema svojim ženama (Tac. *Germ.* 8). U narativima koji se odnose na osvajanja unutrašnjosti Dalmacije detaljnih informacija o položaju žena u ratu nemamo.

⁹ Cass. Dio 56.16.

¹⁰ U spomenutom djelu, Cezar navodi da je od nekih zajednica, poput Helvećana, Nervija, Brita i Germana, zahtijevao predaju talaca kao dokaz potpune pokornosti i garanciju budućeg mira. S druge strane, Belgi i Akvintanci, kao dokaz svoje lojalnosti i ozbiljnosti saveza, nudili su Cezaru predaju talaca (Caes. *BGall.* 1.9; 1.28; 2.5; 2.15; 3.27; 5.20; 6.4). Koliko je za Rimljane bila važna predaja talaca koji su poticali iz elite, svjedoči i podatak s *Res Gestae Divi Augusti* da je „partski kralj Fraat (*Phraates*) poslao sve svoje sinove i unuke u Italiju, ne zato što je bio poražen u ratu već zato što je tražio prijateljstvo Rima, polažući svoju djecu kao zalog“ (*Res Gestae*, 32). Ovaj podatak donosi i Tacit (Tac. *Ann.* 2.1). Ovaj događaj se u historiografiji često koristi kako bi se pokazao Augustov diplomatski uspjeh, jer ih je August, umjesto da ih drži kao zarobljenike, odgajao i koristio kao buduće kandidate za partski tron lojalne Rimu (Hekster 2010, 51-52)

¹¹ Na osnovu Tacitovog svjedočenja pretpostavlja se da su i Arminije i njegov mlađi brat Flavus iz germanske zajednice *Cherusci* bili rimski taoči (Tac. *Ann.* 2.9-10). Međutim, njihov položaj u odnosu na Skevin bio je znatno drukčiji. Odnos ove dvojice germanskih vođa prema Rimu očituje se kroz pojam *socius* (saveznik, partner, drug). *Sociiji* su bili narodi ili pojedinci koji su s Rimom sklopili ugovor (*foedus*) kojim se obavezuju pružati vojnu pomoć u zamjenu za zaštitu i određene privilegije. U sukobu s Rimljanima 9. godine n. e., Arminije je predvodio Germane, dok je njegov brat Flavus izgubio oko ratujući na strani Rimljana. Iako nije tehnički bio „talac“ u strogom smislu predaje iz ugovora, Tacit koristi njihov sukob da prikaže kako se rimski uticaj može različito odraziti na dva mlada čovjeka koji potiču iz iste porodice (Wells 1999, 114-212).

U literaturi se pojavljuje podatak da je Skeva bio u mladalačkoj dobi.¹² Postoje i različita tumačenja njegove uloge, čak da je bio i pregovarač.¹³ Međutim, Dion jasno navodi da je Skeva bio talac, što je ekvivalentno poimanju taoca u kontekstu Cezarovih Galskih ratova. S druge strane, treba naglasiti da se pojam „mladalačka dob“ ne koristi isto danas i u rimsko doba. Rimljani tinejdžere nisu smatrali djecom, dok ih mi danas ubrajamo u tu kategoriju.¹⁴ Skeva je, iako prema rimskim standardima nije spadao u kategoriju djece (*infans*), vjerovatno bio vrlo mlad i prema našim današnjim shvatanjima još uvijek dijete. Također, ne znamo kako je autohtono stanovništvo srednje Bosne određivalo granice djetinjstva. U svakoj zajednici, pa tako i u dezidijatskoj, prelazak iz djetinjstva u odraslu dob bio je postepen proces, snažno uslovljen spolom, društvenim statusom, te geografskim i kulturnim okruženjem. Odluka da Baton kao taoca preda vlastitog sina imala je snažnu simboličku dimenziju, jer se kao roditelj, zarad općeg dobra zajednice, odrekao onoga što najviše voli. Iako danas ovaj Dionov navod može zvučati pomalo romantičarski, on ipak otkriva postojanje čvrstih porodičnih veza, kao i snažan osjećaj odgovornosti prema zajednici koji je nadilazio lični interes.

Kako su se Rimljani odnosili prema ženama i djeci poslije okončanja Batonog ustanka nije tema koja je previše zanimala rimske pisce. Međutim, postoji jedan podatak koji se odnosi na *Bellum Pannonicum*, rat koji je prethodio Batonovom ustanku i kada je teritorija Desidijata osvojena indirektno nam otkriva mogući scenario kako je tadašnji general, a kasniji car Tiberije kaznio zajednice koje su mu se usprotivile u *Bellum Pannonicum*.¹⁵ Naime, Dion navodi da je Tiberije, nakon što je pobijedio u tom ratu, domaćem stanovništvu nanio *mnoge nepravde* između kojih posebno ističe prodaju *muškaraca sposobnih za borbu u ropstvo*.¹⁶ Među tim robovima sigurno su se našli i dječaci tinejdžerske dobi iz dezidijatske zajednice koja je naseljavala prostor Sarajeva. Iako Dion nije precizirao koje su to nepravde, sigurno je riječ o vrlo okrutnom odnosu prema pokorenom stanovništvu, jer sam rimski pisac

¹² Mesihović 2018a, 88, fn. 4.

¹³ Mesihović 2018b, 156.

¹⁴ U svakodnevnom životu Rimljana, starost u godinama bila je manje važna od lokalno i individualno varirajućih pojmova punoljetnosti. Za dječake je prelazak u odraslu dob obično obilježavala ceremonija oblačenja toge *virilis*, koja se odvijala između 13. i 18. godine. Za djevojčice, kraj djetinjstva bio je povezan s brakom i rađanjem. Iako je zakonska dob za brak bila 12 godina, društvena punoljetnost zavisila je od puberteta, zaručничkog ugovora i braka, te se mogla ostvariti od ranog do kasnog tinejdžerskog doba (Laes, Vuolanto 2017, 5-6). S druge strane, prema Konvenciji o pravima djeteta (UN, 1989.), danas je dijete svaka osoba mlađa od 18 godina, osim ako se prema zakonima pojedine države punoljetnost ne stiče ranije (Član 1. Konvencije o pravima djeteta). (Izvor: <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/convention-rights-child>)

¹⁵ Nova istraživanja pokazuju da je prostor sarajevske regije osvojen u *Bellum Pannonicum* (12-11. god. p. n. e), a ne Oktavijovoj kampanji (35-33. god. p. n. e), kako se ranije smatralo (Domić Kunić 2006, 100; Džino 2010, 113-114; Džino, Domić Kunić 2013, 157; Šaćić Beća, Veletovac 2019, 34-35).

¹⁶ Cass. Dio 54.31.3.

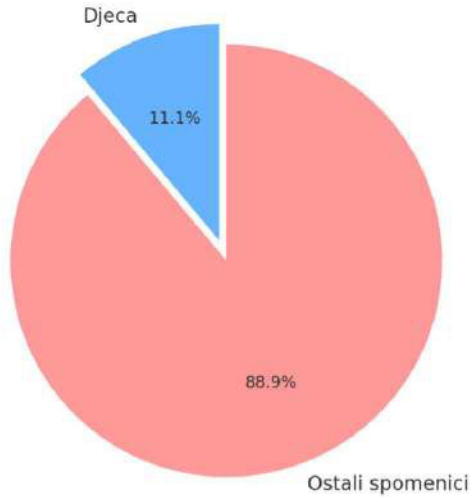
to vidi kao veliku nepravdu. Na osnovu svjedočanstava iz drugih provincija znamo da je rimsko osvajanje imalo izrazito nasilne posljedice za žene i djecu pokorenih zajednica. Madden navodi da su djeca bila izložena prijetnji ili primjeni fizičkog nasilja, uključujući seksualno zlostavljanje, koje rimski vojnici koriste kao oružje rata i sredstvo potpunog potčinjavanja neprijatelja. U ikonografiji osvajanja, poput prizora na trijumfalni stubovima Trajana i Marka Aurelija, djeca se prikazuju kako se grčevito drže za roditelje, bivaju odvajana od majki ili predavana rimskim vojnicima, dok pokorene žene pokazuju jasne znakove seksualnog nasilja, čemu djeca nerijetko prisustvuju kao prisilni svjedoci. Nakon zarobljavanja, djeca automatski prelaze u status robova i postaju roba izložena prodaji, radu i seksualnoj eksploataciji, pri čemu su posebno cijenjeni „lijepi“ dječaci koji su se mogli prodati po visokoj cijeni. Žene, s druge strane, u vizuelnim prikazima nose obilježja ratnog silovanja, npr. razderanu odjeću, razotkrivena tijela i gestikulaciju straha, što ukazuje na to da je seksualno nasilje bilo normalizirana komponenta rimskog ratovanja i instrument razaranja društvenih veza pokorenih naroda.¹⁷ Narativni izvori, nažalost, osim aluzija ne daju nikakve historijske podatke izvan vojnog narativa. S druge strane, u kasnijem periodu, zahvaljući epigrafskim spomenicima saznajem puno više o porodičnom životu i drugim aspektima svakodnevice žena koje su u antičkom periodu naseljavale prostor današnje Bosne i Hercegovine.

Prikazi i spomen djece i majki na sepulkralnim spomenicima sarajevske regije

Na području sarajevske regije do sada je otkriveno ukupno osamanaest epigrafskih spomenika, od čega je sedam sepulkralnog karaktera. Na samo dva spomenika imamo spominjanje i prikaz djece. To znači da se djeca spominju na samo 11% spomenika (grafikon 1). Također, na jednom spomeniku imamo spominjanje sina, ali nije sačuvan broj godina pokojnika. Iako je riječ o malom uzorku, ipak kroz analizu možemo doći do određenih zaključaka koji nam govore o položaju djece koja su živjela na prostoru današnjeg Sarajeva u prvim stoljećima nove ere.

---

¹⁷ Madden 2024, 153-155.

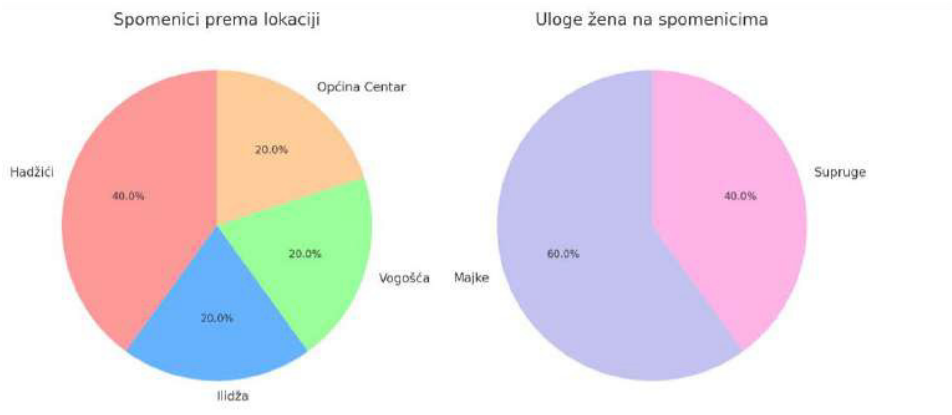
Grafikon 1: Udio djece u ukupnom broju epigrafskih spomenika sarajevske regije

Moderne procjene ukazuju na to da je stopa smrtnosti djece u rimskom periodu u prvoj godini života između 20% i 40%. Ne znamo da li su u unutrašnjosti Dalmacije, daleko od velikih urbanih centara Salone i Narone, djeca prolazila kroz obred *dies lustricus*. To je ceremonija na kojoj se dojenčetu davalo ime i postojala su određena pravila prema kojima su djevojčice dobijale kognomen osmog dana od rođenja, a dječaci devetog.¹⁸ U kontekstu spominjanja djece na spomenicima, trebamo razdvojiti formalno i privatno žalovanje. Informacije koje nalazimo u tekstovima grčko-rimskih pisaca uglavnom se odnose na gornje slojeve društva koji bi trebali slijediti neka filozofska načela i ne pokazivati emocije.¹⁹ Nasuprot tome, epitafi i prikazi na epigrafskim spomenicima, uključujući i dva spomenika iz sarajevske regije, pokazuju da roditelji nisu skrivali emocije za umrlim potomcima. Oba spomenika na kojima imamo prikaz djece potiču iz drugog ili trećeg stoljeća. Jedan spomenik pronađen je na Ilidži, a drugi u Ilijašu.

¹⁸ Carroll 2018, 155, 157.

¹⁹ Cvijetić 2024, 15.

Žene se spominju na ukupno 5 spomenika, i to na dva spomenika pronađena na području današnje općine Hadžići i po jedan na Ilidži, Vogošći i općini Centar.²⁰ Na tri spomenika spominju se žene u kontekstu majčinstva, a na dva samo kao supruge (grafikon 2 i grafikon 3).

Grafikon 2: Distribucija spomenika u savremenim općinama na kojima se spominju žene

Grafikon 3: Udio majki na spomenicima na kojima se spominju žene

Majka i djevojčica na rimskom spomeniku s Ilidže – ikonografija i identiteti

Na spomeniku koji je pronađen sedamdestih godina prošlog stoljeća na Ilidži, uklesan je reljefni portret tročlane porodice (slika 1). Svi članovi ove porodice prikazani su s tipičnim rimskim izgledom. Majka nosi frizuru u obliku dinje, poznatu kao „melonen“ ili tip dinje.²¹ Melonen frizura bila je uobičajena krajem drugog i početkom trećeg stoljeća. Tu frizuru proslavila je carica Plautila (*Publia Fulvia Plautilla*), supruga cara Karakale i kći pretorijanskog prefekta i bliskog prijatelja cara Septimija Severa Plautijana.²² I drugi elementi majčine odjeće su tipični rimski. Njena odjevna kombinacija sastoji se od pojasne tunike i plašta, a od nakita ima ogrlicu i naušnice. Otac je, pak, predstavljen po rimskom uzoru s bradom, u tunici s rukavima i

²⁰ Podaci su prikupljeni na osnovu digitalnih baza *Epigraphische Datenbank Heidelberg*, *Epigraphische Datenbank Claus–Slaby*, *Trismegistos Texts* i *Ubi Erat Lupa*. Važno je naglasiti da od 2006. godine na području sarajevske regije nije pronađen nijedan epigrafski spomenik, tako da su svi poznati spomenici dostupni u digitalnim bazama.

²¹ AE 1980, 0694 = AE 2004, 1110 = EHD008664 = EDCS-08900524 = TM 181828 = LUPA 24063.

²² U Saloni, prijestonici provincije Dalmacije, sačuvane su dvije mramorne ženske glave koje prema karakterističnoj frizuri, te fizionomiji lica po svojoj prilici upućuju na prikaz carice Plautile. Jedna od te dvije ženske glave je tzv. Salonitanka. To je jedan od najpoznatiji prikaza Rimljanki u cijeloj našoj regiji (Jadrić-Kučan 2021, 490-492). Frizura tipa melonen javlja se također i na nadgrobnim spomenicima u Panoniji (Migotti *et al.* 2018, 124).

plaštu. Ipak, najzanimljiviji prikaz na ovom spomeniku jeste prikaz djevojčice koja drži neki predmet. Takvi prikazi su u unutrašnjosti rimske Dalmacije dosta rijetki. Imamović predmet u djevojčicinoj ruci opisuje kao ptičicu, što bi prema njegovom mišljenju simboliziralo izraz nježnosti i znak preranog rastanka od života.²³ Takvo tumačenje je opravdano, jer je u pitanju čest motiv na dječijim nadgrobnim spomenicima iz rimskog perioda. Također, ptice su bile čest kućni ljubimac djece iz viših slojeva društva i podjednako se pojavljuju na spomenicima dječaka i djevojčica.²⁴ Po svemu sudeći, na ovom spomeniku ptica simbolizira nježnost, mladost i nevinost umrle djevojčice koja se zvala Vivia. To što Vivia drži pticu u ruci može označavati i prirodnu vezu djeteta s igrom i životinjama. Na osnovu sačuvanog teksta znamo da je Vivia umrla kada je imala samo 4 godine.

Zbog različitih rekonstrukcija teksta spomenika, Vivia se negdje označava kao nomen, a negdje kao kognomen.²⁵ Zanimljivo je da se ime *Vivia*, bilo kao ženski nomen ili kognomen, s izuzetkom jednog primjera iz balkanskih provincija, primarno javlja upravo na području rimske Dalmacije.²⁶ Muška verzija imena je *Vivius*, za koje Alföldy kaže da je često u Italiji i u zapadnim provincijama, dok je u Dalmaciji izuzetno često u kasnom carstvu.²⁷ Po svemu sudeći, djevojčičin *nomen gentile* bio je *Aelia*, a kognomen Vivia.²⁸ To se može zaključiti na osnovu očevog nomena, jer djeca nasljeđuju *nomen gentile* svoga oca. U kontekstu današnjeg vremena, zanimljivo je napomenuti da bi Vivia, da je dočekala dob za udaju i nakon sklapanja braka zadržala očev *nomen gentile*, jer žene po rimskim zakonima nisu uzimale porodično ime muža.

Zbog klesarskih grešaka koje se javljaju na ovom spomeniku, u literaturi imamo različita čitanja epitafa s Iliđe. Najstarija rekonstrukcija je E. Imamovića iz 1978. godine.²⁹ U saradnji s italijanskim epigrafičarem, G. Barbierijem, Imamović je konstruirao tekst na sljedeći način:

²³ Imamović 1978b, 129.

²⁴ Mander 2012, 37.

²⁵ Škegro 1997, 102; Škegro 2003, 148; Šačić Beća 2020, 233.

²⁶ Pored ovog natpisa s Iliđe, ime *Vivia* javlja se na četiri spomenika iz Hrvatske, i to natpisima iz Narone (CIL 03, 01860 = CIL 03, 08426 = EHD051078 = EDCS-26600643 = TM 184205 = lupa 24180), Salone (CIL 03, 14291, 1 = EHD 061694; CIL 03, 09421 = EHD 063148) i Ekuma (*Aequum*: CIL 03, 09780 = EHD 061936). Kada su balkanske provincije u pitanju, ime se javlja i na jednom natpisu iz Gornje Mezije (CIL 03, 06233 = CIL 03, 07598. (B) = HD 042837), te jednom natpisu iz Rima (CIL 06, 10281 = EHD 031627).

²⁷ Alföldy 1969, 139.

²⁸ Ovo je jedini natpis iz Dalmacije na kojem se Vivia pojavljuje kao kognomen, ali nije usamljen slučaj. Na natpisu iz Rumunije također imamo isti primjer (*D(is) M(anibus) // Fl(avius) Victor b(ene)f(iciarius) sem(estris) / stip(endiorum) XXIII vivus sibi f(ecit) / et Flaviae Viviae f(iliae) et Iul(iae) / Longinae coniugi et Flaviis / V[er]jo et Valerio et Vitali f(iliis) b(ene) m(erentibus)* (CIL 03, 06233 = CIL 03, 07598. (B) = HD 042837).

²⁹ Imamović 1978b, 127.

D(is) M(anibus) / A(ulo) Celso c(oniugi) / b(ene) m(erenti) con quo (=um)n / vixit an(nis) XXXII 5/et Viviae f(i)l(iae) / ob(itae) (?) an(norum) IIII Ulp(i)/a Successa / et sibi viv(a)e p(osuit).

Ante Škegro ponudio je nešto drugačije čitanje, posebno šestog reda, u kojem je umjesto broja četiri pročitao broj pedeset i četiri.³⁰ Škegrina rekonstrukcija testa koja se navodi i u digitalnim bazama je sljedeća:

D(is) M(anibus) // Ael(io) Celso c(oniugi) / be(ne) me(renti) con quo / vixit an(nos) XXXII 5/ et Viviae [--]L(?)[--] / def(unctae) an(norum) LIII Ulp(i)/a Successa / et sibi viv(a)e p(osuit).

Međutim, ako posmatramo reljefni prikaz na spomeniku, jasno je da Vivia ne može imati 54 godine, već je riječ o četverogodišnjoj djevojčici. Na spomeniku se pojavljuje nepotrebno riječ *con*, što je rezultat klesarske greške, dok je kod obje rekonstrukcije izostavljeno čitanje treće riječi u drugom redu, koja je bila *Aeliae* u dativu, pa bi rekonstrukcija teksta bila:

D(is) M(anibus) // Ael(io) Celso c(oniugi) / be(ne) me(renti) {con} quo / vixit an(nos) XXXII 5/ et Viviae [A]E[L](ae) [f](iliae)/ def(unctae) an(norum) IIII Ulp(i)/a Successa / et sibi viv(a)e p(osuit).³¹

U trenutku podizanja ovog spomenika, majka je još uvijek bila živa, te je vjerovatno ostala relativno mlada udovica. Ime muža navedeno je prvo, možda iz dva razloga: moguće je da je on umro prije djevojčice Vivije, ali je jednako vjerovatno da je naveden prvi kao *pater familias*. Zanimljivo je da se uz muža pojavljuje izraz *bene merenti* („dobro zasluženom“), dok za djevojčicu nema nikakvog epiteta tipičnog za rimske epitafe. To može biti povezano s klesarom, koji vjerovatno nije imao dovoljno prostora na natpisnom polju, a sudeći prema brojnim greškama u natpisu, nije bio naročito vješt u svom zanatu. Način na koji je prikazana djevojčica jasno odražava majčinu tugu za njenim gubitkom, te sugerira da je u svojoj maloj porodici bila iskreno voljena. Starost majke, na osnovu spomenika, nije moguće procijeniti. Spomenik je mogla podići i u kasnijoj životnoj dobi, dok je na reljefu mogla biti prikazana kao mlada žena, kakva je bila u vrijeme braka. Prema onomastici, može se zaključiti da su ženini preci dobili rimsko građanstvo ranije od predaka njenog muža. Majka Sukcesa (*Succesa*) nosi Ulpijevski nomen, koji potiče od cara Trajana (98–117), dok njen suprug ima nomen *Aelius* koji potiče od cara Hadrijana (117–138). Zahvaljujući natpisu iz Krivoglavaca, znamo da su lokalne elite na prostoru sarajevske regije rimsko građanstvo počele dobijati u periodu Trajanove i Hadrijanove vladavine.³² Spomenik ove porodice ne odaje nikakve informacije o čuvanju bilo kakvih predrimskih tradicija. Njihov identitet je u potpunosti usklađen s rimskim obrascima. Ovaj spomenik je odličan primjer na kojem vidimo sepulkralni prikaz porodičnog života u unutrašnjosti jedne rimske provincije. Važno je istaknuti da se ne prepoznaje nikakva segregacija u kontekstu spola ili dobi umrle djevojčice.

³⁰ Škegro 1997, 102; Škegro 2003, 148.

³¹ Detaljno o klesarskim greškama i reviziji čitanja ovog natpisa, više: Šaćić Beća 2020, 232–233.

³² AE 2006, 01022 = EHD055436 = EDCS-44200213 = TM 217708; LUPA; Mesihović 2008, 35; Mesihović 2011, 112.

Slika 1: Stela s Ilidže s prikazom djevojčice Vivije i njenih roditelja
 © Sarajevo – Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, foto: Ortolf Harl 2019.

Žene i djeca rimskih veterana naseljenih u sarajevskoj regiji

Zahvaljući urbanom razvoju naselja na Ilidži i plodnom sarajevskom polju, ovaj prostor je postao zanimljiv i rimskim veteranima. Neki autori smatraju da su ti veterani naseljeni planskim naseljavanjem (*deductio*), dok drugi misle da je riječ o povratku islužjenih rimskih vojnika u svoj zavičaj.³³ Bez obzira na to da li je riječ o planskom naseljavanju ili nostalgiji za rodnim krajem, veteranima je zasigurno i blizina termalnih izvora na Ilidži bila važan razlog da odaberu upravo ovaj dio rimske Dalmacije. Topla sumporna vrela pružala su im mogućnost da se, nakon decenija provedenih u vojnoj službi, napokon posvete oporavku i dostojanstvenoj rehabilitaciji. Na prostoru sarajevske regije pronađena su tri spomenika koja se povezuju s veteranima.

Spomenik iz Švrakinog Sela je votivnog karaktera i ne odaje nikakve informacije o porodici veterana Tita Aurelija Maksima (*Titus Aurelius Maximus*).³⁴ Za razliku od spomenika iz Švrakinog Sela, na nadgrobnoj steli iz Pazarića se ni u jednom dijelu teksta ne spominje riječ veteran (slika 2), ali metodom komparacije Bojanovski je došao do zaključka da je u pitanju natpis veterana. Na natpisnom polju ovog spomenika uklesan je sljedeći tekst:

³³ Bojanovski 1988, 150; Ferjančić 2002, 180.

³⁴ CIL 03, 02766a (p 1035, 2256) = CIL 03, 08374 = ILJug III, 01581 = EHD051057 = EDCS-28300093 = TM 184195 = LUPA 30476.

*D(is) M(anibus) // T(itus) Aur(elius) Saturninus / Aur(eliae) Amurcian(a)e / coniugi pientis⁵/simae bene mere/nti et sibi vi/vus memori/am posuit q(uae) / vixit an(nos) XXVIII / m(enses) IIII.*³⁵

Ovaj spomenik podigao je Tit Aurelije Saturnin (*Titus Aurelius Saturninus*) svojoj supruzi Aureliji Amurkijani (*Aurelia Amurciana*), koja je umrla sa samo 29 godina i četiri mjeseca. Navođenje mjeseci može se tumačiti kao želja da se naglasi da je neko prerano umro.³⁶ Žaljenje za suprugom Saturnin izražava i s epitetima *pientissima* i *bene merenti*. Ovaj spomenik ima izuzetno zanimljiv reljefni prikaz pokojnice i njenog supruga (slika 3). Muž je prikazan u tipičnoj rimskoj odjeći, odnosno u tunici dugih rukava (*tunica manicata*), preko koje je prebačen kaput (*sagum*) s dugim resama i pričvršćen na desnom ramenu.³⁷ Međutim, kod žene se prepoznaju autohtoni elementi u odijevanju (slika 4).

Žena na spomeniku iz Pazarića prikazana je u tunici s okruglim izrezom, koja je zavezana uskim pojasom visoko ispod grudi. Ispod pojasa vidljivi su nabori odjevnog predmeta. Na desnom ramenu vidljivi su široki nabori plašta.³⁸ Košulja je prikazana sa zakopčanim okovratnikom. Autohtoni elementi mogu se vidjeti u prikazu frizure, marame i nakita. Naime, glava joj je djelimično pokrivena velom koji pada preko ramena. Kosa joj je podjeljena na razdjeljak i vjerovatno pokupljena. Takve primjere imamo u gornjem toku rijeke Neretve, Podrinju i Glamočkom polju i povezuju se s predrimskom tradicijom.³⁹ Nošenje duge marame, odnosno vela, u unutrašnjosti Dalmacije zasigurno predstavlja predrimsku tradiciju, jer je autohtono stanovništvo i u ikonografiji tako predstavljalo svoje božice.⁴⁰ Također, autohtono stanovništvo Panonije nosilo je marame, ali na nešto drugačiji način.⁴¹ Međutim, Amurkijana, čiji je spomenik pronađen u Pazariću, prikazana je kao tipična lokalna žena iz unutrašnjosti Dalmacije. U ušima nosi naušnice, a oko vrata masivnu ogrlicu s privjeskom u obliku bršljana.

Na desnom ramenu žena ima fibulu u obliku sidra na kojoj vise lančići na kraju kojih se nalaze privjesci u obliku bršljana.⁴² Sidraste fibule su izraz lokalnih, predrimskih tradicija stanovništva u balkanskim provincijama.⁴³ Na prostoru sarajevske regije one su i arheološki potvrđene. Tri primjerka tih fibula različitih varijanti

³⁵ CIL 03, 13863 = ILJug III, 01580 = EHD 054639 = EDCS-31900238 = TM 184745 = LUPA 23771.

³⁶ Carroll 2018, 157.

³⁷ Lozić 2021, 165.

³⁸ Paškvalin 2012, 94; Lozić 2021, 165.

³⁹ Čremošnik 1963, 114.

⁴⁰ Božica prirode (koju literatura naziva Dijanom), čiji su kulturni spomenici pronađeni u okolini Glamoča, također ima veo na glavi (Čremošnik 1963, 110; Imamović 1977, 65, 89; Perinić 2016, 26,91; LUPA 30005; LUPA 30004). Riječ je o autohtonom božanstvu. Ta boginja nosi veo kao što su ga nosile i ilirske žene dok Artemida nosi dugi hiton kao što su ga nosile i Grkinje.

⁴¹ Migotti *et al.* 2018, 161-162.

⁴² Paškvalin 2012, 94.

⁴³ Čremošnik 1963, 120; Csontos 1997/98, 159; Ivčević 2002, 237-238; Busuladžić 2010, 83.

pronađena su na Ilidži, Debelom Brdu i dvorištu Zemaljskog muzeja.⁴⁴ Najviše spomenika s prikazom žena koje na ramenu nose sidrastu fibulu s lancima na kojima je pričvršćen ukras u obliku bršljana pronađeno je u dolini Drine i okolini Konjica.⁴⁵ Neki naučnici smatraju da se taj lokalni način nošenja fibula proširio iz doline Drine na susjedne oblasti.⁴⁶ Također, u vezi s ovim nakitom, treba spomenuti i tezu da je izvorno ovaj nakit nastao u lokalnim radionicama Donje Panonije u kojoj su zanatlije na osnovu uzora iz drugih provincija počele praviti takav nakit pošto u istočnoj Panoniji također susrećemo pločaste fibule koje se nose na ramenima i često su ukrašene privjescima od lista bršljana koji vise odozdo.⁴⁷ U slučaju primjereka sidrasto oblikovanih fibula s lancima i ukrasom u obliku lista bršljana, možemo pretpostaviti da je ovdje jasno vidljiv panonski uticaj. Zanatlije koje su izrađivale fibule kombinirale su tip sidrasto oblikovane fibule karakteristične za Dalmaciju s dodavanjem privjesaka, što je praksa preuzeta iz Panonije. Ovaj kulturološki fenomen svjedoči o sporom prihvatanju rimske kulture i autohtone tradicije kod ženskog dijela populacije, jer nemamo ovakvih primjera na muškim portretima.⁴⁸ Žena sa spomenika iz Pazarića nosi još jedan dio nakita koji se povezuje s autohtonom kulturom. Naime, ona ima lančić na kojem je privjesak s ovalnim brošem od kojeg ide lančić s manjim privjeskom u obliku bršljana.⁴⁹ Ovi ukrasni broševi javljaju se na spomenicima na nekadašnjoj dezidijatskoj teritoriji.⁵⁰ Ti broševi simboliziraju čuvanje autohtone tradicije.

Pored nakita, spomenik iz Pazarića nam i kroz onomastiku otkriva jaku potrebu lokalnog stanovništva za čuvanjem autohtonog identiteta. Važno je podvući da je do sada ime *Amurciana* sačuvano samo na ovom natpisu.⁵¹ Po svemu sudeći, ri-

⁴⁴ Busuladžić 2010, 188, 189, 191.

⁴⁵ Čremošnik 1963, 117.

⁴⁶ Popović 2013, 552.

⁴⁷ Popović 2013, 552; Rothe 2012, 214.

⁴⁸ Naučnici ukazuju na mogućnost da su i muškarci nosili ovakav nakit. Na jednom fragmetu spomenika iz Komina kod Pljevlja može se uočiti da je pokojnik nosio fibulu s lancima (Cermanović-Kuzmanović 1998, 32; Popović 2010, 104–105). Međutim, ovaj muškarac nosi koljenastu fibulu s lancima, ali nema dokaza da su na lancima visjeli bilo kakvi ukrasi. Također, ovaj prikaz više odgovara panonskom nego dalmatinskom načinu izrade fibula u principatu.

⁴⁹ U domaćoj literaturi za ovu vrstu broševa koristi se francuski izraz *agrafê* (Čremošnik 1963, 120). Na engleskom jeziku koristi se izraz *disc brooches* (Rothe 2012, 195–197).

⁵⁰ Na jednom sepulkralnom spomeniku iz Gromiljaka kod Kiseljaka sačuvan je prikaz žene koja nosi lanac, a na njemu je ovalni ukras, ovalni broš iz od kojeg ide lančić (Paškvalin 2012, 96, Lozić 2021, 180). Za razliku od spomenika iz Pazarića, na tom lančiću ne visi privjesak u obliku bršljana već je riječ o privjesku u obliku loptice. U Zenici je nađen fragment spomenika na kojem također možemo vidjeti slične ukrase kao na spomeniku iz Pazarića (Čremošnik 1963, 116; LUPA 30495). Žena na spomeniku iz Pazarića na glavi nosi ukras sličan ukrasu jedne djevojčice sa spomenika iz Zenice (Paškvalin 2012, 94).

⁵¹ Alföldy 1969, 148; OPEL I, 51. Paškvalin smatra da je ovo keltsko ime (Paškvalin 2012, 116). Međutim, ovo ime se ne pojavljuje niti na jednom natpisu u keltskim ili bilo kojim drugim provincijama, stoga je opravdano povezati ga s autohtonom onomastikom.

ječ je o imenu karakterističnom za dezidijatsku zajednicu koja je naseljavala sarajevsku regiju. Ako sagledamo sve autohtone elemente prisutne na spomeniku iz Pazarića, možemo zaključiti da se radi o epigrafskom spomeniku koji nam najviše otkriva o kulturi autohtonog stanovništva koje je živjelo na prostoru sarajevske regije u rimsko doba. I ovdje, kao i u drugim dijelovima rimske Dalmacije, žene su duže očuvale izvornu, predrimsku kulturu i tradiciju. *Amurciana* je jedino autohtono ime koje imamo sačuvano na epigrafskim spomenicima sarajevske regije, sva ostala imena su tipična rimska. Također, ovo je jedni spomenik na kojem imamo i prikaz autohtone odjeće.

Slika 2. Natpisno polje spomenika iz Pazarića
© Sarajevo – Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, foto: Ortolf Harl 2019.

Slika 3. Stela veterana Tita Aurelija Saturnina i njegove supruge Aurelije Amurkijane
© Sarajevo – Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, foto: Ortolf Harl 2019.

Slika 4. Spomenik iz Pazarića sa ženskom autohtonom odjećom
© Sarajevo – Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, foto: Ortolf Harl 2019.

Treći spomenik rimskog veterana pronađen je u Gradcu na rijeci Zujevini, između Blažuja i Pazarića (općina Hadžići) (slika 5).⁵² Ovaj spomenik se značajno razlikuje od spomenika Tita Aurelija Saturnina i Aurelije Amurkijane. Najprije, na ovom spomeniku jasno je navedeno da je riječ o rimskom veteranu iz legije *VIII Augustae*, dok za natpis iz Pazarića ipak nemamo sigurnu potvrdu da je u pitanju natpis veterana. Ono što je posebno važno je to da na ovom spomeniku, pored bračnog para, imamo portret i spomen djece (slika 7).

Tekst natpisa uklesan je u 10 redova s određenim klesarskim greškama, što nije rijedak slučaj u sarajevskoj regiji.⁵³ Natpis je sljedeći:

D(is) M(anibus) // Aurel(ius) Super vete//-ranus ex leg(ione) VIII Aug(usta) /
memoriam sibi 5/ viv(u)s et Ver(a)e con/-iugi Maximinae / et Victorino fili(i)s /
nostris filia<e>{m}/ d<e>{f}functa<e>{m} vi/-xit annos XXVIII.⁵⁴

Sve osobe prikazane na spomeniku obučene su uglavnom po rimskom uzoru. Eventualno, jedini autohtoni element je prikaz fibule u obliku sidra kod oca.⁵⁵ Por-

⁵² Mesihović 2008, 38.

⁵³ Nedavna analiza tekstova pronađenih na prostoru sarajevske regije pokazala je da više od 17% spomenika ima klesarske greške (Šačić Beća 2020, 234.)

⁵⁴ CIL 03, 08375 = CIL 03, 12749. (B) = EHD 051053 = EDCS-31400640 = TM 184192 = LUPA 23384. Čitanje je navedeno prema Šačić Beća 2020, 227.

⁵⁵ Paškvalin 2012, 66.

tret majke Vere (*Vera*) na spomeniku nalazi se na lijevoj strani. Lice joj je detaljno prikazano, s krupnim očima i naglašenim jagodičnim kostima. Majčina kosa straga je uvijena prema gore u obliku širokog snopa i visoko svezana na tjemenu tako da formira visoku rolu, te prekriva gornju polovicu ušiju. Ona nosi tuniku s okruglim izrezom na kojem se uočava uska ogrlica. Preko tunike nosi plašt. Prikazana je tako da joj se lijevo rame ne vidi, jer je ispod ramena njenog supruga. Ispred nje stoji muško dijete, odnosno njen sin koji je obučen u tuniku i plašt kao njegov otac. Dječakov kognomen je Viktorin. Veteran Aurelije Super prikazan je s kratkom kosom, velikim bademastim očima i uskim nosom.⁵⁶ Ispred očevog portreta prikazana je djevojčica koja ima frizuru „melonen“ ili tip dinje, identičan kao na prikazu Ulpije Sukcese s natpisa pronađenog na Ilidži. Kod djevojčice Maksimine (*Maximina*) se na ramenu vidi fibula. Također, na prsima se vidi okrugli predmet koji podsjeća na lančić s ovalnim privjeskom kakav nosi Amurkijana s natpisa iz Pazarića.

Tekst spomenika ne podudara se s ikonografskom predstavom osoba kojima je spomenik namijenjen. Iz teksta saznajemo da je Aurelije Super veteran legije *VIII Augustae* dok je bio živ sebi, Veri supruzi, zajedničkoj djeci Maksimini i Viktorinu podigao spomenik. Potom, na kraju natpisa spominje se da je kći umrla s 28 godina.⁵⁷ Međutim, oba potomka ovog bračnog para na reljefu prikazana su u dječijoj dobi. Postavlja se pitanje zašto je odrasla žena predstavljena kao djevojčica, što u rimskoj ikonografiji nije uobičajeno? Možemo pretpostaviti da je spomenik isklesan dok su Maksimina i Viktorin bili živi i u dječijoj dobi. Istraživanja su pokazala da su prikazi cijele porodice, uključujući i djecu, koja su još živa, karakteristika natpisa vojnih lica iz Panonije. Na takvim reljefima djeca su korištena kao dio socijalne kontekstualizacije odraslih.⁵⁸ Spomen Maksiminine smrti vjerovatno su dali uklesati naknadno na spomenik. Zato je i redosljed navoda u tekstu dosta neuobičajen.

Prikaz porodice sa spomenika iz Hadžića na kojem je žena prikazana s lijeve strane, muškarac s desne strane i red djece ispred nije rijetka pojava na nadgrobnim spomenicima dunavskih provincija. Mander kaže da veoma podsjeća na poznati oslikani tondo Septimija Severa i njegove porodice, koji se danas nalazi u *Staatliche Museen* u Berlinu (slika 6).⁵⁹

⁵⁶ Paškvalin 2012, 66; Lozić 2021, 164.

⁵⁷ U trenutku podizanja spomenika samo je kći Maksimina bila mrtva. Redosljed natpisa je neobičan, jer se ime pokojnice spominje zajedno s imenom živog sina, a tek se kasnije navodi da je kći umrla (Šaćić Beća 2020, 227). Zbog toga su se pojavila pogrešna tumačenja da je bračni par imao petero djece i da se podatak o umrloj kćeri odnosi na neku drugu, a ne na Maksiminu (Mesihović 2011, 116).

⁵⁸ Mander 2013, 85.

⁵⁹ Mander 2013, 85.

Slika 5. Nadgrobnna stela veterana Aurelija Supera iz Pazarića

© Sarajevo – Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, foto: Ortolf Harl 2019 März

Slika 6. Portret porodice Slike Septimija Severa iz *Altes Museum* – Berlin (javna domena)

<https://sh.wikipedia.org/wiki/>

Datoteka:

Portrait_of_family_of_Septimius_Severus_-_Altes_Museum_-_Berlin_-_Germany_2017.jpg

Slika 7. Porodični portret na steli iz Hadžića

Slika 8. Natpisno polje stele iz Hadžića

© Sarajevo – Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, foto: Ortolf Harl 2019.

Stela porodice veterana Aurelija Supera je definitivno urađena po panonskom uzoru. Panonski uticaj nije neobična pojava u unutrašnjosti Dalmacije. Panonski uticaj je vidljiv npr. u istočnoj Bosni.⁶⁰ Stoga ne mora značiti da je u ovom slučaju riječ o vojniku porijekom iz Panonije, jer je na prostoru srednje i istočne Bosne panonski uticaj bio dosta jak, pa je čak i Strabon Dezidijate starosjedioce srednje Bosne ubrojao među panonske narode.⁶¹ Iako nam onomastika Aurelija Supera ne otkriva nikakve specifičnosti da bismo ga mogli povezati s nekim podnebljem u Rimskom carstvu, možemo pretpostaviti da je domaćeg porijekla. Kognomen *Aurelius* je najčešći kognomen u podunavskim provincijama i Dalmaciji. Stoga je vrlo moguće da se Aurelije Super nakon okončanja vojne službe vratio u rodni kraj. Ime njegove supruge Vere (*Vera*) ne otkriva nam puno o njenom porijeklu. Ovo ime se pojavljuje na osam natpisa u provinciji Dalmaciji.⁶² U nauci postoji pretpostavka da je Aurelije Super upoznao svoju suprugu dok je služio vojni rok.⁶³ Takvu tvrdnju je teško dokazati, jer nam ni njen Aurelijevski nomen ništa ne otkriva. Njihova djeca, Maksimina (*Maximina*) i Viktorin (*Victorinus*), imaju tipične rimske kognomene. Dječakov kognomen je isti kao i dekuriona municipija *Aquae*, čiji je spomenik pronađen u Krivoglavcima (Vogošća).⁶⁴ Međutim, to nije indikator nikakvih rodbinskih veza, jer je riječ o čestom rimskom kognomenu.

Majka odraslog čovjeka

Do sada je pronađen samo jedan spomenik na prostoru sarajevske regije na kojem se spominju majka i njen sin koji su umrli u zreloj životnoj dobi. Riječ je o gore spomenutom natpisu dekuriona Viktorina i njegove porodice koji je 2006. godine otkriven u Krivoglavcima i danas je izložen u stalnoj postavci Muzeja Sarajeva (slika 9). Ipak, u prvim naučnim radovima koji su objavljeni nakon otkrića spomenutog natpisa, autori nisu uočili klesarsku grešku. Stoga ćemo često u literaturi pročitati da je dekurion Viktorin umro u dječачkoj dobi, odnosno da je bio star 10 godina.⁶⁵ Međutim, prilikom uklesavanja teksta, klesar je zamijenio broj godina s brojem mjeseci. To znači da je dekurion municipija *Aquae* umro u zreloj životnoj dobi, kada je imao 51 godinu života, 10 mjeseci i 14 dana, a ne s 10 godina, 51 mjesec i 14 dana, kako je navedeno uslijed klesarske greške.⁶⁶ Tekst natpisa, kada se pravilno rekonstruiraju klesarske greške, glasi:

--- Vict]orino dec(urioni) m(unicipii) Aq(uae) fili[o]q(ue) infelicissi-/[mo vixit ann]os <LI>{X} me(n)s(es) <X>{LI} dies XIII et Ulp(iae) Galli(a)e / [coniu-gi? i]ncomparabili P(ublius) Ael(ius) Victorinus / [---] q(uaestor) II[[I]]vir q(uin)q(uennalis) e<t>{d} sibi vi(v)us fecit.⁶⁷

⁶⁰ Zotović 2003, 35.

⁶¹ Strab. 7.5.

⁶² Juras 2014, 124; OPEL IV, 155–156.

⁶³ Mesihović 2008, 38.

⁶⁴ AE 2006, 1022. (B) = HD055436 = EDCS-44200213 = TM 217708 = LUPA 30509.

⁶⁵ Paškvalin, Forić 2006, 161; Mesihović 2008, 34.

⁶⁶ Šaćić Beća 2020, 228–230.

⁶⁷ AE 2006, 1022. (B) = HD055436 = EDCS-44200213 = TM 217708 = LUPA 30509.

Na spomeniku se spominje i dekurionova majka, Ulpija Galija (*Ulpia Gallia*). Kao i na spomeniku s Ilidže, i na ovom spomeniku majka ima Ulpijevski nomen, dok muž ima Elijevski, što znači da su njeni preci ranije dobili rimsko građanstvo. Ona je vjerovatno pripadala lokalnoj dezidijatskoj eliti. Na osnovu spomenika iz Župče na kojem se spominje principes Dezidijata, znamo da su lokalne elite u vrijeme dinastije Flavijevaca (69–96) i cara Trajana dobijale rimsko građanstvo.⁶⁸ Galija se na natpisima često pojavljuje kao nomen, rjeđe kao kognomen, kao u ovom slučaju.⁶⁹ Na spomeniku imamo epitet *incomparabilis*, što znači „neuporediva“, „bez premca“, „nenadmašna“. Ovakvi epiteti su česti na rimskim nadgrobnim spomenicima i, iako sadrže određene emotivne elemente, ne moraju biti izraz ličnih emocija. Zanimljivo je da se na nadgrobnim spomenicima u sarajevskoj regiji epiteti rijetko pojavljuju. Izostanak epiteta može se tumačiti kao izraz lokalne klesarske prakse.

Slika 9. Nadgrobnni spomenik dekuriona Viktorina i njegove majke Galije
© JU Muzej Sarajeva, foto: Ortolf Harl 2019.

Na kraju treba spomenuti da je u Gradcu kod Hadžića pronađen nadgrobnni spomenik koji je podigao otac za sina (slika 10). Nažalost, kognomen pokojnika, kao i njegove godine, nisu sačuvani. On je sigurno, kao i njegov otac, imao nomen Elije (*Aelius*). Očevo ime je navedeno u punom onomastičkom obliku *tri nomina* Publije Elije Maksiminus (*Publius Aelius Maximinus*). Iz onomastike ne možemo saznati ništa o porijeklu pokojnika, ali je indikativno da imaju nomen *Aelius* koji je čest kod domaćeg stanovništva. Pošto nije sačuvan broj godina, otvoreno je pitanje da li je riječ o dječaku ili odraslom muškarcu. Nažalost, za natpis znamo samo iz skice na osnovu koje možemo vidjeti da je riječ o cipusu, a ne o steli.

Navedeno čitanje prema Šačić Beća 2020, 230.

⁶⁸ *Ulpiae T(iti) f(iliae) / Proculae an(norum) XX / T(itus) F(lavius) Valens Varron(is) / f(ilius) princeps Desitiati(um) ⁵/ et Aelia Iusta / Scenobar[bi f(ilia)] / [----- (IL)Jug III, 01582 = HD033834 = EDCS-10100565 = TM 182435 = LUPA 23306)*

⁶⁹ OPEL II, 160.

Tekst spomenika glasi:

*D(is) M(anibus) / [---]n/I(?)ano filio / ann(orum) [---] P(ublius) Ael(ius)⁵ / Maxi-
minus / p(ater) p(osuit)⁷⁰*

Slika 10: Skica cipusa Elijevaca iz Gradca kod Hadžića (Škegro 2003, 106).

Umjesto zaključka

Na kraju treba istaknuti da analiza nadgrobnih spomenika sa sarajevskog područja pokazuje da su rodne uloge i porodični status majki i djece u antičko doba predstavljeni na tipičan rimski način. Međutim, neki detalji kao reljef Amurkijane iz Pazarića otkrivaju nam duboko ukorijenjene autohtone tradicije. Do sada se u literaturi ovaj spomenik nije u značajnoj mjeri analizirao kao izraz autohtone tradicije. Također, Amurkijana (*Amurciana*) je jedino autohtono ime koje imamo sačuvano u ovoj regiji. Na spomeniku, ona je prikazana kao žena koja ponosno nosi maramu na glavi, što se također povezuje s autohtonom kulturom. S druge strane, majke i djevočice na natpisima sarajevske regije prikazane su s rimskom fizurom tzv. „melonen“ ili tip dinje. Ove ženske frizure djeluju kao vizuelni marker roda, ali i kao indikator poželjne ženske uloge u rimskom društvu. Također, njihove frizure ukazuju na prihvatanje rimskih estetskih i društvenih normi. Na spomenicima se ne primijeti bilo kakva spolna diskriminacija u žalovanju za djecom. Do sada su otkrivena samo dva spomenika u sarajevskoj regiji na kojima imamo portrete djece. Portretno je prikazano troje djece, dvije djevojčice i dječak. Na svim portretima djeca su prikazana u neposrednoj blizini roditeljskih figura. Time se vizuelno naglašava njihova uloga u porodičnom identitetu.

⁷⁰ AE 2004, 1109. (B) = AE 2003, 1327 = EHD 033833 = EDCS-10100564 = TM 182434.

Summary: Gender roles and family status of mothers and children on funerary monuments from the Sarajevo area

Mothers and children have long remained marginal figures in the historiography of the ancient world, overshadowed by political, military, and administrative narratives that dominate the study of Roman provinces. Their everyday lives, family relationships, and social status have rarely been examined systematically, especially in the interior regions of the Roman Empire, far from major urban centres. This paper aims to address this gap by analysing the gender roles and family status of mothers and children in the Sarajevo region during the Roman period, drawing on a combination of narrative sources, epigraphic evidence, and iconographic analysis of funerary monuments.

The first part of the paper focuses on the perception of women and children in ancient narrative sources, primarily the account of Cassius Dio, which represents virtually the only literary testimony concerning the presence of women and children in central Bosnia during the period of Roman conquest. Particular attention is devoted to Dio's description of the siege of Arduba during the the Great Illyrian Uprising (*Bellum Batonianum*). His account offers a striking portrayal of female resistance. According to Dio, the women of Arduba refused to surrender to the Romans, demanding freedom and choosing death alongside their children rather than enslavement. This episode is interpreted within the broader context of ancient concepts of freedom, slavery, and social death. In Roman warfare, the capture of women and children often implied not merely the loss of personal freedom, but also the violent destruction of identity, family bonds, and social networks.

Another important episode from Dio's narrative concerns the surrender of Bato's son, Scaeva, who was handed over to Tiberius as a hostage. This act is analysed within the framework of Roman diplomatic practice, in which the taking of hostages (*obsides*) served as a guarantee of loyalty and peace. Although Dio does not specify Scaeva's age, the discussion suggests that he was likely very young. While he may not have been considered a child according to Roman legal definitions, from a modern perspective, he would still be regarded as one. The decision to surrender one's own son as a hostage carried strong symbolic significance, revealing the existence of firm family bonds, but also a willingness to subordinate personal parental attachment to the perceived interests of the wider community.

After the end of the Great Illyrian Uprising, literary sources largely fall silent regarding the fate and everyday lives of women and children in the region. For this reason, the central part of the paper is devoted to epigraphic evidence, primarily funerary inscriptions, which represent the only category of sources from the Sarajevo region that provide both textual and visual information on family life. A total of eighteen epigraphic monuments are known from the region, seven of which are funerary. Children are mentioned or depicted on only two monuments, representing approximately eleven percent of the sample, while women appear on five monuments, either in the role of mothers or wives.

The analysis of funerary monuments indicates that most families who could afford stone monuments belonged to local elites. These groups largely adopted Roman models of self-representation, yet at the same time preserved elements of indigenous tradition, especially in the case of women. Relief representations of mothers and children from monuments discovered in Ilidža, Hadžići, and Pazarići provide valuable insight into family relationships and social values in the interior of Roman Dalmatia.

One of the key case studies is a funerary monument from Ilidža depicting a three-member family with a young girl named Vivia, who died at the age of four. Iconographic analysis shows that all family members are portrayed in accordance with Roman aesthetic conventions. The mother wears the “melon hairstyle” popular in the late second and early third centuries, while the girl holds a bird in her hand, a common motif on Roman child funerary monuments. This motif symbolises tenderness, innocence, and the premature interruption of life, while also reflecting the emotional bond between parents and child. Despite numerous carving errors in the inscription, the analysis clearly demonstrates that Vivia was a small child and not an adult, as previously suggested in some interpretations. The monument testifies to strong parental affection and reveals no evidence of gender-based discrimination in mourning practices.

Another important group of monuments consists of those associated with Roman veterans and their families. The settlement of veterans in the Sarajevo region was influenced by fertile land and the presence of thermal springs at Ilidža, which offered favourable living conditions after military service. Among these monuments, the funerary stele of the veteran Titus Aurelius Saturninus and his wife Aurelia Amurciana from Pazarići stands out as a unique example of the preservation of indigenous traditions within a Roman funerary context. While Saturninus is depicted in typical Roman military attire, Amurciana is portrayed with several distinctly indigenous elements, including a headscarf, a specific hairstyle, and rich jewellery featuring an anchor-shaped fibula with ivy-leaf pendants.

The analysis of Amurciana’s clothing and jewellery reveals strong connections with pre-Roman traditions of the interior of Dalmatia, as well as Pannonian influences evident in the form and decoration of the fibulae. This monument clearly demonstrates that women, even within families of Roman veterans, preserved indigenous cultural patterns longer than men. Onomastic analysis further strengthens this conclusion. The cognomen Amurciana is the only indigenous personal name recorded so far in the Sarajevo region, underscoring the local identity of the deceased.

Another significant example is the funerary monument of the veteran Aurelius Super from Hadžići, depicting his wife Vera and their two children. Although the inscription states that the daughter Maximina died at the age of twenty-eight, both children are shown in the relief as young children. This discrepancy between text and image is interpreted as the result of later additions to the inscription and as a reflection of Pannonian funerary traditions, in which children were often included in family reliefs regardless of their actual age at death. Such representations emphasised family unity and the role of children as an integral part of parental social identity.

The paper also corrects earlier misinterpretations of the inscription of the decurion Victorinus from Krivoglavci, which had previously been understood as referring to a child. A careful re-examination of carving errors shows that Victorinus died at a mature age, not in childhood, and that the monument also commemorates his mother, Ulpia Gallia. This case highlights the importance of precise epigraphic analysis and familiarity with local carving practices.

In conclusion, the funerary monuments of the Sarajevo region demonstrate that gender roles and the family status of mothers and children in the Roman period were largely expressed in accordance with general Roman norms, yet with clear regional and cultural specificities. Mothers and children are presented as integral members of the family unit, and both reliefs and inscriptions reveal strong emotional bonds within families. Although Roman aesthetic and social models predominate, certain monuments, most notably that of Aurelia Amurciana, preserve deeply rooted indigenous traditions that persisted alongside the process of Romanisation. The study confirms that epigraphic monuments are an indispensable source for reconstructing the everyday lives, emotions, and identities of mothers and children in the interior of Roman Dalmatia, offering a far more nuanced understanding of ancient society than narrative sources alone.

BIBLIOGRAFIJA

Skraćenice

- AE *L'année épigraphique published in Revue Archéologique and separately* (1888–).
- CIL 03 *Corpus Inscriptionum Latinarum III* (ed. Th. Mommsen), Berlin 1873: *Supplementa* 1889–1902.
- EHD *Epigraphische Datenbank Heidelberg* (Service provider: Heidelberg Akademie der Wissenschaften), <http://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/home?&lang=de>.
- EDSC *Epigraphik Datenbank Clauss/Slaby* (Frankfurt), http://db.edcs.eu/epigr/epi_de.php.
- FGrH *Fragmente der griechischen Historiker* (ed. F. Jacoby), 1923–
- ILJug *Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMXL e MCMLX repertae et editae sunt* (ed. A. et J. Šašel), Situla 5, Ljubljana 1963 (št. 1–451); *Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMLX e MCMLXX repertae et editae sunt* (ed. A. et J. Šašel), Situla 19, Ljubljana 1978 (št. 452–1222); *Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMII et MCMXL repertae et editae sunt* (ed. A. et J. Šašel), Situla 25, Ljubljana 1986 (št. 1223–3128).
- LUPA UBI ERAT LUPA – *Roman Stone Monuments* (Friederike und Ortoľ Harl, *Bilddatenbank zu antiken Steindenkmälern*), <http://lupa.at>.
- OPEL I *Onomasticon provinciarum Europae Latinarum*, Vol. I: *Aba-Bysanus* (ed. Lőrincz B. et al.), Budapest, 1994.
- OPEL II *Onomasticon provinciarum Europae Latinarum*, Vol. II: *Cabalius – Ixus, Ex materia ab* (ed. Lőrincz B. et al.), Wien, 1999.
- OPEL IV *Onomasticon provinciarum Europae Latinarum*, Vol. IV: *Quadrantia – Zures* (ed. Lőrincz B. et al.), Wien, 2002.
- TM *Trismegistos: An Interdisciplinary Portal of the Ancient World*

Izvori

- Augustus. *Res gestae divi Augusti*. (Thr. P. A. Brunt, J. M. Moore), Oxford University Press, 1967.
- Appian, *Appian and Illyricum* (ed. M. Š. Kos), Situla 43, 52–81. Ljubljana, 2005.
- Caesar, Julius. *The Gallic War*. (Thr. H. J. Edwards), Loeb Classical Library. Cambridge (Mass.) 1917.
- Dio Cassius, *Dio's Roman history* (ed. E. Cary), Loeb Classical Library, Cambridge (Mass.), 1954.

- Strabo, *Geographica, The Geography of Strabo*. (Thr.H. L. Jones), Loeb Classical Library, Cambridge (MA) – London, 1917–1932.
- Tacitus. *The Annals*. (Thr. J. Jackson), Loeb Classical Library. Cambridge (Mass.), 1931.
- Tacitus, *Germania, Cornelii Taciti Germania*. (ed. M. Winterbottom – R. M. Ogilvie), Oxford Classical Texts, Oxford, 1975.
- Velleius Paterculus, Gaj Velej Paterkul, *Rimska povijest*. (ed. J. Miklić), Zagreb, 2006.
- Velleius Paterculus, *The Tiberian narrative*. (2. 94–131), (ed. A. J. Woodman), Cambridge – London – New York – Melbourne, 1977.

Literatura

- Alföldy, G. 1969. *Die Personennamen in der römischen Provinz Dalmatia*, C. Winter.
- Bojanovski, I. 1988. *Bosna i Hercegovina u antičko doba*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine.
- Busuladžić, A. 2010. *Morfologija antičkih fibula iz zbirke Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine = The morphology of Antique fibulae in the collection of the National Museum of Bosnia and Herzegovina*, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine.
- Cermanović-Kuzmanović, A. 1998. *Komini – Municipium S, nekropole*, Filozofski fakultet – Centar za arheološka istraživanja.
- Csontos, K. 1997/1998. Pannonian plated fibulas, *Antaeus* 24, Instituto archaeologico Academiae Scientiarum Hungaricae, 157–168.
- Cvijetić, J. 2024. *Pusino innocentissimo!* Odnos prema smrti najmlađih u zajednicama južnog Ilirika: epigrafska, arheološka i ikonografska svjedočanstva, *Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu* (Historija, Historija umjetnosti, Arheologija) 11, Filozofski fakultet u Sarajevu, 13–32.
- Čremošnik, I. 1963. Nošnja na rimskim spomenicima u Bosni i Hercegovini, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, N. S. Arheologija 18, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, 103–125.
- Domić Kunić, A. 2006. *Bellum Pannonicum* (12–11. st. pr. Kr.): posljednja faza osvajanja južne Panonije“, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 39, Arheološki muzej u Zagrebu, 59–164.
- Džino, D. 2010. *Illyricum in Roman Politics, 229 BC-AD 68*, Cambridge University Press.
- Džino, D., Domić Kunić, A. 2013. *Rimski ratovi u Iliriku: povijesni antinarrativ*, Školska knjiga.
- Carroll, M. 2018. “Archaeological and epigraphic evidence for infancy in the Roman world”, in: *The Oxford Handbook of the Archaeology of Childhood*. Sally Crawford, Gillian Shepherd and Dawn M. Hadley (ed.), Oxford University Press, 148–164.

- Ferjančić, S. 2002. *Naseljavanje legijskih veterana u balkanskim provincijama: I-III vek n. e.*, Balkanološki institut Srpske akademije nauka i umetnosti.
- Hekster, O. 2010. „Trophy kings and Roman power: a Roman perspective on client kingdoms“, in: *Kingdoms and Principalities in the Roman Near East*. Ted Kaizer, Margherita Facella (ed.), Steiner Verlag, 45–55.
- Imamović, E. 1977. *Antički kultni i votivni spomenici na području Bosne i Hercegovine*, Veselin Masleša.
- Imamović, E. 1978a. Da li je rimska Arduba današnji Vranduk u Bosni?, *Prilozi* 14/15, Institut za historiju – Univerzitet u Sarajevu, 337–347.
- Imamović, E. 1978b. Novopronađeni rimski nadgrobni natpis iz Ilidže kod Sarajeva, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, N. S. Arheologija 33, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, 127–131.
- Ivčević, S. 2002. „Fibule“, u: *Longae Saloniae I*. Emilio Marin (ur.), Arheološki muzej u Splitu, 229–275.
- Jadrić-Kučan, I. 2021. O kultu i poštivanju rimskih carica i princeza na tlu provincije Dalmacije = On the Cult and Veneration of the Roman Empresses and Princesses in the Province of Dalmatia, *Archaeologia Adriatica* 15, Sveučilište u Zadru, 465–501.
- Juras, I. 2014. Sekundarno upotrijebljeni epigrafski spomenici s lokaliteta Vrt Relja u Zadru, *Diadora: glasilo Arheološkog muzeja u Zadru* 28, Arheološki muzej u Zadru, 117–140.
- Laes C, Vuolanto V. 2017. „A new paradigm for the social history of childhood and children in Antiquity“, in: *Children and Everyday Life in the Roman and Late Antique World*. Christian Laes, Ville Vuolanto (ed.), Routledge, 1–10.
- Lozić, E. 2021. *Funerary Monuments in the Interior of the Roman Province of Dalmatia*, Research Centre of the Slovenian Academy of Sciences and Arts (ZRC SAZU) – Institute of Archaeology.
- Madden, K. S. 2024. „Vulnerable victims ‘Barbarian’ captive children in Roman Imperial conflict iconography“, in: *Living and Dying on the Roman Frontiers and Beyond*. Mark Driessen, Erik Graafstal, Harry van Enckevort, Tom Hazenberg, Carol van Driel-Murray, Tatiana Ivleva (ed.), Sidestone Press, 151–156.
- Mander, J. 2012. *Portraits of Children on Roman Funerary Monuments*, Cambridge University Press.
- Marić, A. 2024. „Od vatre do okova: nasilje nad ženama na istočnojadranskoj obali u rimsko doba“, u: *Nasilje nad ženama: diskursi perspektive, lekcije iz bh. povijesti*. Fahd Kasumović (ur.), Filozofski fakultet Sarajevo – Heinrich-Böll-Stiftung – Fondacija Heinrich Böll, 43–72.
- Mesihović, S. 2008. *Inscriptiones Latinarum Saraevonensis* (s kraćim pregledom naseobinske kulture u antičko doba) – doprinos historiji sarajevskog prostora u antičko doba, *Historijska traganja* 1, Institut za historiju – Univerzitet u Sarajevu, 9–68.
- Mesihović, S. 2011. *Antiqvi homines Bosnae*, Filozofski fakultet u Sarajevu.

- Mesihović, S. 2018a. *Bitka za Ilirik*, Udruženje za proučavanje i promoviranje ilirskog naslijeđa i drevnih i klasičnih civilizacija „BATHINVS“.
- Mesihović, S. 2018b. *Baton Dezitijatski, dezitijatska politija i vizija ustanka, Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu* (Historija, Historija umjetnosti, Arheologija) 5, Filozofski fakultet u Sarajevu, 87-109.
- Mesihović, S. 2024. *Arduba – Visoki grad?*, *Radovi zavičajnog muzeja – Visoko* 3, Zavičajni muzej – Visoko, 9-31.
- Migotti, B., Šašel Kos, M., Radman-Livaja, I. 2018. *Roman Funerary Monuments of South-Western Pannonia in their Material, Social, and Religious Context*, Archaeopress Roman Archaeology.
- Olujić, B. 1999/2000. *Japodi, Apijanovi plemeniti barbari*, *Opuscula archaeologica* 23/24, Filozofski fakultet – Sveučilište u Zagrebu, 59-64.
- Paškvalin, V. 2000. *Ilirsko-panonsko pleme Desitijata srednje Bosne u rimsko doba i rekognosciranje njihova područja*, *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja* 29, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 191-24.
- Paškvalin, V., Forić, P., 2006. *Slučajni rimski nalaz iz Krivoglavaca kod Vogošće*, *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja* 33, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 161-179.
- Paškvalin, V. 2012. *Antički sepulkralni spomenici s područja Bosne i Hercegovine*, Centar za balkanološka ispitivanja Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine.
- Perinić, Lj. 2016. *The Nature and Origin of the Cult of Silvanus in the Roman Provinces of Dalmatia and Pannonia*, Archaeopress Roman archaeology.
- Popović, I. 2010. *Silver jewelry of autochthonous style from south and south-east parts of roman province Dalmatia*, *Starinar* 60, Arheološki institut u Beogradu, 95-110.
- Popović, I. 2013. „*Jewelry on the Representations of the Deceased Women on the Tombstones from Eastern Dalmatia*“, in: *Sepulkralna skulptura zapadnog Ilirika i susjednih oblasti u doba Rimskog Carstva: zbornik radova s međunarodnog simpozija održanog od 27. do 30. rujna 2009, Split = Funerary sculpture of the western Illyricum and neighbouring regions of the Roman empire: proceedings of the International Scholarly Conference held in Split from 27th to the 30th of September, Split*. Nenad Cambi, Guntram Koch (ur.), Književni krug, 541-556.
- Rothe, U. 2012. *Dress in the middle Danube provinces: the garments, their origins and their distribution*, *Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Instituts* 8, Verlag der ÖAW, 137-231.
- Šačić Beća, A., Veletovac, E. 2019. *Roman conquest of the Sarajevo Region and its consequences on the example of urbanism and Early Christian (Late Antique) architecture*, *Acta Illyrica* 3, Udruženje za proučavanje i promoviranje ilirskog naslijeđa i drevnih i klasičnih civilizacija BATHINVS, 31-62.

- Šaćić Beća, A. 2020. Klesarske greške na antičkim epigrafskim spomenicima sarajevske regije, *Acta Illyrica* 4, Udruženje za proučavanje i promoviranje ilirskog naslijeđa i drevnih i klasičnih civilizacija BATHINVS, 223–238.
- Škegro A. 1997. Inscriptiones latinae et graecae Bosniae et Hercegovinae, *Opuscula Archaeologica* 21, Filozofski fakultet – Sveučilište u Zagrebu, 85–116.
- Škegro, A. 2003. Rimski spomenici iz Bosne i Hercegovine, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 36, Arheološki muzej u Zagrebu, 135–164.
- Wells, S. P. 1999. *The Barbarians Speak: How the Conquered Peoples Shaped Roman Europe*, Princeton University Press.
- Zotović, R. 2003. Romanisation of the population of the eastern part of the Roman province of Dalmatia, *Balkanica* 34, Balkanološki institut u Beogradu, 19–38.

DR. SC. ADNAN KALJANAC

University of Sarajevo, Faculty of Philosophy, Franje Račkog 1
Univerzitet u Sarajevu, Filozofski fakultet, Franje Račkog 1
adnan.kaljanac@ff.unsa.ba

DR. SC. JESENKO HADŽIHASANOVIĆ

University of Sarajevo, Faculty of Philosophy, Franje Račkog 1
Univerzitet u Sarajevu, Filozofski fakultet, Franje Račkog 1
jesenko.hadzihasanovic@ff.unsa.ba

Pregledni rad / Review article

UDK/UDC: 297.35 (497.6 Sarajevo) “ 19 “

DOI: 10.65973/issn.3029-4843.2026.11.63

Primljen / Received: 16.09.2025.

Prihvaćen / Accepted: 15.10.2025.

CRTICE IZ RUKOPISA VEJSILA ĆURČIĆA O DŽAMIJAMA SARAJEVA

Apstrakt: Analiza zasnovana na arhivskoj građi Zemaljskog muzeja i zaostavštini Vejsila Ćurčića već je pokazala da je ovaj bosanskohercegovački arheolog pionir konzervacije i restauracije različitih historijskih građevinskih objekata na prostoru Bosne i Hercegovine, kao i njegov široki dijapazon područja zanimanja, od etnologije, preko zoologije i botanike, pa i do same arheologije. Do danas je ostalo nepoznato da je ipak uspio pronaći vremena da se bavi i problematikom izučavanja sarajevskih džamija, te se na osnovu njegovih rukopisa može ustanoviti da je pripremao tekst za objavu upravo na ovu temu, zajedno s fotografijama džamija koje bi lično izradio. Iako je sam fokus rukopisa bila Gazi Husrev-begova džamija, ipak sam popis džamija koje je planirao fotografirati govori o tome koliko se ozbiljno želio posvetiti ovoj problematici. Iako su nam nepoznati razlozi zbog kojih nije završio izradu članka o sarajevskim džamijama, ipak nam pronalazak ovih rukopisa baca novo svjetlo na širinu kakvu je imao Vejsil Ćurčić u svom naučnom djelovanju.

Ključne riječi: Vejsil Ćurčić, islamska umjetnost, islamska arhitektura, Sarajevo, arhivska građa, konzervacija, džamije

Abstract: An analysis based on the archives of the National Museum and the legacy of Vejsil Ćurčić has already shown that this Bosnian-Herzegovinian archaeologist is a pioneer

in the conservation and restoration of various historical buildings in Bosnia and Herzegovina, as well as his wide range of interests, from ethnology, zoology and botany, to archaeology itself. It remains unknown to this day whether he still managed to find time to deal with the issue of studying Sarajevo mosques, and based on his manuscripts, it can be established that he was preparing a text for publication on this very topic, along with photographs of mosques that he would have personally taken. Although the focus of the manuscript was the Gazi Husrev-beg Mosque, the list of mosques that he planned to photograph speaks volumes about how seriously he wanted to devote himself to this issue. Although the reasons why he did not finish writing the article on Sarajevo mosques are unknown to us, the discovery of these manuscripts nevertheless sheds new light on the breadth of Vejsil Ćurčić's scientific work.

Key words: Vejsil Ćurčić, Islamic art, Islamic architecture, Sarajevo, archival materials, conservation, mosques.

Uvod

Vejsil Ćurčić, prvi školovani arheolog rođen u Bosni i Hercegovini, u domaćoj historiografiji dugo je ostao podcijenjen. Riječ je o arheologu koji je tokom 20. stoljeća nesumnjivo nepravedno zapostavljen i zaboravljen, a koji je istovremeno i prvi Bosanac i Hercegovac, Sarajlija, koji je stekao zvanje arheologa studirajući u Beču. Tokom arhivskog istraživanja života i rada Vejsila Ćurčića kroz dokumente Zemaljskog muzeja i njegovu ličnu zaostavštinu, ustanovljeno je da je radio više konzervatorskih zahvata na lokalitetima na području Bosne i Hercegovine, kao što su Stari grad u Tešnju¹ i kule uz Stari most u Mostaru,² koje je obje tretirao tokom 1920-tih godina. Ocjenu Vejsila Ćurčića kao pionira konzervacije i restauracije u Bosni i Hercegovini iznio je 2021. godine Predrag Novaković³, a što se kasnije dodatno potvrdilo istraživanjem arhivske građe. S obzirom na samu tematiku ovog rada usmjerenu na Ćurčićevo djelovanje na polju islamske baštine, konkretno sarajevskih džamija, potrebno je ukazati i napraviti osvrt i na njegove druge aktivnosti na području Sarajeva, prvenstveno pisanja izvještaja o stanju srednjovjekovnih kula u Sarajevu. Preciznije, Ćurčić je 1922. godine obišao više srednjovjekovnih kula u Sarajevu i konstatirao je da su trošne, te da je o tome već i ranije pisao Gradskoj upravi preko Pokrajinske uprave, a zbog interesa grada da se takve starine očuvaju. Dalje, u izvještaju pisanom 30. 09. 1922. godine, Ćurčić moli da se kule i zidine poprave, te da se i ubuduće vodi računa o stanju ovih građevina (slika 1).⁴ Ovakvim pristupom, pored brojnih slučajeva njegovog djelovanja izvan Sarajeva i na širem prostoru Bosne i Hercegovine, potvrđuje se sistematičnost Vejsila Ćurčića u tretiranju problematike zaustavljanja propadanja kulturnog naslijeđa, te njegovi pokušaji da se ono na što adekvatniji način održivo zaštiti i tretira. Zbog prethodno spomenutih podataka, a donedavno slabije poznatih slučajeva i podataka ovih zahvata u bosanskohercegovačkoj arheologiji, Vejsil Ćurčić može se smatrati, kako ga Novaković i naziva, pionikom i začetnikom konzervacije i restauracije građevinskog naslijeđa na području Bosne i Hercegovine.⁵

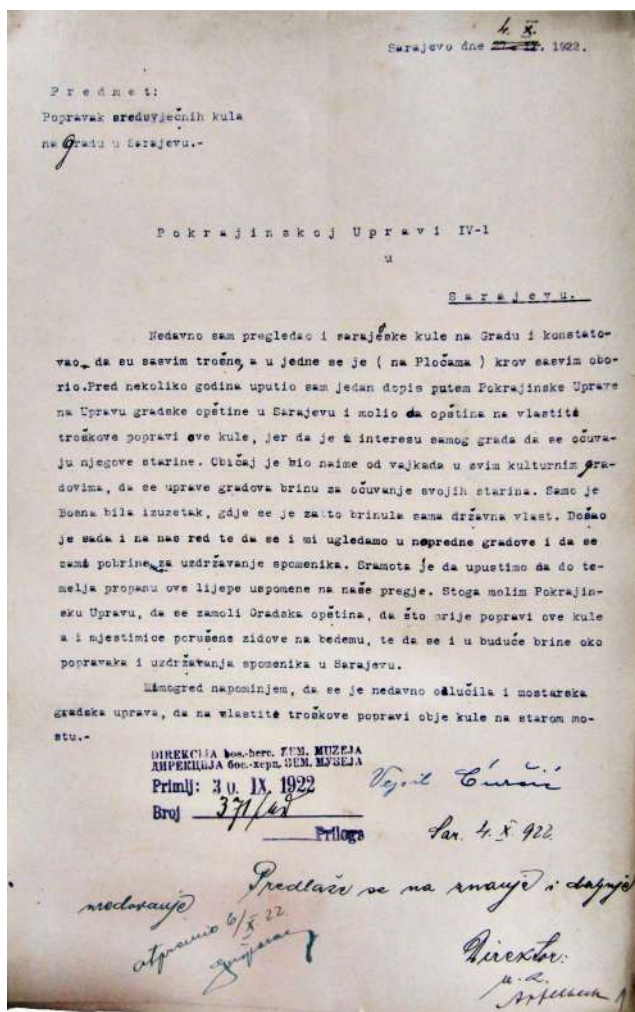
¹ Kaljanac 2023, 194–199.

² Kaljanac 2023, 183–184.

³ Novaković 2021, 229.

⁴ Kaljanac 2023, 185–186.

⁵ Novaković 2021, 221; Kaljanac 2023, 188.

Slika 1: Izveštaj Ćurčića o stanju srednjovjekovnih kula u Sarajevu iz 1922. godine (Arhiv Bosne i Hercegovine, nesređena građa Zemaljskog muzeja; snimio A. Kaljanac, 2022)

U duhu navedenog, težište rada i njegov cilj je predstavljanje nešto drugačije perspektive posmatranja rada Vejsila Ćurčića na polju kulturnog naslijeđa s područja Sarajeva u periodu između dva svjetska rata, ali i hvatanje ukoštac sa samom idejom tradicionalne paradigme da je period između dva svjetska rata označen kontinuiranim opadanjem arheološkog djelovanja. Za primjer kako se tradicionalna paradigma odnosi na period između dva svjetska rata mogu se uzeti tekstovi o arheologiji iz „Spomenika povodom stote godišnjice djelovanja Zemaljskog muzeja“.⁶ Tako je, na osnovu dokumentarne građe, već utvrđeno da se Vejsil Ćurčić u više navrata bavio pitanjem održavanja i konzervacije kula i bedema u Sarajevu, te da je bio u komunikaciji s Pokrajinskom upravom po tom pitanju, ali je daljnjim radom na dokumentaciji

⁶ Čović 1988, 83-84; Paškvalin 1988, 104-109; Miletić 1988, 122-125.

iz zaostavštine ovog arheologa ustanovljeno da je, između ostalog, aktivno pripremao tekst o sarajevskim džamijama, a koji će biti prikazan u nastavku teksta.

Osnovna biografija Vejsila Ćurčića

Zbog toga što nisu sačuvane precizne bilješke o tačnoj godini rođenja, smatra se da je Vejsil Ćurčić rođen između 1866. i 1869. godine, dok bi na osnovu nekih indicija datum njegovog rođenja bio 17. 12. 1868. godine. Korijeni su mu iz poznate sarajevske porodice Ćurčića, od oca Muhamed-age Ćurčića i majke Almase. Tokom ranog djetinjstva ostao je bez oba roditelja, i sticajem okolnosti je odrastao u kući gimnazijskog profesora Ivana Seunika i njegove supruge Marije, kod kojih je proveo značajan dio djetinjstva i školovanja. Po okončanju svog obrazovanja u Prvoj gimnaziji u Sarajevu, Vejsil Ćurčić je 1891. godine uspio postati volonter u službi Zemaljskog muzeja u Sarajevu. Njegov prvi rad bio je pod okrivljem kustosa Reisera u ornitološkom odjeljenju, da bi onda prešao u entomološku zbirku kod Apfelbecka, a nakon čega je oko 1894. godine nastavio s radom u odjeljenju za prahistorijsku arheologiju s Franjom Fialom. Vejsil Ćurčić bio je prvi Bosanac i Hercegovac koji je svojim obrazovanjem početkom 20. stoljeća na Univerzitetu u Beču stekao zvanje arheologa i historičara umjetnosti,⁷ što ga ujedno čini prvim Bosancem i Hercegovcem koji je završio studij arheologije. Tokom duge karijere bavio se brojnim istraživanjima iz etnologije i arheologije, a koja su pokrivala široki spektar tema u rasponu od narodnog ribarstva, do različitih zanata, ali i problematike vezane za prahistoriju, srednjovjekovne gradove i stečke. Uz sve ovo, u periodu Kraljevine Jugoslavije gotovo dvije decenije radio je na monografiji o srednjovjekovnim stećcima, a koja zbog početka Drugog svjetskog rata nikada nije objavljena, no njen su rukopis kasnije obilno koristili brojni autori, kao što je Šefik Bešlić. Vejsil Ćurčić je zvanično penzionisan 1926. godine, sa skoro šezdeset godina, od kojih je trideset i pet godina vjerno radio u Zemaljskom muzeju, ali je i dalje nastavio aktivno naučno djelovanje unutar ovog muzeja kroz period Kraljevine Jugoslavije. Tokom Drugog svjetskog rata, u burnim vremenima u kojima su on i njegove kolege na svaki mogući način spašavale i čuvali brojne muzejske eksponate poput Sarajevske Hagade, on je obavljao i funkciju direktora Zemaljskog muzeja u Sarajevu. Završetkom Drugog svjetskog rata, nakon pedeset i četiri godine rada i saradnje sa Zemaljskim muzejom, Vejsil Ćurčić prekida djelovanje unutar ove institucije, no 1947. godine svoj rad nastavlja u punom radnom vremenu u Zavodu za zaštitu spomenika u Sarajevu, u kojem je ostao angažiran do 1951. godine kada konačno, nakon punih šezdeset godina javnog i naučnog rada, u starosti od 83. godine prekida svoje aktivno naučno djelovanje. Posljednje godine života proveo je radeći na rukopisima i do danas neobjavljenim memoarima. Preminuo je 29. 11. 1959. godine u 91. godini života.

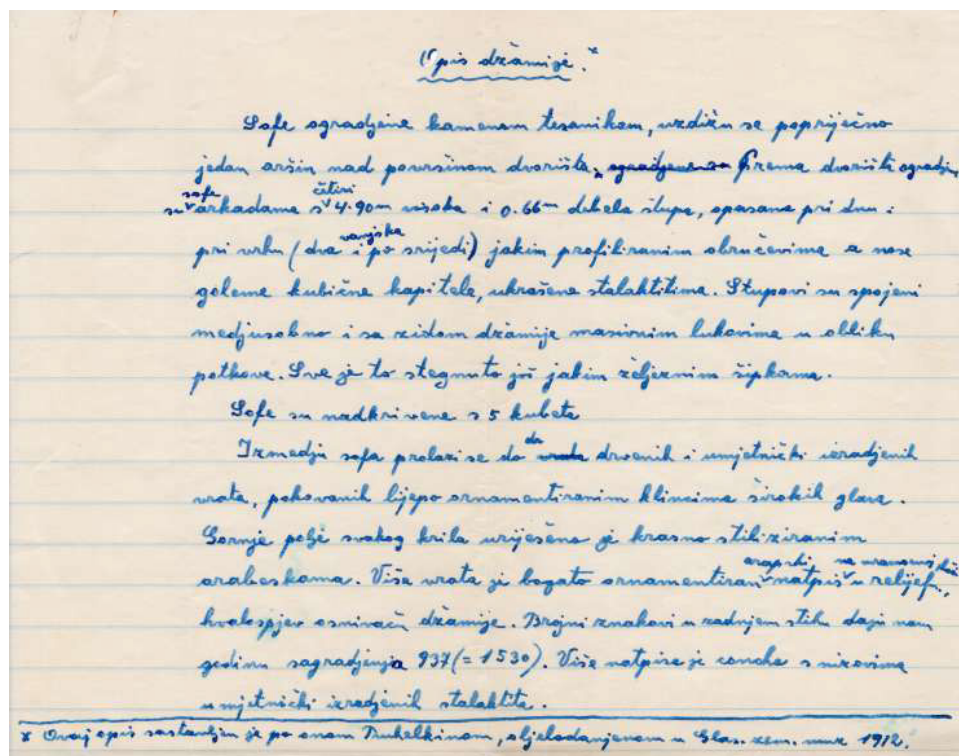
Uz sav trud koji je uložio u obilascima i konzervaciji srednjovjekovnih gradova i drugog arhitektonskog naslijeđa na osnovu lične zaostavštine Vejsila Ćurčića može se uočiti da je izdvajao i vrijeme za analize različitih naučnih problema koji su varirali od botanike i zoologije, preko etnoloških opservacija o ribarstvu i drugim srodnim pojavama, pa do

⁷ Basler 1988, 68.

priprema objave svoje, nažalost, nikada štampane monografije o bosanskohercegovačkim stećcima. Tako ne treba nimalo iznenaditi da je u jednom trenutku, između 1917. i 1947. godine, počeo s pripremanjem teksta na temu sarajevskih džamija. Ovo je ustanovljeno jer je među dokumentima iz njegove zaostavštine, odnosno stranica njegovih memoara, bilješki iz njegovih istraživanja, kao i niza drugih tekstova, pronađeno nekoliko rukom ispisanih stranica teksta upravo na temu sarajevskih džamija, i to u više verzija, koje je vjerovatno pripremao za publikaciju u nekom od periodika u kojima su se štampali njegovi radovi između dva svjetska rata, *Zadružni glasnik*, *Napredak*, *Gajret*, i drugi.⁸

Gazi Husrev-begova džamija

Primarni fokus Ćurčićevog pripremanog teksta je Gazi Husrev-begova džamija u Sarajevu, pri čemu tekst o ovoj džamiji počinje s opisom zdanja, i to konkretno njegove vanjske zapadne (ulazne) strane, s kraćim spomenom arapskog natpisa iznad vrata i navodom godine njene izgradnje prema hidžretskom kalendaru. Sam Ćurčić u ovom rukopisu navodi da je njegov rad nastavak i da se naslanja primarno na djelo Truhelke korektno navodeći izdanje potonjeg iz 1912. godine (slika 2).⁹

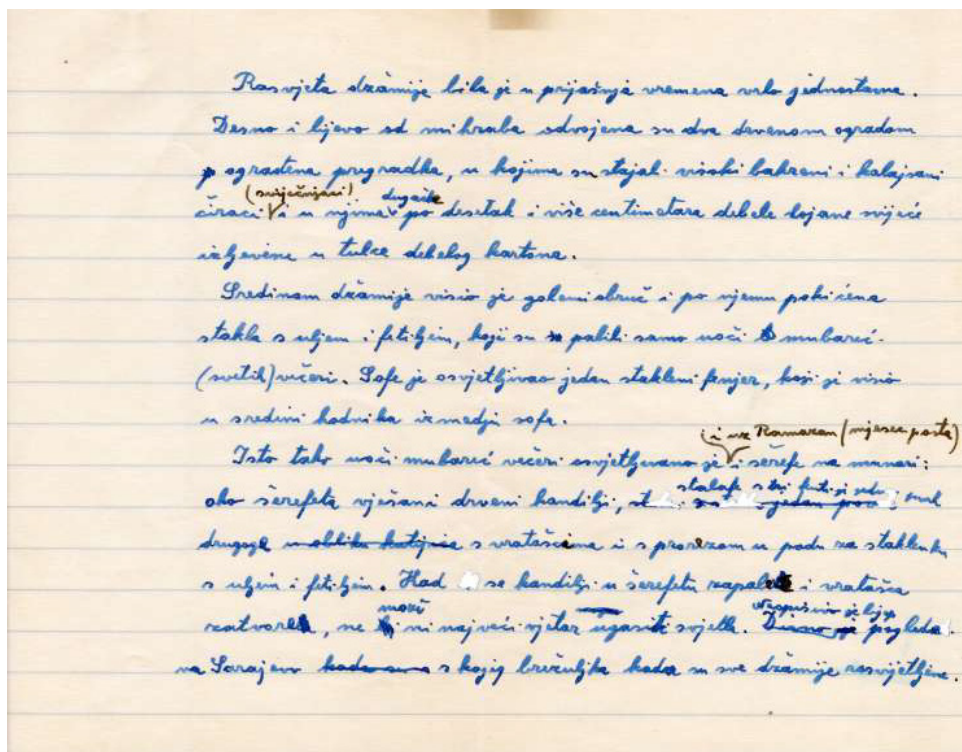

Slika 2: Stranica Ćurčićevog rukopisa o opisu džamija (Zaostavština Vejsila Ćurčića, Sarajevo, bez signatura; snimio A. Kaljanac, 2024)

⁸ Mulaomerović 2023, 107–112.

⁹ Truhelka 1912.

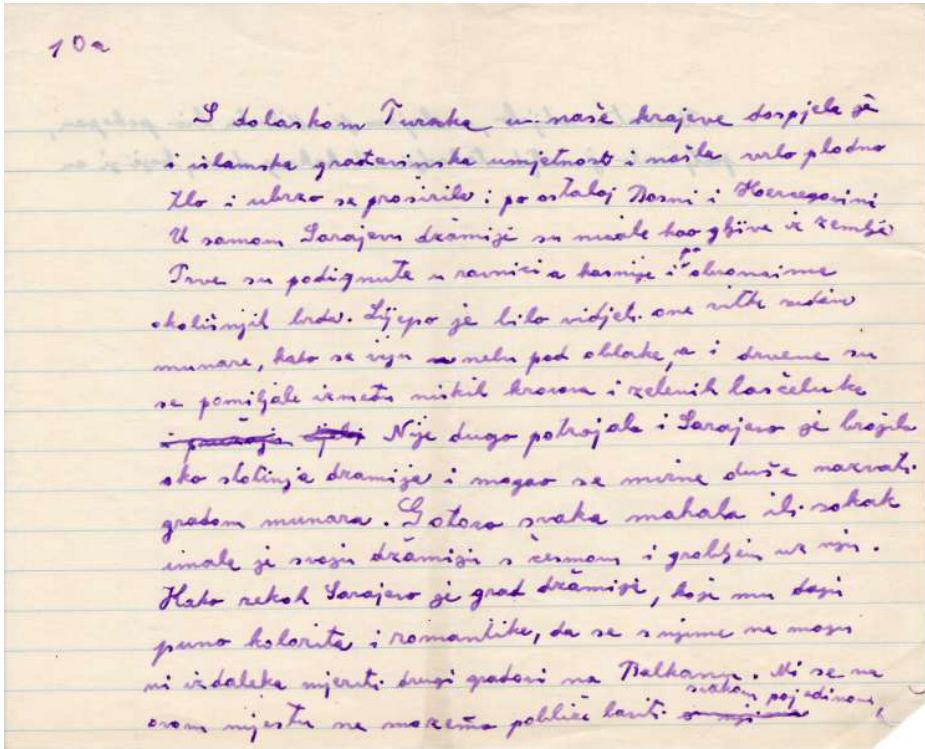
Dalje nastavlja s opisom arhitektonskih cjelina i prostora u unutrašnjosti džamije, a posebno se osvrnuvši na rješenja njenog osvijetljavanja, ali i na to kako se u tadašnjem periodu koji opisuje pripremao kandilj da ne bi došlo do gašenja plamena od vjetra kada bi se postavio *uoči mubareć večeri i uz ramazan (mjesec posta)* (slika 3). Dalje Ćurčić opisuje kako je ukrašena unutrašnjost džamije, s natpisima na zidovima, obješenim levhama i ćilimima, te musafima koji se nalaze pohranjeni u džamiji.

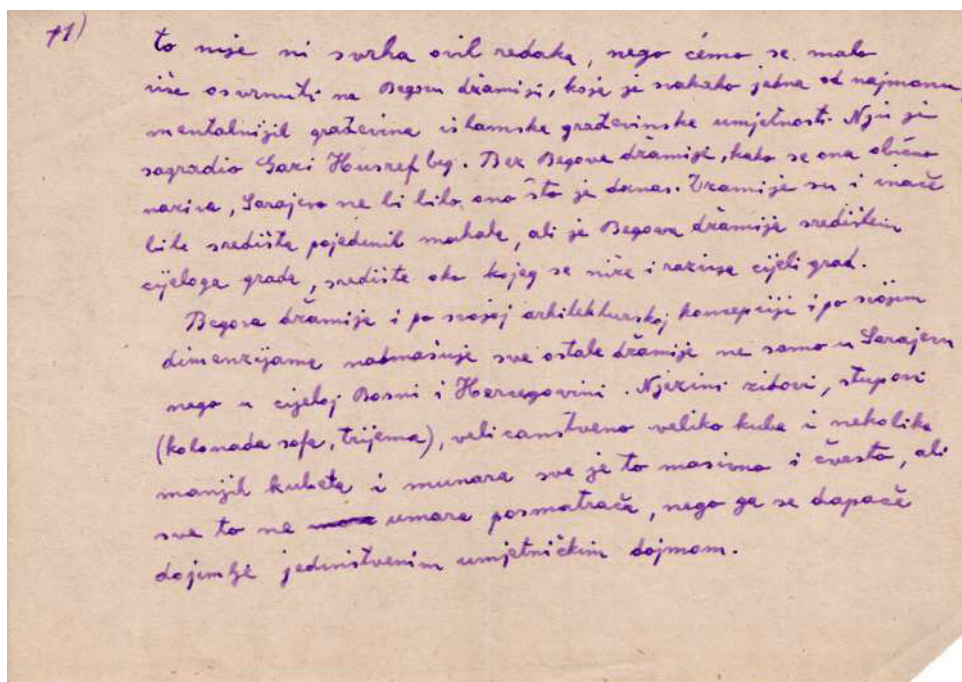
Slika 3: Stranica Ćurčićevog rukopisa s podacima o rasvjeti i kandilju u Gazi Husrev-begovoj džamiji (Zaostavština Vejsila Ćurčića, Sarajevo, bez signatura; snimio A. Kaljanac, 2024)

Tekst dalje govori o tome kako je sama građevina džamije Gazi Husrev-bega vjerovatno nastala po uzoru na Aja Sofiju u Istanbulu, te da je moguće da su u njenoj gradnji učestvovali dubrovački klesari, jer postoje arhivski dokumenti s vijeća 10. 07. 1529. godine, u kojima se djelomično udovoljava upravo zahtjevu Gazi Husrev-bega za više klesara, tesara i kovača. Također navodi i bilješku u hronici fra Nikole Lašvanina iz 1697. godine, koji navodi da je kameni materijal za gradnju džamije uzet iz Blažuja s lokacije crkve sv. Blaža, da je manji dio također iskorišten za gradnju mosta nizvodno od Vrela Bosne, dok su stubovi za gradnju vađeni s područja planine Trebevića. Može se pretpostaviti da je kameni materijal rimskog porijekla, vjerovatno s rimskih vila pronađenih na području oko sumpornih vrela na Ilidži, a da je moguće

i da je crkva sv. Blaža izrađena unutar ruševina neke starije monumentalne građevine. U drugoj verziji rukopisa, prije podataka o samoj izgradnji Gazi Husrev-begove džamije, Ćurčić donosi kratak uvod, u kojem navodi da je po dolasku Turaka na području Bosne i Hercegovine izgrađen velik broj džamija, dok je u samom Sarajevu gotovo svaka mahala imala svoju džamiju, što je gradu davalo prepoznatljiv kolorit i raznolikost, s kojima se nije mogao mjeriti nijedan drugi grad na Balkanu (slika 4). Ističe i da ovaj rad nema prostora za pojedinačne opise svih objekata. Stoga se više pažnje posvećuje Gazi Husrev-begovoj džamiji, jednoj od najmonumentalnijih građevina islamske graditeljske umjetnosti (slika 5).

Slika 4: Stranica Ćurčićevog rukopisa s uopćenim podacima o džamijama kod Osmanlija, na kojoj se navodi značaj Sarajeva po tome (Zaostavština Vejsila Ćurčića, Sarajevo, bez signatura; snimio A. Kaljanac, 2024)

Slika 5: Stranica Ćurčićevog rukopisa na kojoj govori o značaju Gazi Husrev-begove džamije
(Zaostavština Vejsila Ćurčića, Sarajevo, bez signatura; snimio A. Kaljanac, 2024)

Popis sarajevskih džamija

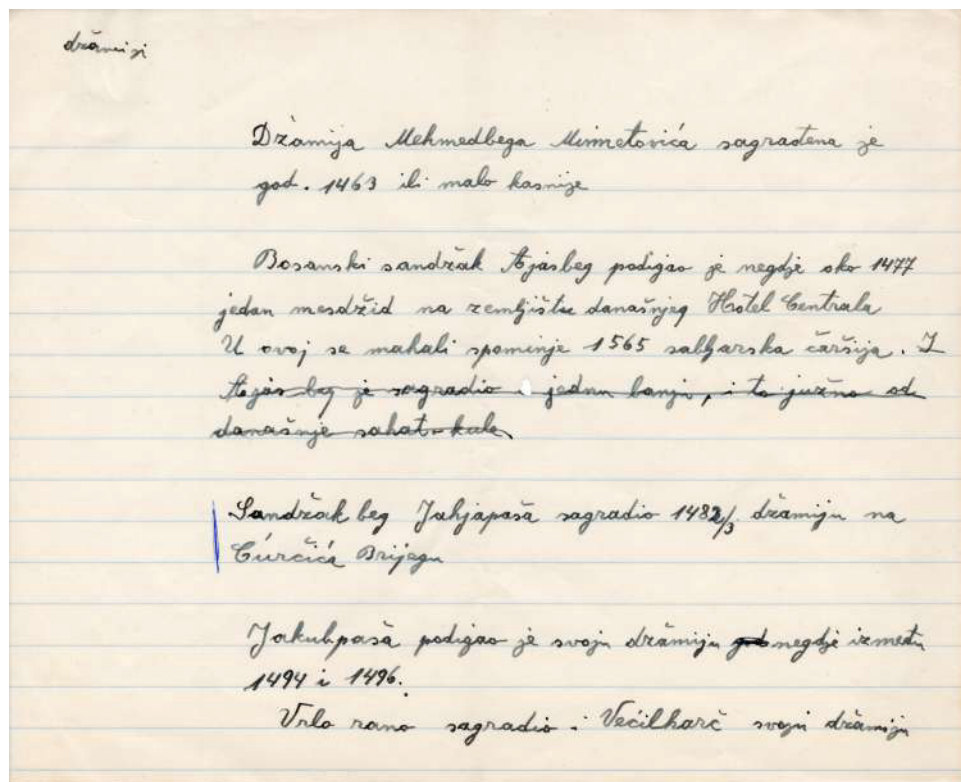
Međutim, na osnovu drugih spisa iz zaostavštine Vejsila Ćurčića može se zaključiti da se on nije zaustavio samo na opisu Gazi Husrev-begove džamije nego je nastavio s istraživanjima ostale islamske građevinske baštine Sarajeva, a koju je bio započeo Kemura Šejh Sejfudin Fehmi bin Ali s objavama opisa džamijskih objekata u *Glasniku Zemaljskog muzeja*,¹⁰ a kasnije objedinjenih u poseban separat.¹¹ Tako je Vejsil Ćurčić napravio popis džamija na području Sarajeva (slika 6 i slika 7), zajedno s njihovom starosti prema natpisima, sidžilima i ostalim relevantnim historijskim dokumentima, te je planirao džamije fotografirati za pripremu nekog članka o džamijama, što je vidljivo upravo iz naslova bilješke na slici 6.

¹⁰ Kemura 1910a; Kemura 1910b; Kemura 1910c; Kemura 1911a; Kemura 1911b; Kemura 1911c.

¹¹ Kemura 1913.

Po popisu se može vidjeti da je planirao obraditi i neke džamije i vjerske objekte koje nije analizirao Kemura, kao što je džamija Sandžak-bega Jahjapaše na Ćurčića brijegu (slika 8). Ono još što je također bitno je i mogućnost datiranja trenutka kada je izrađen popis, i to na period između 1917. i 1947. godine.

Slika 8: Stranica Ćurčićevog rukopisa na kojoj se nalazi dio popisa džamija na području Sarajeva

(Zaostavština Vejsila Ćurčića, Sarajevo, bez signatura; snimio A. Kaljanac, 2024)

Raniji datum može se odrediti na osnovu činjenice da je te godine preminuo Kemura, iza kojeg je ostalo prazno naučno polje ljudi koji bi se bavili problematikom islamske građevinske baštine. S druge strane, kasniji datum može se odrediti na osnovu Kalin- hadži Alijine džamije za koju Ćurčić navodi da se nalazi iza Glavne pošte (slika 7). Poznato je da je džamija uništena 1947. godine, kada je došlo i do ekshumacije pratećeg groblja,¹² nešto bi vjerovatno naveo i sam Ćurčić, jer nekoliko redova niže od ove džamije u popis on navodi džamiju Kartal zajedno s komentarom da je više nema.

¹² Spomenici Kantona Sarajevo. <https://www.spomenici-sa.ba/2015/07/24/glavni-projekat-pejzazne-arhitekture-arheoloski-park-kalin-hadzi-alijine-dzamiye/> Pristup ostvaren: 15. 09. 2025.

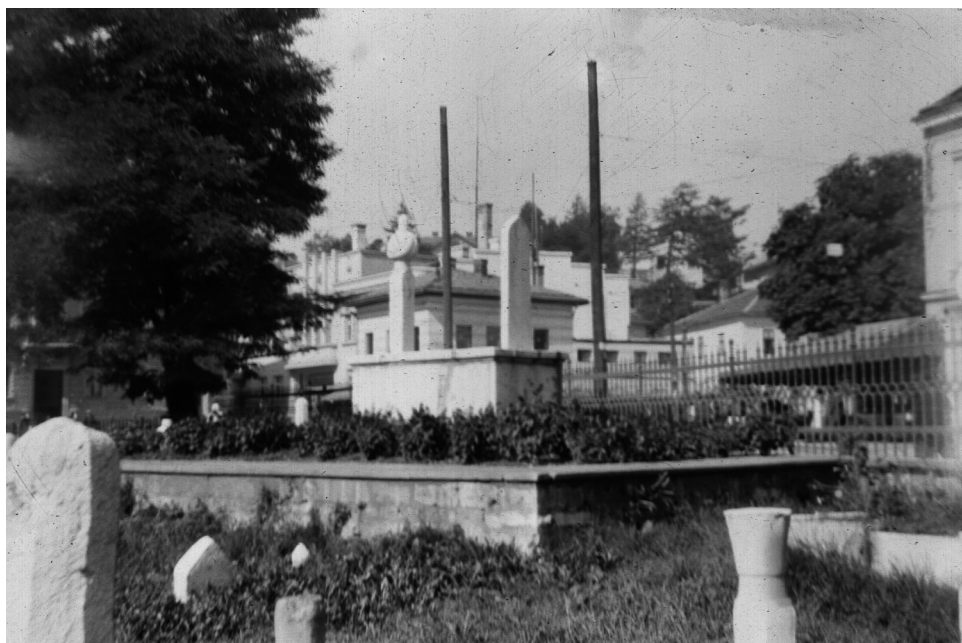
Ali-pašin mezar

Kao primjer gdje je Vejsila Ćurčića vodio rad na polju islamske baštine, ili onoga u čemu se krije doprinos ovog zaboravljenog rukopisa, i doprinos samoga autora prikazanih radova, može se uočiti i kroz fotografije s njegovih istraživanja. Jedna od takvih je nesumnjivo fotografija prostora istočno od Ali-pašine džamije u Sarajevu u periodu između dva svjetska rata, pri čemu se na fotografiji nalazi anepigrafski nišan s turbanom, postavljen na kamenom sarkofagu na izdignutoj platformi (slika 9 i slika 10), a za koji se može pretpostavljati da predstavlja prvobitnu poziciju Ali-pašino nišana, kako je navodi Muhamed Mujezinović, koji je kasnijim radovima premješten s prvobitne lokacije,¹³ na današnju uz sjeverozapadnu stranu Ali-pašine džamije.

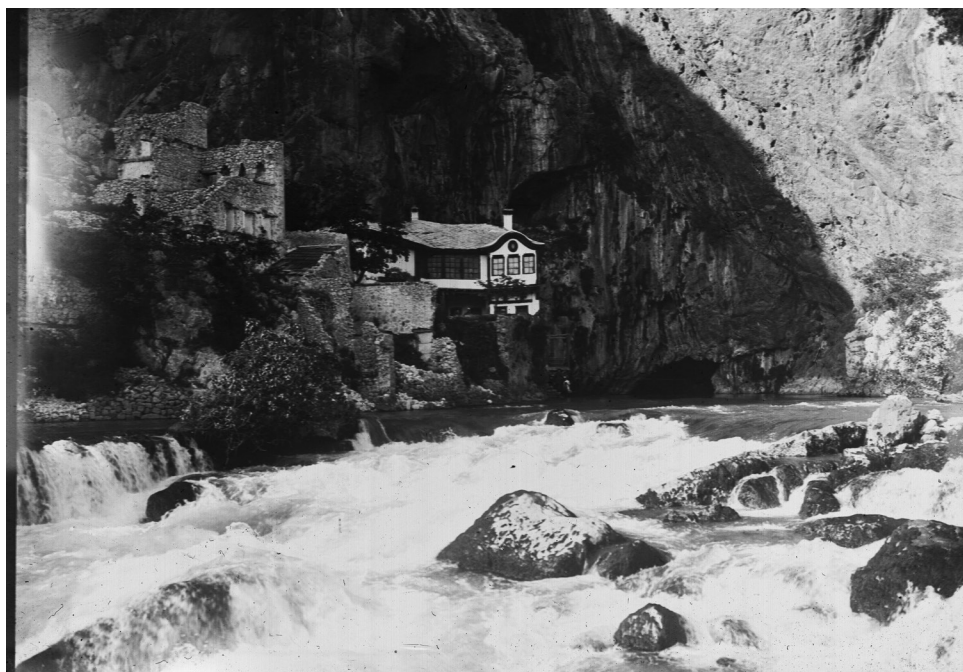
Slika 9: Fotografija nišana za koji se pretpostavlja da je podignut nad grobom Ali-paše, a koji je kasnije premješten neposredno ispred sjeverozapadnog lica Ali-pašine džamije (Izradio Vejsil Ćurčić prije 1940. godine, obradio Adnan Kaljanac)

¹³ Mujezinović 1974, 400-402.

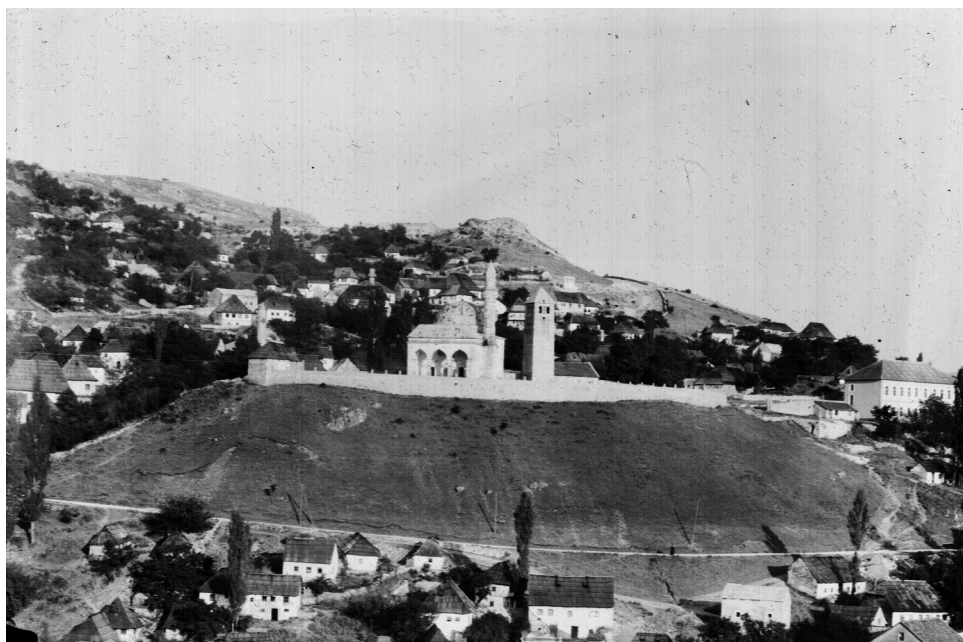

Slika 10: Fotografija nišana za koji se pretpostavlja da je podignut nad grobom Ali-paše, a koji je kasnije premješten neposredno ispred sjeverozapadnog lica Ali-pašine džamije (Izradio Vejsil Ćurčić prije 1940. godine, obradio Adnan Kaljanac)

Iako Ćurčićevo djelovanje na ovom polju nije toliko poznato široj naučnoj zajednici ni za sam prostor Sarajeva, nužno je naglasiti da njegov rad nije obuhvatao samo ovaj grad već je, naprotiv, sezao u najudaljenije krajeve Bosne i Hercegovine. Fotografije nastale kroz objektiv tada već starijeg arheologa i penzionisanog muzejskog radnika u periodu od 1925. do 1940. godine svjedoče o predanosti, ali i izuzetno širokom dijapazonu djelovanja, zaboravljenog i podcijenjenog Vejsila Ćurčića. Njegov nepoznati interes je tako dosegnuo do tekije na vrelu Bune (slika 11), džamije hadži-Ahmeta Dukatara u Livnu (slika 12), pa čak i Kuršumlija džamije u Maglaju (slika 13).

Slika 11: Fotografija tekije na Buni
(Izradio Vejsil Ćurčić, obradio Adnan Kaljanac)

Slika 12: Fotografija džamije hadži-Ahmeta Dukatara u Livnu sa sahat-kulom
(Izradio Vejsil Ćurčić prije 1941. godine, obradio Adnan Kaljanac)

Slika 13: Fotografija ulaznog portala Kuršumlije džamije u Maglaju
(Izradio Vejsil Ćurčić, obradio Adnan Kaljanac)

Zaključak

Na osnovu prethodno iznesenog, mogu se vidjeti dokazi širokog polja naučnog djelovanja Vejsila Ćurčića, te njegovog sistematičnog pristupa problematici oko koje bi se prihvatio posla. Već je poznato da je Ćurčić bio arheolog koji se bavio arheološkim iskopavanjima na području cijele Bosne i Hercegovine, čije ga je školovanje dovelo do dalekog Beča. Također, iz različitih publikacija, od *Glasnika Zemaljskog muzeja*, preko *Zadružnog glasnika*, do *Napretka* i *Gajreta* dodatno se potvrđuje njegova širina u radu, jer je u navedenim periodcima objavljivao članke iz arheologije, iz etnologije i prirodnih nauka. Iako je većina njegovog rada tokom karijere bila fokusirana na područja izvan Sarajeva, među arhivskom građom Zemaljskog muzeja u manjoj mjeri, a u većoj mjeri iz dokumenata iz njegove zaostavštine, mogu se vidjeti počeci Ćurčićevih istraživačkih poduhvata vezanih za džamije u Sarajevu, a čije vizure nam govore ponajviše o njegovom temeljitom pristupu u naučnom radu, te upotrebu savremenih tehnika dokumentacije (u tadašnjem trenutku fotografije), radi što bolje reprezentacije džamija koje bi istraživao. Ovaj pristup radu vidljiv je i unutar ostalih dokumenata i fotografija s njegovih istraživanja, a pri čemu je koristio fotoaparat pri izradi dokumentacije vizuelnog stanja različitih objekata (slike 11-13). Nažalost, do danas su ostali nepoznati razlozi zbog kojih nikada nije objavljen rukopis o džamijama s područja Sarajeva koji je Ćurčić pripremao u periodu do početka Drugog svjetskog rata.

Summary: Notes from the Manuscript of Vejsil Ćurčić On the Mosques of Sarajevo

The article at hand casts new light on the Sarajevo-focused work of Vejsil Ćurčić, the first formally trained archaeologist and art historian born in Bosnia and Herzegovina. This is done by analyzing the archival record of the National Museum of Bosnia and Herzegovina, as well as Ćurčić's personal documents. Thus, this study reveals a previously unknown area of interest in Ćurčić's rich scientific career, namely an unpublished, systematically prepared list of Sarajevo's mosques, with textual notes and a plan for photographing them for the work he was preparing. Based on the notes, it can be observed that Ćurčić had a well-thought-out documentary strategy on the subject of Sarajevo's Islamic architectural heritage. This approach can be contrasted with his earlier concerns about other architectural heritage in the Sarajevo area, namely medieval towers and ramparts. The handwritten notes outline a planned article on Sarajevo's mosques, with a description of the Gazi Husrevbeg Mosque as a crowning example of a monument of that kind, and a list of other mosques that were built during the Ottoman rule of Bosnia and Herzegovina. Analysis of the mosque list shows that it was most probably compiled between 1917 and 1947. The upper bound of the date range is due to the fact that the Kalin hadži Alija Mosque is listed in the text as "behind the Main Post Office," while the Kartal Mosque is listed as no longer existing. This means that Ćurčić would have listed the Kalin hadži Alija Mosque as razed if this text had been compiled after 1947, when the mosque was no more. This date range is further strengthened by the fact that Ćurčić photographed a turbaned anepigraphic tombstone on a raised platform east of Ali Pasha Mosque—presumably that of Ali Pasha himself—which was moved near the north-western face of the same mosque after World War II. Also lower date (1917) corresponds with Kemura's death, another person who has written on Sarajevo's mosques during Austro-Hungarian occupation. Taken together, the information presented offers a new perspective on the life and work of Vejsil Ćurčić during the interwar period, and further cements his reputation as a methodical, interdisciplinary scientist, as well as a proponent of the timely conservation and preservation of cultural heritage. The planned article would have provided a photo-documented survey of Sarajevo's mosques in the interwar period.

BIBLIOGRAFIJA

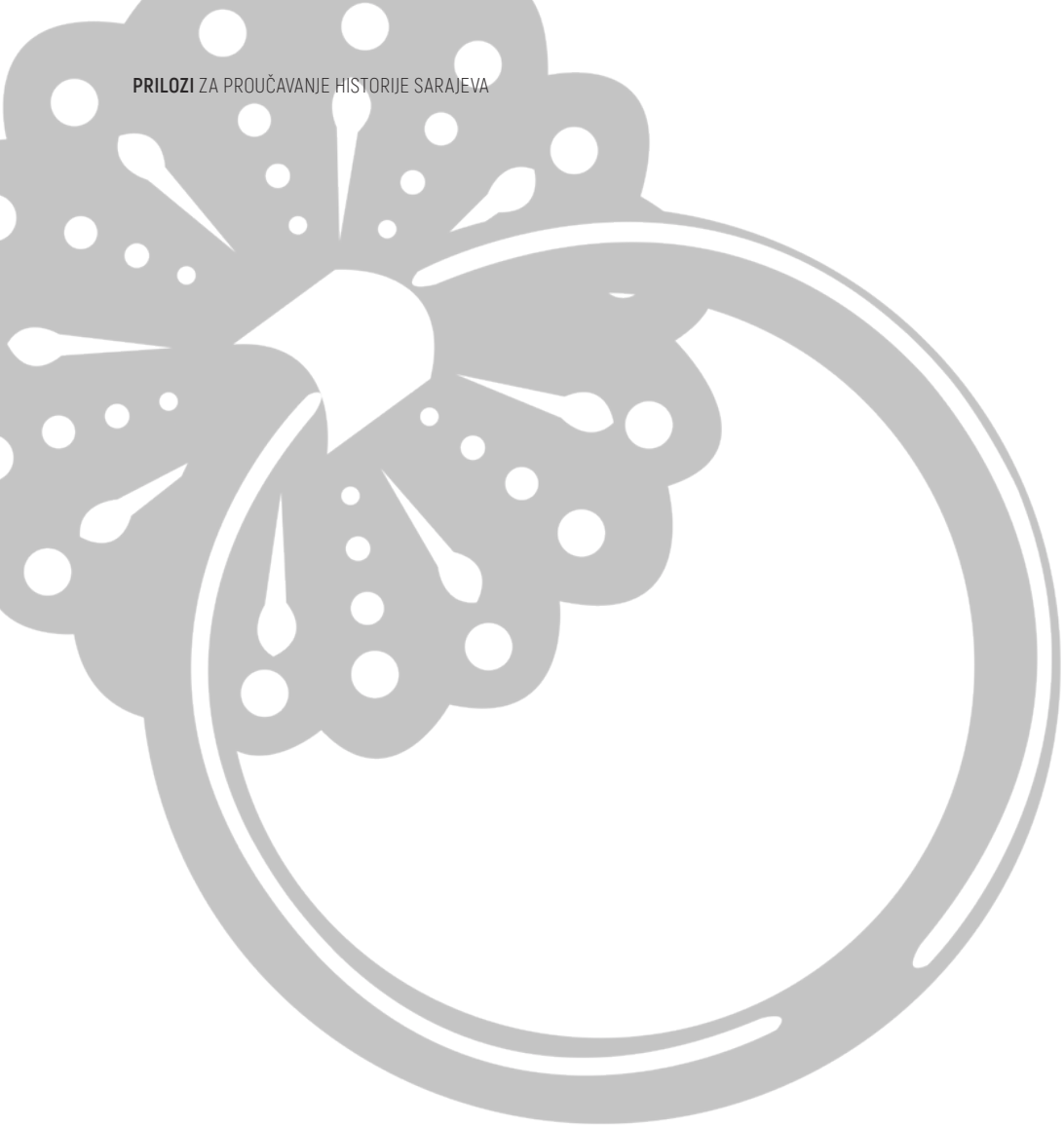
Literatura

- Basler, Đ. 1988. Ćurčić, Vejsil u: *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, Tom I. Borivoj Ćović (ur.), Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, 68.
- Ćović, B. 1988. Naučna djelatnost u oblasti prahistorijske arheologije, u: *Spomenica stogodišnjice rada Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine 1888-1988*. Almaz Dautbegović (ur.), Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, 74-95.
- Kaljanac, A. 2023. *Stranputice rane arheologije u Bosni i Hercegovini*. Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine.
- Kemura, S. 1910a. Sarajevske džamije i druge javne zgrade turske dobe (nastavak), *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini* 22 (1), Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, 41-134.
- Kemura, S. 1910b. Sarajevske džamije i druge javne zgrade turske dobe, XXVIII-XLI, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini* 22 (2-3), Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, 209-305.
- Kemura, S. 1910c. Sarajevske džamije i druge javne zgrade turske dobe (nastavak), *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini* 22 (4), Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, 589-643.
- Kemura, S. 1911a. Sarajevske džamije i druge javne zgrade turske dobe (nastavak), *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini* 23 (1-2), Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, 175-208.
- Kemura, S. 1911b. Sarajevske džamije i druge javne zgrade turske dobe (nastavak), *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini* 23(3), Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, 391-435.
- Kemura, S. 1911c. Sarajevske džamije i druge javne zgrade turske dobe (nastavak), *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini* 23(4), Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, 535-547.
- Kemura, S. 1913. Sarajevske džamije i druge javne zgrade turske dobe, Zemaljska štamparija.
- Miletić, N. 1988. "Naučna djelatnost u oblasti srednjovjekovne arheologiju": *Spomenica stogodišnjice rada Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine 1888-1988*, Almaz Dautbegović (ur.), Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, 119-137.
- Mujezinović, M. 1974. *Islamska epigrafika u Bosni i Hercegovini*. Veselin Masleša
- Mulaomerović, J. 2023. Prilog za bibliografiju Vejsila Ćurčića, *Naš krš* 56, Speleološko društvo Bosansko-hercegovački krš, Sarajevo, 102-113.
- Novaković, P. 2021. *The History of Archaeology in the Western Balkans*. Ljubljana University Press.
- Paškvalin, V. 1988. Naučna djelatnost u oblasti antičke arheologije u: *Spomenica stogodišnjice rada Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine 1888-1988*, Almaz Dautbegović (ur.), Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, 96-119.

- Truhelka, Ć. 1912. Gazi Husref-beg – njegov život i njegovo doba, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini* 24, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, 91–234.

Internet-stranice

- Spomenici Kantona Sarajevo. <https://www.spomenici-sa.ba/2015/07/24/glavni-projekat-pejzazne-arhitekture-arheoloski-park-kalin-hadzi-alijine-dzamiije/> Pristup ostvaren: 15. 09. 2025.

DR. SC. MIRHA ŠABANOVIĆ

Cantonal Institution for the protection of cultural,
historical and nature heritage Sarajevo, Josipa Štadlera 32
Kantonalni zavod za zaštitu kulturno-historijskog i
prirodnog naslijeđa Sarajevo, Josipa Štadlera 32
mirha@spomenici-sa.ba

Stručni rad / Professional paper

UDK/UDC: 73 (497.6 Sarajevo) “ 19/20 “

DOI: 10.65973/issn.3029-4843.2026.11.81

Primljen / Received: 17.04.2025.

Prihvaćen / Accepted: 30.06.2025.

SKULPTURE PIONIRSKÉ DOLINE U SARAJEVU: ESTETSKI ASPEKT MOTIVA MAJKE I DJETETA U JAVNOJ PLASTICI

Apstrakt: Rad tematizira umjetničku i kulturno-historijsku vrijednost javne plastike postavljene na prostoru sarajevske Pionirske doline, s posebnim fokusom na četiri skulpturalna djela koja su obilježila ovaj prostor: „Majka i dijete“ Sretena Stojanovića, „Majka s djetetom“ Frane Kršinića, „Mali partizani u snijegu“ (autorstvo najvjerovatnije pripisano beogradskoj kiparici Milojević), te savremeno djelo „Dodirni me“ Pere Jakšića. U radu se, pored stilske analize skulptura, razmatra i širi historijski kontekst nastanka i transformacije prostora Pionirske doline, koji od sredine 20. stoljeća prelazi iz zoološkog u rekreativno-edukativni kompleks, kao i postojanje prvobitnog zoološkog vrta na Ilidži. Skulpture postavljene u okviru ove parkovne cjeline svjedoče o različitim fazama razvoja javne plastike u socijalističkoj Jugoslaviji, njihovom čestom pomjeranju s prvobitnih lokacija, ali i o promjenama u razumijevanju funkcije javne umjetnosti. Rani primjeri poput Kršinićeve skulpture evociraju estetiku poetskog realizma, pri čemu motiv majke i djeteta postaje metafora nježnosti, nade i postratnog preporoda. Stojanovićeve verzije istog motiva, iako oštećena i kasnije uklonjena, dodatno potvrđuje dominaciju ove ikonografije u jugoslavenskom javnom prostoru. Skulpturalna kompozicija „Mali partizani u snijegu“ nudi pogled na dječiji kolektivni identitet oblikovan u duhu revolucionarnog pamćenja, ali predstavljen u lirskom, introspektivnom tonu, dok savremena plastika Pere Jakšića kroz moderniziranu formu i jasno simboličku poruku afirmira kontinuitet teme majčinske nježnosti i zaštite, sada u postkonfliktnom kontekstu. Kroz analizu

ovih skulptura i njihove prostorne integracije, rad problematizira odnos umjetnosti, memorije i urbanog pejzaža, te ukazuje na značaj očuvanja i valorizacije javne plastike kao važnog segmenta kulturne baštine. Posebna pažnja posvećena je dokumentaciji promjena, oštećenja i nestanaka pojedinih djela, što dodatno naglašava potrebu za sistematskom zaštitom i stručnom valorizacijom skulptura u javnom prostoru.

Ključne riječi: skulptura, Pionirska dolina, zoološki vrt, majka, dijete, poetski realizam

Abstract: The paper explores the artistic and cultural-historical value of public sculpture installed in Sarajevo's Pionirska Dolina, with a special focus on four sculptural works that have marked this space: "Mother and Child" by Sreten Stojanović, "Mother with Child" by Frano Kršinić, "Little Partisans in the Snow" (authorship most likely attributed to the Belgrade sculptor Milojević), and the contemporary piece "Touch Me" by Pero Jakšić. In addition to stylistic analysis of the sculptures, the paper examines the broader historical context of the emergence and transformation of Pionirska Dolina, which, since the mid-20th century, has transitioned from a zoo into a recreational-educational complex, as well as the existence of the original zoo in Ilidža. The sculptures placed within this park ensemble testify to various stages of development of public sculpture in socialist Yugoslavia, their frequent relocations from original sites, and changes in the understanding of public art's function. Early examples such as Kršinić's sculpture evoke the aesthetics of poetic realism, where the motif of a mother and child becomes a metaphor for tenderness, hope, and post-war renewal. Stojanović's version of the same motif, although damaged and later removed, further confirms the dominance of this iconography in Yugoslav public spaces. The sculptural composition Little Partisans in the Snow offers a perspective on children's collective identity shaped in the spirit of revolutionary memory but presented in a lyrical, introspective tone. Meanwhile, Pero Jakšić's contemporary sculpture affirms the continuity of the theme of maternal tenderness and protection through a modernized form and a clear symbolic message, now within a post-conflict context. Through the analysis of these sculptures and their spatial integration, the paper problematizes the relationship between art, memory, and urban landscape, highlighting the importance of preserving and valorizing public sculpture as a significant segment of cultural heritage. Special attention is given to documenting changes, damages, and the disappearance of certain works, further emphasizing the need for systematic protection and professional valorization of sculptures in public spaces.

Key words: Sculpture, Pionirska Dolina, zoo, mother, child, poetic realism.

Historijat

Na osnovu relevantne historiografske građe, najraniji zoološki vrt na području Sarajeva veže se za prostor Ilidže, uspostavljen tokom austrougarskog perioda, kao sastavni dio šireg procesa modernizacije lječilišnog kompleksa i njegovog prostornog oblikovanja prema tada važećim evropskim standardima. U tom kontekstu, zoološki vrt bio je dio urbanističke i kulturne vizije koja je težila usklađivanju funkcionalnosti i estetike, reflektirajući tadašnje koncepte rekreativnih i balneoloških prostora u Habsburškoj Monarhiji.¹ Praksa formiranja zooloških vrtova kao institucionaliziranih prostora za smještaj, prikazivanje i proučavanje životinja u svrhu obrazovanja, nauke i razonode u Osmanskom carstvu nije bila sistemski razvijena niti formalno prisutna na našim prostorima, što ne isključuje praksu držanja egzotičnih i raritetnih vrsta u okviru dvorske kulture i palata značajnih društveno-političkih i kulturnih ličnosti Carstva, ali i naše države. Postojanje prostora za držanje životinja nije nepoznanica ni za starije epohe, osobito antički period, što onemogućava pojednostavljeno viđenje zooloških vrtova kao isključivo modernog fenomena. U tom smislu, držanje životinja u okviru elitnih i privatnih vrtova može se smatrati posebnim oblikom tzv. protozooloških praksi, jer je fascinacija egzotičnim životinjama historijski prisutna u različitim periodima. Takve vrste nerijetko su pribavljale status simboličkog kapitala, političke moći ili kulturnog prestiža. Zbog toga se s opravdanjem može hipotetizirati da su određeni oblici parcijalno organiziranih prostora za smještaj i prikazivanje životinja mogli egzistirati u BiH i u ranijim periodima, iako u znatno drugačijim institucionalnim i funkcionalnim okvirima u odnosu na zoološke vrtove kakvi se razvijaju od 19. stoljeća nadalje. I upravo je takav evropski model zoološkog vrta postao dio jednog šireg sadržaja razvijan u skladu s najnaprednijim normama tadašnje evropske kulture, podrazumijevajući estetski oblikovan prostor stambenih vila, hotela, šetnica, hipodroma, kursalona i aleja. Ovo zlatno doba Ilidže koja je u tom periodu doživjela značajnu transformaciju, od lokalnog sumpornog vrela poznatog još u rimsko doba do visoko standardiziranog lječilišnog i turističkog odredišta u sklopu Monarhije, zapalo je u ozbiljnu krizu 20-ih godina 20. stoljeća, o čemu svjedoče podaci iz domaće štampe. Naime, već početkom 1940. godine piše se o dubokoj degradaciji i zapuštenosti prostora. Zoološki vrt je u tom trenutku bio gotovo potpuno devastiran, jer su „skoro sve životinje uginule“, a njegova blizina lječilišnim objektima počela se percipirati kao ozbiljan sanitarno-higijenski i prostorno-urbanistički problem. Zdravstvene i upravne vlasti Nezavisne Države Hrvatske artikulirale su tada potrebu da se zoološki vrt konačno izmjesti, naglašavajući neprimjerenost njegove lokacije u neposrednoj blizini objekata u kojima borave teško oboljeli pacijenti kojima je potreban mir, čist zrak i strogo kontrolirani režim njege.² U kontekstu naglašene potrebe za izmještanjem zoološkog vrta, uslijed sve izraženije zapuštenosti prostora, pitanje

¹ „Temeljito preuređenje liječilišta Ilidže. Bivše su vlasti Ilidžu strahovito zapostavljale – Ilidža će opet dobiti svoj stari značaj“, *Sarajevski novi list* 28, 13. 06. 1941, 5.

² „Svi objekti na Ilidži pod krovom. Uprkos poodmakle sezone Ilidža još uvijek dobro posjećena“, *Sarajevski novi list* 125, 04. 10. 1941, 5.

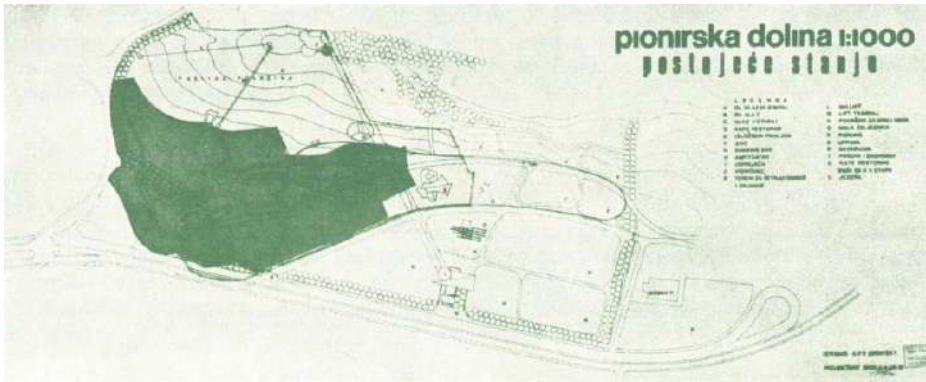
adekvatne zamjenske lokacije prirodno se nametnulo kao prioritetno u okviru tadašnjih planerskih razmatranja. Istovremeno, evidentan manjak dječijih parkova i igrališta s primjerenom infrastrukturom za rekreaciju, igru i socijalizaciju najmlađih stanovnika Sarajeva, u skladu s praksama prisutnim u drugim urbanim sredinama socijalističke Jugoslavije, potaknuo je vlasti da ovom problemu pristupe sveobuhvatno i strateški.³ Kao rezultat takvog integrativnog pristupa, nova lokacija konceptualno je oblikovana kao višenamjenski javni prostor u kojem su objedinjene funkcije zoološkog vrta i savremenog dječijeg vrta, čime je istovremeno odgovoreno na prostorne, zdravstveno-higijenske i pedagoške zahtjeve savremene urbane sredine. Nova lokacija nije odabrana prije 1950. godine, sudeći po donesenom rješenju iz 1951. godine sa šeste redovne sjednice Narodnooslobodilačkog odbora Grada Sarajeva. Tom prilikom zacrtan je osnovni zadatak novoformiranog parka koji je podrazumijevao prostor koji služi za „okupljanje djece u slobodno/vanškolsko vrijeme u svrhu zabave i razonode, u razvijanju, preko rada u radionicama, korišćenja fiskulturnih sprava i sličnog, smisla i ljubavi za umjetnost i zanatstvo, u omogućavanju u najranije doba sticanja politehničkog vaspitanja i u jačanju njihovog tijela kroz fiskulturu“.⁴ U periodu od 1950. do 1951. godine, zoološki vrt je privremeno premješten na prostor Bentbaše.

Pionirska dolina, smještena u sarajevskom naselju Koševo, locirana je u odnosu na grad, periferno, udaljena od glavne magistralne ceste 2500 m i smještena u zeleni pojas koji se proteže od Hambine Carine preko Skenderije do Koševske doline. U periodu od 1951. do 1967. godine, prostor Pionirske doline djelovao je relativno uređeno i u odnosu na stanje poslije rekonstrukcije prostora, novouspostavljeni park bilježio je nekoliko značajnih izmjena. Upoređujući situaciju iz 1967. (Sl. 1) i situaciju iz 1969. godine (Sl. 2), vidimo da je ukupna površina udvostručena na način da su radovi podijeljeni u dvije faze označili širenje doline prvo u pravcu uzvodno uz Koševski potok, u oba pravca prema filmskom ateljeu Jagomir, a potom u pravcu asfaltirane saobraćajnice, trolojbuskog saobraćaja i graničnom linijom potoka Breka. Rekonstrukcija je podrazumijevala i premještanje životinja iz dijela čija je današnja namjena rekreativno-zabavnog karaktera u drugi dio bliže potoku Koševo, jer je on ocijenjen kao mirniji i prikladniji za životinje.⁵ Pored planirane izgradnje objekata poput vidikovca, izložbenog paviljona, ugostiteljskih sadržaja i dječijih labirinata, posebnu vrijednost u novoj koncepciji prostora čine prostrane šetnice i veće zelene površine predviđene za postavljanje skulptura. Ove površine zamišljene su tako da ostanu djelimično „nepopunjene“, upravo s namjerom da budu fleksibilne i pogodne za organizaciju raznovrsnih događaja, obilježavanje prigodnih datuma i manifestacija posvećenih gradu, djeci, omladini i umjetnosti.

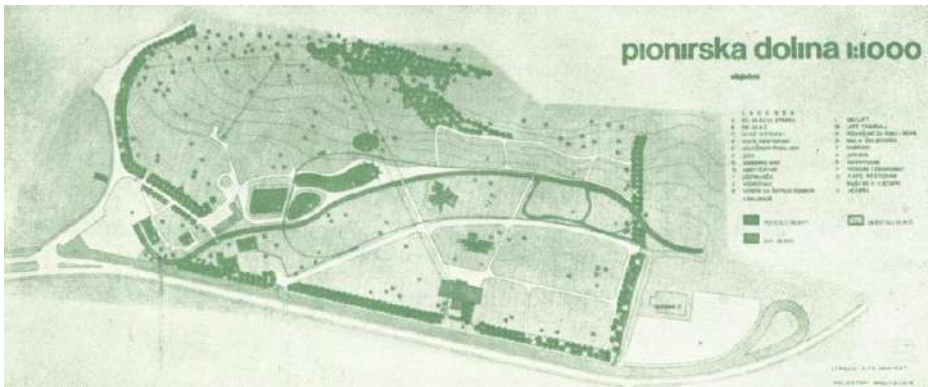
³ Fukarek 1946, 7.

⁴ Projektantsko preduzeće „Arhitekt“, Sarajevo, 1969, 7.

⁵ Projektantsko preduzeće „Arhitekt“, Sarajevo, 1969, 51-53.

Slika 1. Situacija 1967. godine
(Projektantsko preduzeće „Arhitekt“, Sarajevo, 1969, 21)

Slika 2. Situacija 1969. godine
(Projektantsko preduzeće „Arhitekt“, Sarajevo, 1969, 27)

Studije slučaja: Skulpture u Pionirskoj dolini

Od vremena uspostavljanja prostora Pionirske doline u Sarajevu pa do danas, zabilježeno je postojanje ukupno četiri javne skulpture. Tri su postavljene tokom druge polovine 20. stoljeća, nakon završetka Drugog svjetskog rata, dok je jedna, kao donacija kipara Pere Jakšića, instalirana 2005. godine u neposrednoj blizini glavne ulazne kapije. Skulpture iz poslijeratnog perioda, djela akademskih kipara Frane Kršinića, Sretna Stojanovića i kiparice Milojević iz Beograda, danas su otuđene, najvjerovatnije trajno uništene tokom agresije na BiH 1992–1995. godine.

Skulptura „Majčina igra“, prvobitno postavljena na prostoru današnjeg spomenika Đuri Đakoviću na Skenderiji, jedno je od mnogobrojnih djela Frane Kršinića⁶ koja

⁶ Hrvatski kipar Frano Kršinić rođen je 1897. godine u Lumbardi na Korčuli. Pohađao je Klesarski odjel Zanatske škole u Korčuli, a zatim Klesarsko-kamenarsku školu u Hořicama u Češkoj. Nakon završene škole upisuje se na Umjetničku akademiju u Pragu, gdje je

su ukrasila javne prostore, parkove i šetališta širom BiH (Sl. 3). Kršinićeva umjetnička ostvarenja izvrsno spajaju skulpturu i gradski parkovski okoliš, naglašavajući humanistički i meditativni karakter skulpture, što rezultira povezanošću umjetnosti i prostora, jer one progovaraju jednim univerzalnim jezikom kao garantom uspješnog dijaloga s posjetiocima. Analizom djela „Majčina igra“ postaje jasno da je umjetnik vrsno uvažavao karakteristike gradskog prostora, čime je ostvarenje postalo vizuelno i emotivno integrirano u okoliš. Ovakav pristup organskog jedinjenja vrijedi i za ostala Kršinićeva djela koja se odlikuju jednostavnim, pročišćenim i oblim formama usklađenim s urbanim i parkovnim prostorima. I dok njegova monumentalna spomenička plastika posvećena velikim ličnostima poput Kumičića, Bulića, Tita i Tesle pokazuju balansiranje između herojske naracije i klasične harmoničnosti, skulpture ženskih aktova i nježne, emotivne bliskosti figura koje u sebi nose poetiku intimnosti oblikovana su s posebnom pažnjom prema liniji, masi i površinskoj finoći. Radovi kao što su „Dijana“, „Buđenje“, „Češljanje“ (sve iz 1928.), „Majka i dijete“ (1940.) ili „Majčina igra“ (1942.)⁷, odišu unutrašnjom toplinom, produhovljenom ljepotom i poetskom jednostavnošću (Sl. 4). Kompozicije majki i djece potvrđuju sublimaciju majčinske intime i senzibiliteta, iskazanu kroz mirnu, protočnu liniju i idealiziranu formu.

Bronzana skulptura „Majčina igra“ (dimenzije 110 x 70 x 40 cm), smještena pored ulazne staze u Pionirsku dolinu, zatiče majku i dijete u intimnom trenutku igre. Majka s raširenim rukama čuva dijete na svojim koljenima. Postavljena je na postament u obliku stepenica, asocirajući na kućni prag, okružena plitkim pravougaonim postamentom od bijelog kamena krečnjaka unutar zelene površine s cvijećem i travom. Oko nje su radijalno raspoređene klupe za odmor posjetilaca. Lica majke i djeteta zrače radošću i spokojem. Kombinacija čiste forme, uravnotežene kompozicije i ekspresivnog izraza lica svjedoči o Kršinićevom majstorstvu u otkrivanju dubokih emocionalnih odnosa, te njegovoj sposobnosti da zadrži pažnju na vezi majke i djeteta, dok smanjuje važnost drugih detalja poput lica, ruku ili odjeće. Skulptura je samo jedno od njegovih mnogih djela posvećenih temi majke i djeteta, koja je

---

diplomirao 1921. godine kada se i vraća u Hrvatsku. Svoje iskustvo i znanje sticao je i proširivao putujući svijetom pa je tako bio na studijskim putovanjima u Njemačkoj, Grčkoj, Francuskoj i Italiji. Kršinić je bio i jedan od osnivača grupe Zemlja (iz koje je istupio 1930.) te član grupe Nezavisnih. Godine 1924. postaje profesor na akademiji u Zagrebu, a od 1947. vodi majstorsku radionicu, također u Zagrebu. Kao istaknuti kipar koji je upornim radom izgradio vlastiti izraz bez naglih skokova i iznenadnih obrata bio je član JAZU od 1949. godine. Zahvaljujući svome radu dobio je nagradu Vladimir Nazor za životno djelo 1962. godine i nagradu AVNOJ-a 1968. godine. Godine 1975. povukao se iz aktivnog kiparstva, a preminuo je 1982. godine u Zagrebu. Radovi Kršinića danas se nalaze u privatnim zbirkama i muzejima u Londonu, Ženevi, Moskvi, Berlinu, Münchenu, Stockholcu, New Yorku, Washingtonu, Addis Abebi i Kawasaki. U Sarajevu Kršinić je upriličio dvije izložbe, 1948. godine pod nazivom „Izložba slika i skulptura privatnih zbirki“ i 1967. godine pod nazivom „NOB u likovnim djelima umjetnika“. (Kršinić 2025.; Evidencioni karton Kantonalnog zavoda za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Sarajevo, 2003a).

⁷ Popis izložbi na kojima su izlagani kipovi Frana Kršinića 2025.

prisutna u njegovom opusu od 1935. godine, kada postiže najviše domete u stvaranju ženskih aktova, koristeći bronzu, kamen i mramor. Stil karakterizira sažimanje likovnih elemenata, miran tok linije, uravnotežena gradnja masa, te idealizacija i produhovljenjenje oblika.⁸ Iako tačan datum postavljanja na Skenderiji i Pionirskoj dolini nije zabilježen, poznato je da je skulptura izlivena za Sarajevo 1946. godine, jer je prvu samostalnu izložbu Kršinić u našem gradu održao 1948. godine. Može se pretpostaviti da je postavljena u periodu od dvije godine nakon izlivanja, vjerovatno kao umjetnikov poklon gradu. Kršinić u kiparstvu označava prekid s naturalizmom i ilustrativnim pristupima prethodnih perioda, pojavljujući se kao majstor lirskih formi. Njegova umjetnost je sublimat ljepote, izražajnosti i jednostavnosti. Spojio je elemente antičke umjetnosti u zamisli i kompoziciji motiva, Maiollovu sintezu oblika, mediteranski senzibilitet i Meštrovićev kontemplativni pristup stvarajući djela koja se ističu ljepotom linija, mekoćom volumena i čvrstoćom kompozicije. Svoju kreativnost usmjerio je prema formama koje ne zahtijevaju misaone spekulacije već intuitivnu izražajnost i jednostavnost. Kod monumentalnih djela izbjegava racionalne pristupe, stvarajući kipove koji duboko rezoniraju s emocionalnim aspektima ljudskih iskustava, posebno onih koji se odnose na ženstvenost, majčinstvo i ljepotu mladosti. Skulptura od velikog značaja za kulturnu baštinu Kantona Sarajevo, otuđena je 1996. godine i vjerovatno je trajno uništena. Iako nikada nije formalno zaštićena spomeničkom kategorijom, Služba zaštite Kantonalnog zavoda za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Sarajevo predložila je za II kategoriju zaštite zbog svojih stilskih karakteristika i značaja opusa Kršinića, čije djelo pripada među najvažnija i najplodnija u kiparstvu bivše Jugoslavije.

Slika 3. Skulptura „Majčina igra“
u prostoru Pionirske doline,
prije 1992. godine

Slika 4. „Majčina igra“,
odljevak manjih dimenzija

⁸ *Enciklopedija likovnih umjetnosti* 1964, 253.

Skulptura akademskog kipara Sretena Stojanovića⁹, pod nazivom „Majka i djetete“, izrađena u kamenu (dimenzije 170 × 100 × 80 cm), izvorno je bila postavljena u dvorištu ispred rezidencije Đure Pucara Starog, u tadašnjoj ulici Đure Đakovića (današnja Alipašina). Godine 1987. evidentirana je na novoj lokaciji, ispred zgrade KRO „Park“ u Pionirskoj dolini, gdje njeno čuvanje i održavanje preuzima istoimena direkcija. Tokom rekognosciranja terena u julu iste godine, saradnica Zavoda, Snježana Mutapčić, evidentirala je brojna oštećenja na skulpturi. Površina je bila znatno zaprljana, brada figure majke okrnjena, dok su obje ruke bile mehanički odvojene u predjelu ramena i pričvršćene vidljivim spojevima od maltera. Na figuri djeteta primijećeni su oštećeni prsti lijevog stopala, a oba stopala bila su puknuta i naknadno spojena s tijelom majke pomoću betonskog veziva. Uslijed izrazito nepovoljnih uslova očuvanosti, preporučeno je restauriranje skulpture, te njeno premještanje u zatvoreni prostor radi adekvatnije zaštite. Međutim, do restauratorskih radova nikada nije došlo. Prema dostupnim fotografijama iz 1996. godine, skulptura je tada još uvijek bila prisutna, iako su joj nedostajali pojedini dijelovi, tačnije tijelo djeteta i ruke majke. Budući da je prostor godinama bio zapušten, skulptura je nakon raščišćavanja uklonjena, a od tada joj se gubi svaki trag. Ona odražava sve ključne karakteristike Stojanovićeve zrelog izraza. Monumentalna figura majke u stojećem stavu, s nagnutim trupom i djetetom koje čvrsto privija uz tijelo, nosi izraženu psihološku dubinu i simboliku. U njoj se susreću lirizam i snaga, ekspresivni pokret i kontemplativna tišina. Ruke majke izdužene su do hipertrofije, noseći i formalno i emocionalno težište kompozicije. Oči oba lika čvrsto su zatvorene, čime se komunikacija prenosi s vizuelnog na taktilni, emotivni nivo – dodir postaje jezik bez riječi, a skulptura hvata intimni trenutak univerzalnog značenja. Stilom skulptura oscilira između realizma i stilizacije, s jasnoćom volumena i smirenim ritmom masa, srodnim Bourdelleovoj poetici, ali i bliska senzibilitetu savremenika poput Riste Stijovića i Dušana Jovanovića Đukina. U izrazu balansira između rustične grubosti i nježne introspektivnosti, čime se približava poetici svakodnevnog, a opet uzvišenog, svakodnevnice pretočene u trajnu formu. Djelo se, zajedno s nizom drugih Stojanovićevih djela, poput „Kupačice“, „Ležećeg ženskog akta“, portreta Ive Andrića, Milana Rakića i autoportreta, smješta u sam vrh jugoslavenske modernističke skulpture.¹⁰ Formativno iskustvo zatvora i dodira s umjetnošću kroz duborez, kasnije školovanje u Beču, a potom i u Parizu pod uticajem Antoinea Bourdellea, oblikovali su njegov umjetnički senzibilitet.¹¹ Njegova rana produkcija temelji se na drvenim reljefima, dok se kasnije sve više okreće monumentalnoj skulpturi i portretima u mermeru, granitu i bronzi. Okarakteriziran kao umjetnik i pedagog s ukusom za manirizam i

⁹ Sreten Stojanović je rođen 1898. godine u Prijedoru. Tokom pohađanja srednje škole u Banja Luci kao pripadnik organizacije “Mlada Bosna” biva izbačen i osuđen na robiju zbog političkog aktivizma. Po završetku Prvog svjetskog rata 1917. godine upisuje studije kiparstva u Beču, nastavlja u Parizu i usavršava u Firenci, Minchenu, Berlinu i Londonu, a potom i u Pragu, Poljskoj i Grčkoj. Bio je profesor na Akademiji likovnih umjetnosti u Beogradu i član SANU od 1950. godine. Umro je 1960. godine u Beogradu. (Harašić 1973, 23).

¹⁰ *Arts and Culture* 2025; Koprivica 2021.

¹¹ Bogdanović *et al.* 2014, 100–111.

gestikulaciju, Stojanović producira samo jedno djelo u nizu sličnih tematika u kojima se ogleđa težnja da kroz monumentalnu formu izrazi ne samo vanjsku pojavu, nego i unutrašnji, emotivni i duhovni sadržaj, što je u ovom djelu sublimirano kroz bezvremeni motiv majke i djeteta, kao simbola nježnosti, brige i životne iskre.

Slika 5. Skulptura „Majka i dijete“ u prostoru Pionirske doline, prije 1992. godine (snimila S. Mutapčić)

Slika 6. Skulptura „Majka i dijete“ u prostoru Pionirske doline, 1996. godine (snimila S. Mutapčić)

Treća skulptura koja je krasila prostor Pionirske doline bila je postavljena na ograđenoj zelenoj površini, pažljivo hortikulturno oblikovanoj niskim zimzelenim rastinjem dekorativnog karaktera, u neposrednoj blizini glavnog ulaza, uz montažni objekt u formi gljive, jedan od najstarijih elemenata mobilijara ovog prostora. Kao i prethodne dvije skulpture, i ova je prvobitno bila smještena u zabavnom parku na Ilidži, odakle je premještena nakon zatvaranja parka, u skladu s odlukom gradskih vlasti da se njen umjetnički i simbolički potencijal sačuva unutar novog, rekreativnog ambijenta Pionirske doline.¹² Skulptura, manjih dimenzija, izrađena u bronzi, poznata je pod nazivom „Mali partizani u snijegu“ (Sl. 7 i Sl. 8). Prema dostupnoj dokumentaciji, vjeruje se da je trajno uništena tokom agresije na BiH, a postoje indicije da je autorica kompozicije bila beogradska kiparica Milojević, koja je djelo realizirala u livnici „Plastika“ u Beogradu.¹³ Cjelina je posjedovala značaj-

¹² Godine 1947. pristupa se uređenju zabavnog parka na Ilidži, kao i ostalih parkova u Sarajevu, kada su do kraja 1948. godine zelene površine povećane za oko 20 puta. (Evidencioni karton Kantonalnog zavoda za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Sarajevo, 2003b).

¹³ Istraživanja su pokazala da ime kiparice Milojević nije zabilježeno u evidenciji umjetnika koji tih godina djeluju u okvirima SFRJ, što može značiti da je riječ o umjetnici koja ne ostvaruje značajan

nu umjetničku, historijsku i duhovnu vrijednost i bila je zamišljena kao dio prostora zabavnog karaktera, ali i kao nositeljica ideoloških i simboličkih poruka koje su odražavale vrijednosti i ideale tadašnje države. Postavljena u ambijent koji je s njom estetski i značenjski sretno korespondirao, kompoziciono rješenje kao da se oslanja i računa na zadati hortikulturno uređeni prostor s tankim i ostrim vlatima trave koje dočaravaju atmosferu snijega, doprinoseći iluziji malih partizana koji se kriju, zbijeni u igri, tišini ili došaptavanju, na granici mašte i stvarnosti, u prostoru dječijih pustolovina i pripovijesti. Riječ je o skulpturalnoj grupi sastavljenoj od četiri dječije figure koje čine kompaktnu, međusobno tijesno povezanu cjelinu. Tri figure nagnute su prema četvrtoj, najmanjoj i centralno pozicioniranoj, stvarajući dojam sabranosti i zajedništva. Dvoje djece s lijeve strane nose partizanske kape, dok preostale dvije figure imaju marame vezane oko glave, što dodatno naglašava ikonografsku višeslojnost kompozicije. Cjelina odiše osjećajem stilizirane nedovršenosti i osjetljivom igrom svjetlosti na površinama, što je karakteristično za impresionistički izraz kiparske tradicije povezane s Rodinovim umjetničkim krugom. Ona dodatno svjedoči o kiparicinom interesu za istraživanje volumena, plastičnosti i prostorne zbijenosti forme. Figure su prikazane u tolikoj međusobnoj bliskosti da se granice pojedinačnih tijela brišu, stvarajući utisak jedinstvene mase, jedne misli, jedne priče, jedne sudbine. Portretne karakteristike svedene su na minimum, čime se naglašava kolektivni identitet i ideološka poruka bratstva, zajedništva i otpora. Danas je prostor zelene površine na kojoj je skulptura počivala ostavljen prazan.

Slika 7. i 8. Skulptura „Mali partizani u snijegu“ u prostoru Pionirske doline, prije 1992. godine (snimila S. Mutapčić)

---

opus, njenom studentskom radu ili je riječ o pogrešno prenesenim izvorima. Prezime Milojević se može vezati za umjetnika, slikara Nikolu Milojevića (1865–1942), Smiljku Milojević, člana Predsjedništva CK SKBiH porijeklom iz Tuzle „preferiranu od strane tada uticajnog Branka Mikulića“, što može značiti da je Smiljka idejni tvorac skulpture, ali da ju je osmislio i izveo neimenovani umjetnik ili da je ista prema njenoj zamisli i uputama izlivena u pomenutoj livnici. (*Internet Archive* 2021; Določek 1994, 109).

Četvrta skulptura, ujedno i jedina koja je danas sačuvana na prostoru Pionirske doline, umjetničko je djelo pod nazivom „Dodirni me“, koje je 2005. godine¹⁴ akademski kipar Pero Jakšić¹⁵, poklonio Općini Centar i UNICEF-u BiH, kao simbol podrške djeci i majkama Sarajeva (Sl. 9 i 10). Skulptura je izvedena u kamenu bihacitu, iz jednog monolitnog bloka, i prikazuje žensku figuru koja rukama pridržava dijete u pokretu penjanja na njena koljena, čime je u simboličkom i emocionalnom ključu artikuliran motiv majke i djeteta. Stilskom obradom skulptura evocira srodnosti s opusom bosansko-hercegovačkog kipara Ljupka Antunovića, čime se otvaraju mogućnosti komparativne analize unutar regionalne moderne plastike, iako formalno i idejno naslijeđe koje prožima Jakšićevo djelo pokazuje dublju ukorijenjenost u modernističke kiparske poetike.

Masivna i zaobljena forma, kompaktan volumen koji odiše unutrašnjom napetošću i energijom, upućuju na uticaj Constantina Brâncușija, Henryja Moorea i Jean Arpa, čija su djela oblikovana u znaku pročišćene, organski zaobljene plastike. Jakšićev kip ostvaruje snažnu emocionalnu ekspresiju kroz svedenu formu: figure majke i djeteta ne odlikuju naturalistički detalji već njihova zbijenost, sklopčanost i gotovo instinktivna gestualnost. Ta formalna napetost evocira animalistički impuls zaštite i brizi, pri čemu majčinska figura preuzima oblik zaklona, utočišta i igre. U ovoj simboličkoj sintezi, naglašeni su trenuci najdublje ljudske bliskosti – ljubavni, majčinski, životni. S druge strane skulpturalne cjeline, u komplementarnom odnosu, nalazi se i stilizirana klupa s ugraviranom porukom: *My strength is in your love*, potpisanom od Noorna Butlera Eversolea i Henryja Owena Eversolea Jr. Ova poruka dodatno osnažuje humanističku dimenziju rada, naglašavajući neraskidivu vezu između ljubavi, zaštite i snage, kao temeljne poruke upućene djeci Sarajeva i njihovim majkama.

Slika 9. i 10. Skulptura „Dodirni me“ i stilizirana klupa, 2020. godina (snimila M. Šabanović)

¹⁴ Evidencioni karton Kantonalnog zavoda za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Sarajevo, 2008.

¹⁵ Hrvatski kipar Pero Jakšić je rođen 1963. godine u Splitu. Nakon završene Umjetničke škole u Splitu, upisuje se na Nacionalnu umjetničku akademiju u Prizu, gdje završava studij kiparstva 1990. godine. Uz splitsko-pariško umjetničko iskustvo, Jakšić u sebi nosi utjecaje Braća, otoka svojih predaka, i bračkog kamena koji fascinira umjetnike i graditelje od rimskog doba. Upravo iz te vrste kamena nastaju male i velike figure; podjednako apstraktne i realistične forme. (HULU Split 2025.)

Estetski aspekt motiva majke i djeteta u javnoj plastici

Motiv majke i djeteta bio je jedan od učestalijih ikonografskih obrazaca u javnoj plastici, od uređenih urbanih parkova do monumentalnih spomeničkih kompleksa i drugih javnih prostora, često i naknadno integriranih u prostorne i urbanističke planove.¹⁶ Postavljanje ovih skulptura u blizini zdravstvenih i obrazovnih ustanova, kao i u okviru stambenih naselja, nije bilo slučajno već je reflektiralo strateški planiranu simboliku, vizuelizaciju ideje državne brige za svoje građane i afirmaciju temeljnog socijalističkog ideala, čovjeka kao centra društvenog poretka.¹⁷ Tematski i simbolički, motiv majke i djeteta nosio je višeslojno značenje, povezujući univerzalnu arhetipsku sliku majčinstva s ideološkim narativima. U tom okviru, skulpture su postajale sredstvo afirmacije kolektivnih vrijednosti poput zajedništva, solidarnosti, međugeneracijske povezanosti i odgovornosti prema budućnosti, oličenoj upravo u liku djeteta. U likovnom izrazu, one su često oblikovane kroz kompozicije naglašene zaobljenosti i zatvorenog, kompaktnog volumena, pod uticajem moderne kiparske scene 20. stoljeća (Brâncuși, Maillol i Moore), čiji je rad bio obilježen sintezom monumentalnosti i intimnosti forme posebno u temama koje veličaju ljubav (ljubavnici, majka i dijete, saborci).¹⁸ Na domaćem tlu, paralelne estetske metafore nalazimo u djelima Meštrovića, Soldatovića, Kockovića, Rosandića i Despić-Simonović¹⁹, koji su vlastitim umjetničkim vokabularom uspješno interpretirali ovu univerzalnu temu unutar lokalnog kulturno-društvenog konteksta.²⁰ Stilski izrazi pojedinih autora varirali su od idealizirane figuracije do ekspresivne stilizacije, ali zajednička im je bila težnja ka jasnoći i čitljivosti poruke. Iako su formalne inspiracije mogle proisteći iz različitih izvora, od akademizma do socijalističkog realizma, središnji estetski ideal ostajao je isti: afirmacija humanosti, dostojanstva i empatije kroz prikaz jedne od najintimnijih i najdirljivijih relacija odnosa majke i djeteta. Korišteni materijali, poput bronzne, kamena ili betona, dodatno su doprinosili monumentalnosti, ali i trajnosti poruke, dok su oblici, često pojednostavljeni i reducirani, naglašavali emocionalnu povezanost i univerzalnost prikazanog odnosa. Osim estetske i simboličke, ove skulpture posjedovale su i edukativnu funkciju. U javnom prostoru, djelovale su kao tihe opomene za prolaznike na značaj porodice, uzajamne brige i društvene odgovornosti, kao temelj garanta stabilnosti i prosperiteta svakog društva. Umjetnost je u tom kontekstu bila instrumentalizirana kao sredstvo vizuelne pedagogije, čineći ove ideje vidljivima, trajno prisutnima i svakodnevno dostupnima. U ovom vizuelnom i ideološkom okviru, pri odabiru motiva, posebno se ističe poetski realizam kao izrazito specifičan estetski pravac koji se razvija na raskršću socijalnog angažmana, lirizma i formalne umjerenosti. U skulpturi on donosi spoj dokumentarističkog prikaza stvarnosti s lirskim tonom, atmosferom introspekcije, tuge i blage melanholije, pri čemu u prvi plan dolaze likovi koji nisu klasični heroji već obični

¹⁶ Kuzmanovski 1963, 7.

¹⁷ Denegri 1969–1970, 8.

¹⁸ Kečkemet 1987, 26–27.

¹⁹ Damjanović 1985, 218.

²⁰ Spomenik *Database* 2025.

ljudi: radnici, žene, djeca, prognanici, usamljeni prolaznici, čiji se životi prikazuju s dubokim razumijevanjem i poetskom distancom.²¹ Za razliku od naturalizma, koji često potencira brutalnost egzistencije, poetski realizam svoj dublji smisao pronalazi u scenama koje prenose nježnije, gotovo krhke, ali dostojanstvene emocije svakodnevice. Humane u svojoj suštini, ove predstave jasno pokazuju do koje su mjere u to vrijeme politika, umjetnost i svakodnevni život bili duboko isprepleteni.

Valorizacija i očuvanje memorije

Prostor sarajevske Pionirske doline, iako danas znatno osiromašen u pogledu javne skulpture, u svom izvornom obliku predstavljao je izuzetan primjer sinergije umjetnosti, pejzažne arhitekture i društveno-edukativnog sadržaja. Postavljanje skulptura unutar ove rekreativne, prirodno oblikovane cjeline bilo je rezultat jasno artikulirane kulturne politike koja je nastojala obogatiti ambijent namijenjen djeci i porodici djelima visokog estetskog, simboličkog i idejno-vaspitnog značaja. Bilo da su skulpture bile naručene za specifičnu lokaciju ili su prenesene iz drugih dijelova grada, njihova prisutnost svjedočila je o pažljivom i promišljenom oblikovanju javnog prostora u skladu s duhom vremena. Ova djela, nastala u okviru poetike socijalističkog humanizma i poetskog realizma, odražavala su karakterističan odnos prema djetinjstvu, majčinstvu, zajedništvu i revolucionarnim vrijednostima, pri čemu su istovremeno posjedovala visoke umjetničke kvalitete. Na osnovu tih vrijednosti, skulpture su prepoznate kao dobra baštine koja su uvrštena u II i III kategoriju zaštite, u skladu s važećim pravilnicima. Njihova valorizacija, s obzirom na današnje stanje trajne otuđenosti, međutim, ne podrazumijeva potrebu za doslovnom historijskom rekonstrukcijom već zahtijeva osviješten i interpretativan pristup očuvanju memorije. Umjesto reprodukcije u fizičkom obliku, što se često smatra neprikladnim rješenjem, veći značaj treba dati mogućnostima trajne prezentacije putem arhivskih fotografija, gipsanih modela, dokumentarnih prikaza ili multimedijalnih interpretacija nestalih i uništenih djela. Na taj način, prostor bi bio obogaćen edukativnim slojem i dobio novu dimenziju interakcije s publikom, naročito s mlađim generacijama koje nisu upoznate niti s njihovim postojanjem niti načinom i vremenom nestanka. Dodatno, Pionirska dolina nudi izuzetan potencijal za afirmaciju novih, savremenih skulpturalnih rješenja. Riječ je o jednom od rijetkih prostora na području Kantona Sarajevo pogodnom za razvoj parkovne skulpture, medija koji je u lokalnom kontekstu gotovo nepoznat i nedovoljno implementiran. Savremeni umjetnički izrazi, uz poštivanje osnovnih postavljenih kriterija, mogli bi se skladno integritati u ambijent, ne nužno slijedeći ikonografske obrasce prošlih epoha već kao rezultat senzibilnog promišljanja savremenog konteksta. Poseban akcent mogao bi biti stavljen na interaktivnost, poticanje dječije imaginacije i uspostavljanje emocionalne veze posjetilaca s prostorom. Stoga, mjere zaštite podržavaju postavljanje novih skulptura u prostoru koje ne bi predstavljale tek vizuelnu intervenciju po principu „popunjavanja praznog prostora“ već bi imale duboko simboličko i društveno značenje. Time bi se artikulirala jasna poruka da Sarajevo, a posredno i BiH, nije isključivo prostor u kojem posljednje tri decenije dominiraju memorijalna spomen-obilježja, već sredina

²¹ Lucie-Smith 1978, 349.

sposobna za reafirmaciju univerzalnih humanističkih vrijednosti kroz savremeni kiparski izraz. U tom smislu, javni prostor ne smije biti prostor isključivosti i retraumatizacije već i prostor dijaloga, refleksije i zajedništva, u kojem skulptura može djelovati kao medij kulturnog pamćenja, emocionalne komunikacije i zajedničke identifikacije. Takav pristup predstavlja i otklon od reduktivnih narativa svđenih na etnonacionalnu simboliku, te otvara prostor za kritičku obnovu ideje javne plastike kao nositeljice inkluzivnog kulturnog značenja, kakva i dolikuje svakoj metropoli.

Zaključak

Ovaj rad posvećen je sistematskoj analizi i valorizaciji javne plastike postavljene u prostoru sarajevske Pionirske doline, s fokusom na motiv majke i djeteta kao jednu od najupečatljivijih ideoloških tema javnih skulptura. Istraživanje se temelji na četiri skulpture koje su historijski obilježile ovaj prostor: „Majka i dijete“ Sretena Stojanovića, „Majka s djetetom“ Frane Kršinića, „Mali partizani u snijegu“ (kiparica Milojević), te skulpturi „Dodirni me“ Pere Jakšića. Kroz stilsko-formalnu i simboličku analizu, rad se bavi pitanjima kolektivne memorije, kulturnog kontinuiteta, transformacije funkcije javne umjetnosti, kao i prostorne dinamike koja je uslovlila dislokaciju i djelimičan nestanak ovih djela. U historijskom uvodu, rad rekonstruira genezu zoološkog vrta na Ilidži, utemeljenog tokom austrougarskog perioda kao dio modernizacije lječilišnog kompleksa. Nakon višedecenijske zapuštenosti i degradacije prostora, tokom 1940-ih godina, artikulirana je potreba njegovog izmještanja, pri čemu je formiran novi konceptualni okvir „Pionirska dolina“ kao spoj edukativnog, rekreativnog i hortikulturnog sadržaja, usmjerenog prvenstveno ka djeci. Nova prostorna organizacija predviđala je i integraciju umjetničkih skulptura kao važnog elementa kulturno-edukativne funkcije prostora. Skulpture analizirane u ovom radu predstavljaju reprezentativne primjere poetskog realizma i socijalističkog humanizma u javnoj plastici. Poseban segment rada odnosi se na problematiku nestanka, oštećenja i zaborava javnih skulptura uslijed ratnih razaranja. Uprkos njihovoj dokumentiranoj estetskoj i kulturno-historijskoj vrijednosti, skulpture Frane Kršinića, Sretena Stojanovića i kompozicija „Mali partizani“ danas više ne postoje *in situ*. Njihova sudbina otvara pitanje systemske valorizacije, kategorizacije i moguće restitucije u obliku replika, edukativnih modela ili trajnih dokumentarnih prikaza. Rad naglašava da valorizacija javne plastike ne mora nužno značiti fizičku obnovu djela već, prije svega, reinterpretaciju kroz savremene, interaktivne i edukativne formate. Pionirska dolina se prepoznaje kao jedan od rijetkih prostora u Kantonu Sarajevo s potencijalom za revitalizaciju parkovne skulpture, forme gotovo zaboravljene u lokalnom urbanističkom i umjetničkom planiranju. U tom smislu, predlaže se oblikovanje novih umjetničkih intervencija koje će poštovati historijski kontekst, ali će ga istovremeno reinterpretirati u skladu sa savremenim estetskim, edukativnim i emocionalnim potrebama zajednice, posebno djece i porodica. Zaključno, rad afirmira važnost javne plastike ne samo kao estetskog objekta već kao ključnog medijatora između prošlosti i sadašnjosti, umjetnosti i društva, urbanog prostora i kolektivnog sjećanja.

Summary: The Sculptures of Pionirska dolina in Sarajevo: the Aesthetic Aspect of the Mother and Child Motif in Public Sculpture

The presented paper analyzes the artistic and cultural-historical significance of public sculpture within the complex of Pionirska Dolina (Pioneer Valley) in Sarajevo, focusing on four sculptural works that, across different historical periods, have contributed to shaping the spatial identity of the site while simultaneously carrying a pronounced pedagogical dimension. These works enabled emotionally oriented experiences, cultural orientation, and generational identification through everyday encounters with art. Through stylistic analysis, spatial contextualization, and critical reflection on the ideological layers embedded in the sculptures *Mother and Child* by Sreten Stojanović, *Mother with Child* by Frano Kršinić, *Little Partisans in the Snow* (most likely attributed to the Belgrade-based sculptor Milojević), and the contemporary intervention *Touch Me* by Pero Jakšić, the paper re-evaluates public sculpture as a significant form of cultural presence in shared urban space. These artworks not only shape the visual and emotional character of the site, but also contribute to its symbolic meaning and everyday remembrance, leaving traces that later structure how the space is perceived and remembered. Zoological content in Sarajevo, which began in the late 19th century in Ilidža, was relocated in the 1940s to Pionirska Dolina, a space conceived not only as a humanized environment for animals, but also as a recreational-educational setting for children and families. Within this context, sculptural interventions did not serve merely decorative purposes, but functioned as carriers of ideological narratives aligned with the socialist understanding of public art as a tool of social formation.

The sculptures by Frano Kršinić and Sreten Stojanović are key examples of Yugoslav public sculpture which, through the motif of mother and child, articulate ideas of tenderness, familial closeness, and postwar renewal; the former through stylized emotionality, the latter through expressive social dynamism. The sculptural group *Little Partisans in the Snow* introduces a lyrical iconography of children's resistance, where everyday play intertwines with trauma and historical memory. In contrast, the contemporary work *Touch Me* by Pero Jakšić, created in a post-conflict context, reinterprets themes of tenderness through a reduced form and affective communication, functioning as a visual medium of collective healing. Three of the four analyzed sculptures have been removed from their original locations. Their disappearance represents not only a physical absence but also a rupture in the spatial and emotional connections built through everyday presence and generational experience. In this context, the paper advocates for forms of revitalization that include educational programs, digital archives, interactive spatial maps, and visual interpretations of the sculptures in alternative media such as posters, graphic representations, or spatially situated markers that would evoke their former presence and meaning. Pionirska Dolina is recognized as a space with the potential to revive a sculptural form that has nearly vanished from contemporary urban planning practices in Bosnia and Herzegovina. Once an integral part of the public landscape, park sculpture can be reimagined here through contemporary aesthetic and social codes. In this light, the paper explores the potential for creating new artworks that draw upon the local historical context while aesthetically and symbolically communicating with present-day generations. In doing so, the role of public sculpture is reaffirmed, not merely as a static aesthetic object, but as an active medium connecting artistic expression, social relations, and collective memory.

BIBLIOGRAFIJA

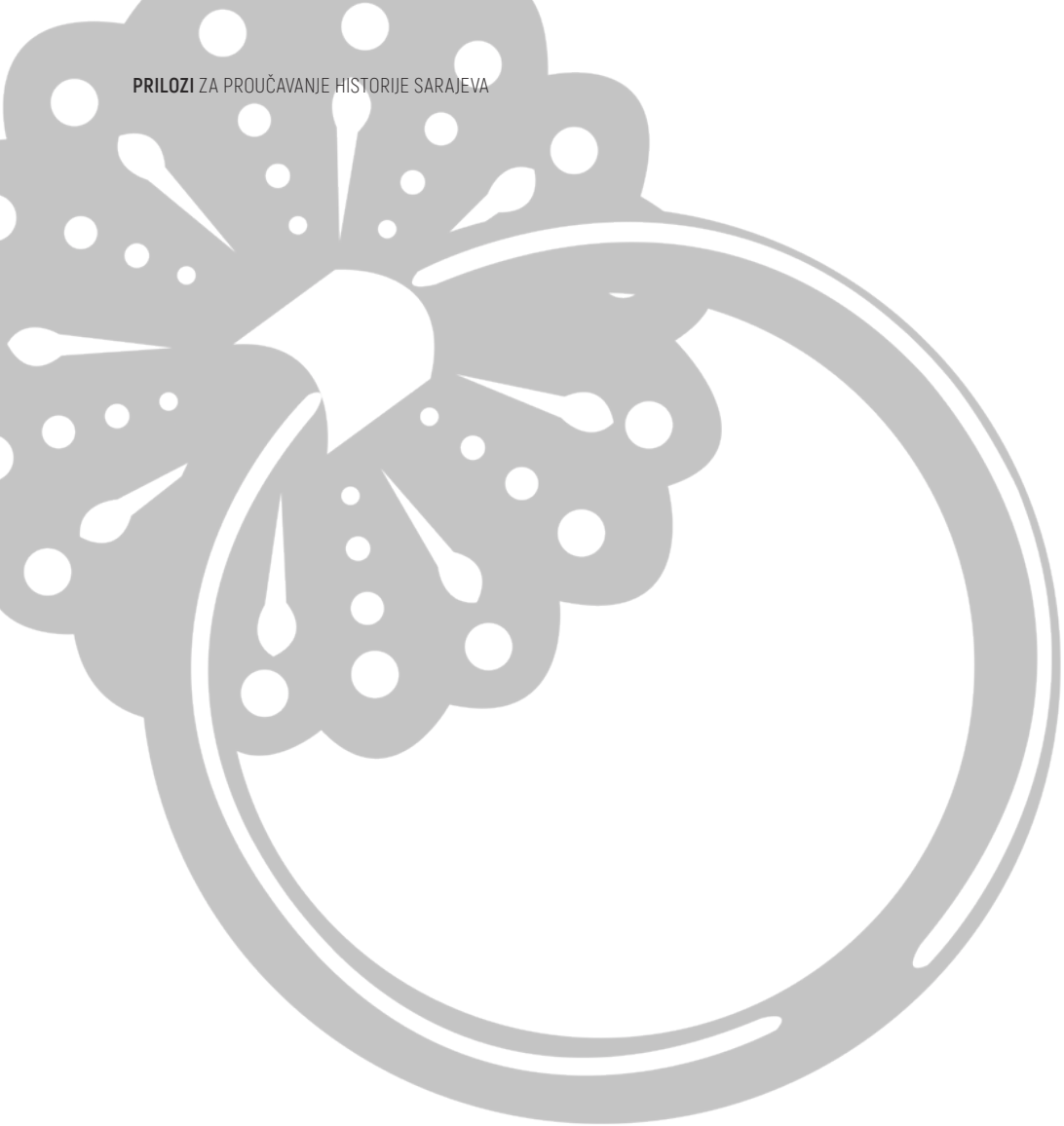
Izvori

- Evidencioni karton Kantonalnog zavoda za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Sarajevo, šifra 6302029E-2. 2003a.
- Evidencioni karton Kantonalnog zavoda za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Sarajevo, šifra 6302030E-2. 2003b.
- Evidencioni karton Kantonalnog zavoda za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Sarajevo, šifra 6302031E-2. 2008.

Literatura

- Bogdanović, J., Robinson, F., Marjanović, I. 2014. *On the Very Edge: Modernism and Modernity in the Arts and Architecture of Interwar Serbia (1918–1941)*, Leuven University Press.
- Damjanović, M. 1985. "Skulptura", u: *Umjetnost Bosne i Hercegovine 1945* (ur. Vefik Hadžismajlović), Umjetnička galerija BiH, 217–242.
- Denegri, J. 1969/1970. Jedan proces u suvremenoj skulpturi: od oblika ka novom predmetu, *Čovjek i prostor* 16 (202), Savez arhitekata Hrvatske, 8.
- Določek, V. 1994. *Od đaka pješaka do akademika*, Svjetlost.
- *Enciklopedija likovnih umjetnosti*, Tom III. 1964. Jugoslavenski leksikografski zavod / Grafički zavod Hrvatske.
- Fukarek, M. 1946. Aktuelno komunalno pitanje. Sarajevo nema izgrađenih igrališta za djecu., *Sarajevski dnevnik* 263, 03. 05. 1946, 7.
- Harašić, M. 1973. Sreten Stojanović (1898–1960), *Čovjek i prostor* 20 (246), Savez arhitekata Hrvatske, 23.
- Kečkemet, D. 1987. Suvremena skulptura u starom gradu, *Čovjek i prostor* 34 (415), Savez arhitekata Hrvatske, 26–27.
- Kuzmanovski, R. 1963. Skulptura u prirodi, *Čovjek i prostor* 10 (54), Savez arhitekata Hrvatske, 7.
- Lucie-Smith, E. 1978. *Sculpture Today*, Phaidon Press.
- Projektantsko preduzeće „Arhitekt“, Sarajevo. 1969. Obrazloženje uz Projekat rekreativno-zabavnog centra Pionirska dolina. Sarajevo, 1–54.
- *Sarajevski novi list*, „Temeljito preuređenje liječilišta Ilidže“, 28, 13. 06. 1941.
- *Sarajevski novi list*, „Svi objekti na Ilidži pod krovom“, 125, 04. 10. 1941.
- „Sreten Stojanović“. *Arts and culture*. <https://artsandculture.google.com/entity/sreten-stojanovi%C4%87/m0976s6?hl=en> (Pristup ostvaren: 16. 04. 2025.)
- HULU Split. „Pero Jakšić“ <https://hulu-split.hr/artisti/jaksic-pero/> (Pristup ostvaren: 16. 04. 2025.).
- *Internet Archive*. Muzej Grada Beograda. <http://www.mgb.org.rs/sr/component/jwallpapers/picture/likovna-do-1950/289-nikola-milivojevic-autoportret> (Pristup ostvaren: 25. 01. 2021.).

- Koprivica, J. 2021. „Buran život i grandiozna dela Sretena Stojanovića“. Nova.rs. <https://nova.rs/kultura/buran-zivot-i-grandiozna-dela-sretena-stojanovi-ca/> (Pristup ostvaren: 16. 04. 2025.).
- Kršinić, F. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013–2025. <https://www.enciklopedija.hr/clanak/krsinic-frano-1897-1982> (Pristup ostvaren: 13. 04. 2025.).
- Popis izložbi na kojima su izlagani kipovi Frana Kršinića. <http://www.krsinic.com/izlozbe.htm> (Pristup ostvaren: 14. 04. 2025.).
- Spomenik *Database. 50 Destroyed & Vanished Memorial Statues of Yugoslavia*. <https://www.spomenikdatabase.org/post/50-destroyed-vanished-memorial-statues-of-yugoslavia> (Pristup ostvaren: 16. 04. 2025.).

DR. SC. AMRA BANDA

University of Sarajevo, Faculty of Science,

Zmaja od Bosne 33-35

Univerzitet u Sarajevu, Prirodno-matematički fakultet, Zmaja od Bosne 33-35

amra.banda@pmf.unsa.ba

MR. MUNIBA OSMANOVIĆ

University of Sarajevo, Faculty of Science,

Zmaja od Bosne 33-35

Univerzitet u Sarajevu, Prirodno-matematički fakultet, Zmaja od Bosne 33-35

muniba.osmanovic@pmf.unsa.ba

MR. BELMA DURMIŠEVIĆ

University of Sarajevo, Faculty of Science,

Zmaja od Bosne 33-35

Univerzitet u Sarajevu, Prirodno-matematički fakultet, Zmaja od Bosne 33-35

belma.durmisevic@pmf.unsa.ba

MR. EMINA AJANOVIĆ

University of Sarajevo, Faculty of Science,

Zmaja od Bosne 33-35

Univerzitet u Sarajevu, Prirodno-matematički fakultet, Zmaja od Bosne 33-35

emina.ajanovic@pmf.unsa.ba

Pregledni rad / Review article

UDK/UDC: 338.48 (497.6 Sarajevo) “ 19/20 “

DOI: 10.65973/issn.3029-4843.2026.11.99

Primljen / Received: 29.08.2025.

Prihvaćen / Accepted: 30.09.2025.

HISTORIJSKI RAZVOJ SARAJEVSKIH OLIMPIJSKIH PLANINA: NASLIJEĐE ZOI '84 I IZAZOVI SAVREMENOG TURIZMA

Apstrakt: Sarajevske planine Bjelašnica, Igman, Jahorina i Trebević predstavljaju jedinstveni prirodni i turistički resurs Bosne i Hercegovine, čije se turističko-geografske karakteristike izdvajaju u širem regionalnom kontekstu. Njihov razvoj bio je snažno obilježen historijskim, političkim i društvenim okolnostima, pri čemu su Zimske olimpijske igre 1984. godine označile vrhunac infrastrukturnog i funkcionalnog razvoja zimskog turizma.

Međutim, ratna razaranja 1990-ih, usložnjena poslijeratnom administrativnom fragmentacijom i slabom institucionalnom koordinacijom, rezultirala su stagnacijom i opadanjem turističke funkcije pojedinih planinskih centara, posebno Bjelašnice i Igmana. U ovom radu analiziran je historijski razvoj navedenih planina kroz teorijski okvir Butlerovog modela životnog ciklusa turističke destinacije (TALC), koji omogućava razumijevanje dinamike rasta, stagnacije i mogućnosti revitalizacije destinacija. Korištenjem kombinacije historijsko-geografskog pristupa i kvalitativnih izvora, identificirane su faze razvoja svakog od planinskih prostora, uz osvrt na faktore koji su usloveli različite smjerove razvoja. Dok Jahorina, zahvaljujući diverzifikaciji ponude i savremenoj infrastrukturi, pokazuje znakove revitalizacije i prelaska u višu razvojnu fazu, Bjelašnica i Igman i dalje se suočavaju s izazovima institucionalne fragmentacije, lošeg upravljanja i zavisnosti od sezonskih uslova. Poseban fokus stavljen je na ulogu selektivnih oblika turizma, poput avanturističkog, sportskog, kulturnog i kongresnog turizma, kao strategije održive revitalizacije planinskih destinacija. Zaključuje se da daljnji razvoj sarajevskih planinskih područja mora biti zasnovan na principima održivosti, uključivanju lokalne zajednice i boljoj međuinstitucionalnoj saradnji, uz neophodno unapređenje statističkog praćenja i prostornog planiranja.

Ključne riječi: turizam, životni ciklus destinacije, Butlerov model (TALC), turistička infrastruktura, Bjelašnica, Igman, Trebević, Jahorina

Abstract: The Sarajevo mountains, Bjelašnica, Igman, Jahorina and Trebević, represent a unique natural and tourism resource of Bosnia and Herzegovina, whose tourism-geographical features stand out within the broader regional context. Their development has been strongly influenced by historical, political and social circumstances, with the 1984 Winter Olympic Games marking the peak of infrastructural and functional development of winter tourism. However, the war destruction of the 1990s, compounded by post-war administrative fragmentation and weak institutional coordination, resulted in stagnation and the decline of the tourism function of some mountain centres, particularly Bjelašnica and Igman. This paper analyses the historical development of these mountains through the theoretical framework of Butler's Tourism Area Life Cycle (TALC) model, which enables an understanding of the dynamics of growth, stagnation and the potential for destination revitalisation. By combining a historical-geographical approach with qualitative sources, the study identifies the stages of development of each mountain area, with particular attention paid to the factors that have influenced their divergent development paths. While Jahorina, owing to the diversification of its offer and modern infrastructure, shows signs of revitalisation and transition into a higher stage of development, Bjelašnica and Igman continue to face challenges related to institutional fragmentation, poor management and dependence on seasonal conditions. Special attention is given to the role of selective forms of tourism, such as adventure, sports, cultural and conference tourism, as strategies for the sustainable revitalisation of mountain destinations. The paper concludes that the further development of the Sarajevo mountain areas must be based on the principles of sustainability, local community involvement and improved inter-institutional cooperation, alongside essential improvements in statistical monitoring and spatial planning.

Keywords: tourism, destination life cycle, Butler's model (TALC), tourism infrastructure, Bjelašnica, Igman, Trebević, Jahorina

Uvod

Održivi turizam (*sustainable tourism*) predstavlja koncept usmjeren na uravnoteženje ekonomskih, socijalnih i ekoloških aspekata turističkog razvoja, s ciljem dugoročnog očuvanja prirodnih i kulturnih resursa, te pružanja vrijednog iskustva posjetiocima. U Bosni i Hercegovini oslonac održivog turizma čini prostorna i funkcionalna raznolikost regija, pri čemu integralni regionalni razvoj ima presudnu ulogu. Posebno mjesto u tom procesu zauzima planinski prostor, kao značajna komponenta turističke valorizacije i održivog razvoja.

Svaki vid turizma koji se zasniva na principima održivog razvoja, te doprinosi unapređenju zaštite prirode, socioekonomskom razvoju i očuvanju kulturnog naslijeđa lokalnog stanovništva može se okarakterizirati kao održivi turizam.

Planinska područja kao tradicionalno depopulacijska i nerazvijena područja posebno u zemljama u razvoju, svoju šansu posljednjih godina vide u turizmu. Smjernice i upravljačka praksa održivog razvoja turizma primijenjivi su na sve vrste turizma, u različitim destinacijama, pa tako i u planinskim. Održivi razvoj planinskog turizma podrazumijeva optimalno iskorištavanje prirodne atrakcijske osnove (koja je najčešće ključni element turističkog razvoja), pomažući pritom u zaštiti geo i biodiverziteta, kao i očuvanju kulturnohistorijskog naslijeđa i tradicijskih vrijednosti. Turističke aktivnosti u planinskom prostoru trebaju biti održive i dugoročne, te osiguravati stabilnost zaposlenja lokalnoj zajednici i ekonomsku korist svim stejkholderima. Turizam u planinskom prostoru mora pružiti jedinstveno iskustvo posjetiocima, ali uz očuvanje planinskih ekosistema i promociju koncepta njihove održivosti.¹

Na primjeru olimpijskih planina, koncept održivog turizma može se sagledati kroz tri međusobno povezana aspekta. Ekološki aspekt podrazumijeva očuvanje prirodnih i pejzažnih vrijednosti uz smanjenje negativnih uticaja turističkih aktivnosti. Društveni aspekt ogleda se u uključivanju lokalnog stanovništva, otvaranju novih radnih mjesta i unapređenju kvaliteta života zajednice. Ekonomski i upravljački aspekt odnosi se na diverzifikaciju ponude, strateško planiranje i efikasno upravljanje resursima, što zajedno doprinosi dugoročnoj konkurentnosti i održivosti ovih destinacija.

Kroz historiju, razvoj turizma je prošao kroz različite etape – od turizma povlaštenih slojeva društva, preko masovnog, do današnjeg, sve popularnijeg selektivnog turizma. Turistički razvoj planinskih destinacija često odražava šire društvene, političke i ekonomske promjene.

Sarajevske planine Bjelašnica, Igman, Jahorina i Trebević predstavljaju kompleksan prostor čiji se razvoj može analizirati kroz višeslojni historijski i funkcionalni okvir. Njihove prirodnogeografske odlike ih svrstavaju među najznačajnije turističke resurse Bosne i Hercegovine, dok njihova uloga u organizaciji Zimskih olimpijskih igara (ZOI) 1984. godine dodatno naglašava njihov infrastrukturni i simbolički značaj. Od vrhunca popularnosti u predolimpijskom i olimpijskom periodu, preko stagnacije i razaranja tokom 1990-ih, pa do savremenih pokušaja revitalizacije, sarajevske planine svjedoče o dinamičnom razvoju. Specifične okolnosti, uključujući ratna dešavanja i tranzicijski proces, ostavile su dubok i dugotrajan uticaj na njihov razvoj.

¹ Banda 2020, 35.

Razvoj turističke ponude olimpijskih planina prepoznat je u brojnim strateškim dokumentima na federalnom i kantonalnom nivou. Strategija razvoja turizma Federacije BiH 2022–2027. godine naglašava značaj Bjelašnice, Igmana i Trebevića za sportski i rekreativni turizam, dok Nacrt Strategije razvoja turizma Kantona Sarajeva do 2030. godine ističe njihovu ulogu u smanjenju sezonalnosti i širenju ponude tokom cijele godine. Master plan za unapređenje Bjelašnice i Igmana predviđa njihovu transformaciju u održive, pristupačne cjelogodišnje centre.

Izazovi turističkog razvoja olimpijskih planina su višestruki i složeni. Nedovoljna integracija proizvoda i usluga u multidestinacijske pakete, te ograničeno korištenje postojećih prirodnih i kulturnih resursa umanjuju njihovu konkurentnost. Dodatni problem predstavlja izražena sezonalnost, jer se najveći dio turističkog prometa ostvaruje tokom zimske skijaške sezone, dok prijelazni periodi ostaju slabo iskorišteni. Iako ne postoje detaljni statistički podaci o prosječnom trajanju boravka na planinama, terenska zapažanja ukazuju na različite obrasce: Jahorina privlači duže boravke tokom zimske sezone, dok Bjelašnica, Igman i Trebević uglavnom funkcioniraju kao destinacije za kraće i vikend posjete.

Održivom razvoju dodatno prijete procesi apartmanizacije i nekontrolirane urbanizacije, koji dovode do prekomjerne izgradnje i degradacije prostora. Klimatske promjene smanjuju pouzdanost snježnog pokrivača i ugrožavaju budućnost zimskog turizma, dok masovni turizam stvara pritisak na ekosisteme i infrastrukturu. Uprkos ovim izazovima, olimpijske planine posjeduju značajan potencijal za razvoj selektivnih i cjelogodišnjih oblika turizma, pod uslovom da se strateškim planiranjem uspostavi ravnoteža između ekonomskog razvoja i očuvanja prirodnog i društvenog okvira.

Uprkos navedenim izazovima, olimpijske planine Bjelašnica, Igman, Trebević i Jahorina predstavljaju posebno vrijedan resurs koji predstavlja spoj jedinstvenih geomorfoloških, klimatskih i biogeografskih karakteristika, te kulturno-historijskog naslijeđa koji još uvijek nisu dovoljno i adekvatno valorizirani.

U radu se analizira turistički i infrastrukturni razvoj olimpijskih planina kroz prizmu teorijskog modela životnog ciklusa turističke destinacije, s posebnim akcentom na procese stagnacije i potencijalne puteve revitalizacije.

Turističko-geografski položaj sarajevskih planinskih područja

Planinsko područje Bjelašnice i Igmana (karta 1) smješteno je u zoni centralnih Dinarida, odnosno u zapadnom dijelu sredozemne zone mladih vjenačnih planina. Iz nizine Sarajevskog polja može se uočiti sjeveroistočni „glavni“ dio Bjelašnice, mada se ovaj prostrani planinski masiv proteže sve do Prenja na jugozapadu, gdje ih razdvaja dolina Neretve.² Ovo područje čine dvije odvojene morfološke cjeline, Igman (Crni vrh, 1504 m n. v.) i Bjelašnica (vrh Zvezdarnica, 2066 m n. v.), koje su međusobno povezane morfodepresijama Malog i Velikog polja na visini od oko 1150 do 1300 metara.³ Njene prirodne granice čine doline rijeka Rakitnice, Neretve,

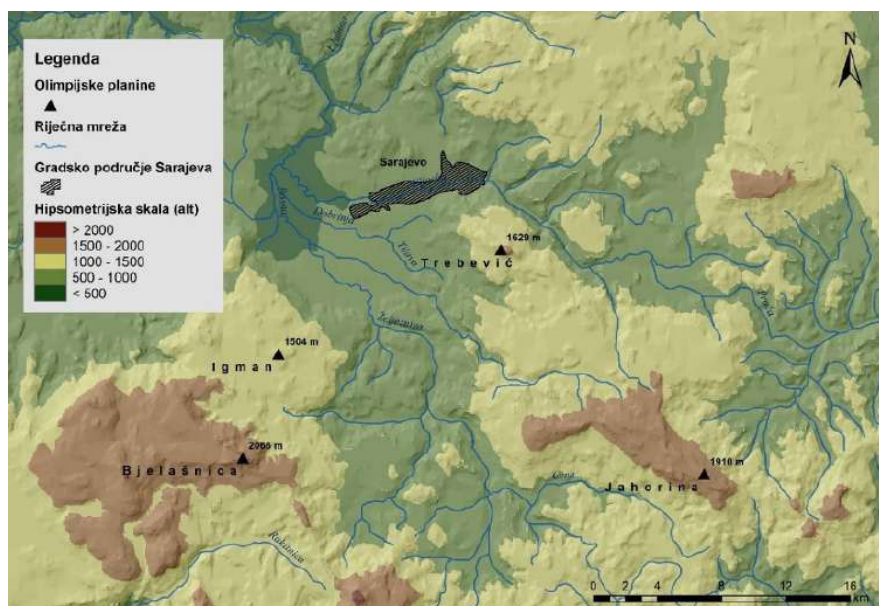
² Popović 1935, 85.

³ Banda 2020, 52.

Tresanice, Bijele, Zujevine i Prijesnice, dok na jugu graniči s planinama Treskavicom i Visočicom, a na zapadu s Bitovnjom.⁴

Smatra se da je Bjelašnica ime dobila zbog bjeline snijega i krečnjaka u najvišim predjelima (pridjev bijel - Bjelašnica). Njen najviši vrh ima nekoliko naziva: Bjelašnica, Zvezdarnica, Opservatorija (prema meteorološkoj stanici koja se nalazi ovdje). Kroz historiju je Bjelašnica imala važnu ulogu kako u pogledu naseljavanja i korištenja prirodnih resursa, tako i u razvoju planinskog turizma. Zahvaljujući svojim specifičnim prirodnim vrijednostima i povoljnom društvenogeografskom položaju, planina je zajedno s Jahorinom, Trebevićem i gradom Sarajevom bila domaćin XIV Zimskih olimpijskih igara 1984. godine, čime je stekla značajno međunarodno priznanje. Nakon Olimpijade, Bjelašnica je nastavila igrati važnu ulogu u razvoju zimskih sportova, ugostivši više međunarodnih takmičenja pod okriljem FIS-a, što je dodatno doprinijelo njenom turističkom i sportskom značaju na regionalnom i globalnom nivou.⁵

Planina Igman čini sjeveroistočni ogranak planinskog masiva Bjelašnice. Predstavlja valovitu, blago talasastu površinu, dinarskog pravca pružanja, s prosječnom visinom 1300–1400 m. Prema jugozapadu vezuje se za visoravan Bjelašnice (na oko 2000 m), a prema sjeveroistoku pada strmim odsjekom prema Sarajevskom polju. Sjeverozapadno i zapadno strmim odsjekom pada prema dolini Zujevine, a prema jugoistoku visina terena postepeno opada prema dolini Željeznice i Krupačkom potoku.

Karta 1. Geografski položaj sarajevskih olimpijskih planina (prilagodile autorice)

⁴ Hrelja 2016, 241.

⁵ Hadrović 2020, 2.

Osim glavica i kosa, predstavljenih u vidu vrhova, područje Igmana odlikuje pojava većih depresija (Ravna vala, Veliko polje i Malo polje) u kojima nastaju temperaturne inverzije pogodne za razvoj vegetacije i zemljišta od značaja.⁶ Teren planine pretežno je bezvodan, ali se vode pojavljuju u njenom podnožju u vidu snažnih vrela, poznatijih kao Vrelo Bosne. U okviru pripreme Zimskih olimpijskih igara, na Igmanu su izgrađene velika i mala skakaonica za skijaške skokove. Igman ima i važnu historijsku ulogu, ističući se po događajima iz Drugog svjetskog rata, među kojima je najpoznatiji Igmanski marš.⁷ Igman se pruža paralelno s glavnim grebenom Bjelašnice u pravcu jugoistok – sjeverozapad. Visoravan Igmana ima nadmorsku visinu od 1100 do 1300 metara.⁸ Porijeklo naziva „Igman“ veže se za legendu o pravoslavnom manastiru, čiji je domaćin bio iguman, pa se smatra da je po njemu planina i dobila ime.

Planinski prostor Jahorine s Trebevićem (karta 1) smješten je jugoistočno od Sarajevske kotline, u centralnom dijelu Bosne i Hercegovine. Smatra se da je prvobitni naziv Jahorine bio „Javorina“ (po javoru), ali da još u vrijeme Austro-Ugarske, pogrešno napisano „Jahorina“, te se ovaj naziv i zadržao. Naziv „Trebević“ potiče od slavenske riječi „trebovati“ ili „trijebiti“, koji označava žrtvovanje. Najvjerojatnije su Slaveni ovdje obavljali različite obrede, za koje je, između ostalog, bilo karakteristično i prinošenje žrtava, odnosno „trebovanje“, pa otuda i naziv. Ogranci Jahorine se na sjeveru preko Ravne planine (1640 m) spuštaju u Paljansku kotlinu, koja je odvaja od Romanije (1629 m).⁹ Sa sjeverozapadne strane na ogranke Jahorine nastavlja se Trebević, koji se spušta u Sarajevsko polje preko Miljevića i Lukavice.¹⁰

Padine Jahorine se na jugozapadu preko Među planine i Crne rijeke spuštaju u Trnovsku kotlinu. Masiv Jahorine pruža se na zapadu od Sarajevskog polja do gornjeg sliva Drine na istoku. Ovo područje ograničeno je riječnim tokovima: Crnom i Kolunskom rijekom na jugu i jugoistoku, Pračom, Korjenom, Vardom i Lisovačkim potokom na istoku, na zapadu rijekom Željeznicom, te Paljanskom Miljackom na sjeverozapadu.

U geomorfološkom smislu, planinski masiv Jahorine čine tri cjeline: Gola Jahorina, Ravna planina i Trebević. Trebević i Jahorina nisu morfofenetski jedinstven prostor, zbog, između ostalog, nejasne granice između ove dvije planine. Visoka planinska površ s vrhovima Mali i Veliki stupanj (1522 m), te Mali i Veliki crni vrh (1466 i 1506 m) čine granicu između navedenih masiva.¹¹ Vrh Ogorjelica s 1916 metara je najviša tačka Jahorine.

Zbog povoljnog geografskog položaja, konfiguracije terena s blagim padinama, pogodnih klimatskih uslova i bogatih prirodnih resursa, Jahorina je postala jedno od najznačajnijih skijaških središta na Balkanu. Za potrebe XIV Zimskih olimpijskih igara

⁶ Ćirić 1965, 7.

⁷ Banda, Opačić 2017, 812.

⁸ Mihić 1984, 14.

⁹ Golijanin 2010, 41.

¹⁰ Mihić 1987, 15.

¹¹ Popović 1935, 7; Mihić 1987, 16.

1984. godine izgrađena je značajna turistička infrastruktura, uključujući hotele i prateće sadržaje, čime je dodatno potaknut razvoj planinskog turizma u ovom području.

Geografski položaj Trebevića doprinosi činjenici da ga stanovništvo, prvenstveno Sarajeva, ali i i šire regije, percipira kao „gradsku planinu“, odnosno zasebnu cjelinu u odnosu na Jahorinu. Sigurno da se nalazi na većoj udaljenosti u odnosu na urbano područje Sarajeva, ne bi imao tako prepoznatljiv identitet. Navedene činjenice doprinijele su njegovoj afirmaciji kao izletničko-rekreativnoj, kasnije i turističkoj zoni. Tradicionalno, Trebević je bio jedno od najposjećenijih izletišta Sarajlija, posebno zbog povoljne lokacije i razvijenih pješačkih i planinarskih staza, što svjedoči o njegovoj dugogodišnjoj ulozi u razvoju rekreativnog turizma. Prvi značajniji objekat turističke infrastrukture, planinarski dom na lokalitetu Sofe (1.627 m n. v.), izgrađen je 1896. godine, zajedno sa stazom koja je vodila do njega.

Na Trebeviću je 1972. godine izgrađen i savremeni opservatorij na mjestu stare vojne osmatračnice, koji je u to vrijeme važio za najopremljeniji takav objekt u bivšoj Jugoslaviji. U sklopu priprema za XIV Zimske olimpijske igre 1984. godine, na Trebeviću je 1982. godine izgrađena bob i sankaska staza, koja je tada bila među najmodernijima u svijetu i predstavljala značajan infrastrukturni iskorak za razvoj zimskih sportova u regiji. Međutim, u to vrijeme planina nije raspolagala hotelskim ni drugim smještajnim kapacitetima, pa je njen turistički potencijal bio tek djelimično iskorišten.

Izgradnja sportske i prateće infrastrukture, posebno u periodu priprema za Olimpijadu, imala je snažan uticaj na kasniji razvoj Trebevića kao turističke destinacije. Njegova blizina Sarajevu, povoljni prirodni uslovi i povezanost s drugim planinama u okolini omogućili su mu značajnu ulogu u oblikovanju planinskog turizma u širem sarajevskom području.¹²

Metodologija istraživanja

Metodološki koncept ovog istraživanja zasnovan je na kombinaciji kvalitativnih i kvantitativnih pristupa, s ciljem sveobuhvatne analize razvojnih faza olimpijskih planina Sarajeva i njihove uloge u savremenom turističkom sistemu Bosne i Hercegovine. U istraživanju su korištene metode analize literature, primjena teorijskog modela životnog ciklusa turističke destinacije, terenski rad, te analiza dostupnih statističkih podataka. Analiza relevantne naučne i stručne literature, kao i strateških i prostorno-planskih dokumenata na entitetskom i kantonalnom nivou, poslužila je kao teorijska osnova istraživanja. Poseban akcenat stavljen je na publikacije koje razmatraju historijski razvoj planinskog turizma, te na dokumente koji sadrže strateške smjernice za održivi razvoj turizma u Bosni i Hercegovini. Pregled literature rezultirao je odabirom ključnog teorijskog modela razvoja turizma, primjenjivog na analizirane destinacije.

Za analizu razvoja Bjelašnice, Igmana, Jahorine i Trebevića primijenjen je Butlerov teorijski model životnog ciklusa turističke destinacije (TALC - *Tourist Area Life Cycle*). Na osnovu ovog modela, identificirane su faze istraživanja, uključivanja, razvoja, stagnacije, opadanja i revitalizacije, pri čemu su specifični historijski događaji

¹² Legacy 2024, 331.

(npr. organizacija XIV Zimskih olimpijskih igara 1984. godine, ratna razaranja 1990-ih, te proces poslijeratne obnove i savremenih investicija) poslužili kao ključni orijentiri za periodizaciju. Ovakav pristup omogućio je dublje razumijevanje dinamike razvoja istraživanih planinskih područja.

Terenska istraživanja provedena su na Bjelašnici, Igmanu, Jahorini i Trebeviću, na kojima su prikupljeni podaci putem neposrednih zapažanja i fotodokumentacije. Posebna pažnja posvećena je stanju postojeće infrastrukture, smještajnih kapaciteta, pratećih sadržaja i procesa izgradnje novih objekata. Terenski rad poslužio je kao značajan korektiv i dopuna kabinetskoj fazi analize literature. Za potrebe istraživanja korišteni su dostupni statistički podaci, te izvještaji relevantnih institucija i organizacija. Međutim, važno je istaknuti da ovi podaci ne odražavaju u potpunosti realno stanje na terenu, budući da značajan dio smještajnih kapaciteta posluje u okviru sive ekonomije i ostaje izvan službene evidencije.

Provedeno istraživanje je suočeno i s određenim ograničenjima. Najznačajnije se odnosi na spomenuti nedostatak sistematizirane i potpune statistike za planinska područja, što umanjuje mogućnosti precizne kvantifikacije turističkih trendova. Dodatno, prisustvo sive ekonomije otežava pouzdanu procjenu kapaciteta i obima turističkog prometa. Primjena Butlerovog modela životnog ciklusa, iako korisna, ima svoja metodološka ograničenja, jer se faze u praksi ne odvijaju uvijek linearno niti se u potpunosti poklapaju s teorijskim obrascem.

Teorijski okvir

U naučnim krugovima 80-ih godina 20. stoljeća veliku pažnju izazvao je model razvojnog (evolutivnog) ciklusa turističke destinacije (TALC - *Tourist Area Life Cycle*), koji u prvi plan stavlja intenzitet i dinamiku razvoja destinacija.¹³ Koncipirao ga je Butler (1980) koristeći kao glavni indikator broj turističkih dolazaka.

Prema Butlerovom konceptu, područje započinje svoj razvoj fazom istraživanja (*exploration*) i dolaskom malog broja turista (avanturista) koji koriste lokalnu infrastrukturu, te su privučeni prirodnim i/ili kulturno-historijskim naslijeđem. Zatim slijedi faza uključivanja (*involvement*), s izgradnjom turističke infrastrukture i povećanjem broja turista,¹⁴ početkom marketinške aktivnosti, te definiranja turističkog tržišta. Za ovu fazu karakteristična je pojava sezonalnosti turističke ponude. U fazi razvoja (*development*), apsolutni i relativni porast broja dolazaka je najveći, grade se veći smještajni kapaciteti, turistički proizvod je često jednoličan, ali dobro pozicioniran na tržištu u vidu paket-aranžmana. Evidentna je i transformacija prostora uslijed razvoja turizma. U četvrtoj fazi, odnosno fazi konsolidacije (*consolidation*), broj turističkih dolazaka još uvijek bilježi trend rasta, ali umanjenom stopom. U ovoj fazi menadžment destinacije čini dodatne napore za produžavanjem sezone i širenjem tržišta, te je evidentna potreba za razvojem selektivne turističke ponude usklađene s preferencijama turista. Fazu stagnacije (*stagnation*) obilježava približan broj dolazaka, ali uz velike napore da se ovaj trend zadrži. Prirodne i antropogene turističke atrakcije često su

¹³ Šulc 2016, 11.

¹⁴ Šulc 2016, 11.

zamijenjene izgrađenim atrakcijama, te se mijenja pejzaž destinacije. Nakon stagnacije moguće je opadanje (*decline*) ili revitalizacija (*rejuvenation*), koju prati potpuna promjena strukture turističke ponude u kojoj dominiraju selektivni turistički oblici.

Nakon objavljivanja ovog koncepta, razvoj turističkih destinacija i njihove karakteristične faze bile su predmet istraživanja naučnika iz različitih oblasti. Čak je i Butler, autor inicijalnog koncepta iz 1980. godine, revidirao svoje teorije i zaključke u radovima iz 1993, 2004. i 2011. godine. Za potrebe ovog rada, važna su ona istraživanja koja su geografski ili razvojno slična istraživanom planinskom prostoru, te posebno analiziraju razvoj destinacija nakon faze konsolidacije,¹⁵ te evolutivni ciklus turističkih destinacija u planinskom prostoru,¹⁶ te etapu revitalizacije.¹⁷

Zbog različitih promjena koje su se dogodile u turizmu, Butler (2011) u ponovljenoj interpretaciji modela dovodi u vezu odlike razvijenosti turizma u destinaciji, zatim osobine posjetilaca, dinamičnost turističke ponude, preobrazbu područja pod uticajem turizma, odnosno sve one elemente koji pobliže objašnjavaju razvoj i promjene destinacija. Životni ciklus turističke destinacije u prvom redu zavisi od strukture turističke ponude i kreiranja turističkih proizvoda u svakoj pojedinoj fazi razvoja (tabela 1). U ranim fazama razvoja turističke destinacije razvijaju se rekreativna i turistička kretanja bez jasne diferencijacije turističkog proizvoda na masovni i selektivni, jer je broj turista još uvijek mali, te su i ekonomski benefiti turizma zanemarljivi. U fazi uključivanja povećava se broj turista, ali i njihovo zadržavanje, te i lokalna zajednica počinje pružanjem usluga smještaja. Radi se na formiranju turističkog proizvoda koji poprima odlike masovnosti, i teži povećanju broja turista i ostvarivanju veće dobiti. Ova faza je karakteristična u razvoju destinacija kupališnog turizma koji prodaje odmor na moru ili planinske centre u kojima dominira zimski skijaški turizam. Važno je istaknuti da se turistički proizvodi formiraju u skladu s motivima turista za zimsku ili ljetnu sezonu. Turisti ne traže diferencirane turističke proizvode selektivnog turizma, te im je glavni motiv prilikom kupovine aranžmana odmor i cijena.

Turizam u fazi konsolidacije predstavlja važan dio lokalne ekonomije. Broj turista se povećava, ali dosta sporijim tempom. Često su prekoračeni i kapaciteti nosivosti, što utiče na smanjenje kvaliteta turističkog proizvoda. Uslijed velikog pritiska turista, prisutan je i antagonizam lokalne zajednice.

U fazi stagnacije, popularnost destinacije opada, a često su, pored ekoloških, prisutni socijalni i ekonomski problemi. Sve više se nameće potreba za kreiranjem selektivnih turističkih proizvoda namijenjenih manjem segmentu turista. Ako menadžment destinacije iz određenih razloga nije u stanju prilagoditi svoju ponudu novim uslovima na turističkom tržištu, nastupa faza opadanja.

Kako bi destinacija koja se nalazi u fazi konsolidacije ili stagnira ponovno postala konkurentna (započela fazu revitalizacije), potrebna je potpuna promjena turističke ponude i razvoj selektivnih oblika turizma. Dakle, treba oblikovati nove turističke

¹⁵ Priestly, Mundet 1998, 101; Knowles, Curtis 1999, 89; Aguiló *et al.*, 2005, 223; Vojnović 2012, 757.

¹⁶ Bao, Zhang 2006, 110.

¹⁷ Cooper 2006, 186.

proizvode koristeći prirodnu i antropogenu turističku atrakcijsku osnovu u početku. Na primjer, destinacije kupališnog turizma u Dalmaciji razvijaju kulturni turizam u zaleđu, te kongresni turizam kako bi se popunili hotelski kapaciteti izvan sezone. Nakon boljeg pozicioniranja na tržištu i privlačenja novih turista, moguće je razvijati i potpuno nove proizvode, kao što je gastro ili manifestacijski turizam.

FAZA ŽIVOTNOG CIKLUSA DESTINACIJE	OBILJEŽJA FAZE
ISTRAŽIVANJE (<i>exploration</i>)	<ul style="list-style-type: none"> - mali broj turista - razvoj rekreativnih i turističkih kretanja bez jasne diferencijacije turističkog proizvoda
UKLJUČIVANJE (<i>involvement</i>)	<ul style="list-style-type: none"> - izgradnja turističke infrastrukture - povećanje broja turista - uključivanje lokalne zajednice - duži boravci turista - izražena sezonalnost
RAZVOJ (<i>development</i>)	<ul style="list-style-type: none"> - najveći broj turista - gubi se jedinstvenost pejzaža destinacije - veliki pritisak na okoliš - turističke atrakcije su komercijalizirane - sezonalnost je još uvijek izražena
KONSOLIDACIJA (<i>consolidation</i>)	<ul style="list-style-type: none"> - turizam je važan dio lokalne ekonomije - broj turista raste, ali se stope porasta smanjuju - „kvarenje“ turističkog proizvoda - prekoračeni kapaciteti nosivosti - antagonizam lokalne zajednice
STAGNACIJA (<i>stagnation</i>)	<ul style="list-style-type: none"> - destinacija nije više popularna - javlja se potreba za poboljšanjem turističkih sadržaja i razvojem selektivnih oblika turizma kako bi se spriječilo opadanje razvoja i privukli novi turisti
OPADANJE (<i>decline</i>)	<ul style="list-style-type: none"> - nemogućnost prilagođavanja strukture turističkog proizvoda novim uslovima tržišta - uticaj konkurentnih destinacija - stalni gosti nisu više zadovoljni i napuštaju destinaciju
REVITALIZACIJA (<i>rejuvenation</i>)	<ul style="list-style-type: none"> - potpuna promjena turističke ponude - razvoj selektivnih turističkih proizvoda

Tabela 1. Butlerove faze životnog ciklusa destinacije i njihova obilježja (Banda 2020, 33.)

Istraživana planinska područja odlikuju određene specifičnosti u razvoju. Olimpijski masivi Bjelašnice s Igmanom, Jahorine s Trebevićem su, uslijed izgradnje smještajnih kapaciteta i turističke infrastrukture, imale preduslov za razvoj masovnog skijaškog turizma, što im je bila i glavna razvojna orijentacija do početka rata 1992–1995. godine. Rat je, kao vanjski faktor na koji destinacija ne može uticati, donio brojne negativne promjene, te su se ove destinacije poslije 1996. godine našle u nezavidnom položaju.

U cilju ponovnog pozicioniranja na turističkom tržištu, odnosno revitalizacije ove planinske destinacije moraju razvijati selektivni turizam nastao pod uticajem određenih okolnosti.¹⁸ Ovakav razvoj podrazumijeva upotrebu prirodne atrakcijske osnove u svrhu reguliranja razvoja turizma i prilagođavanja turističkih dolazaka. Prema ovom konceptu, potrebno je razvijati turističke proizvode, u ovom slučaju sportsko-rekreativnog ili avanturističkog turizma namijenjenog manjem segmentu turističkog tržišta, dok se skijaški turizam treba prilagoditi novim klimatskim uslovima, te morfološkim karakteristikama terena. Važan faktor ovakvog usmjerenog razvoja su svi stejkholderi destinacije, a preduslov je ograničavanje izgradnje smještajnih kapaciteta i turističke infrastrukture. Za sarajevske olimpijske planine (Bjelašnica i Igman, Jahorina i Trebević), selektivni oblici turizma predstavljaju šansu za revitalizaciju i ponovno pozicioniranje na tržištu. Selektivna turistička ponuda podrazumijeva održivi turizam, te bi se i okolinski aspekt destinacija značajno unaprijedio. Također, uključenost lokalne zajednice je važan segment u razvoju ovih oblika turizma, što bi se pozitivno odrazilo i na stanovništvo planinskih prostora. Upravo primjenom ovog modela moguće je sagledati kompleksnu razvojnu putanju sarajevskih olimpijskih planina, uzimajući u obzir političke prekretnice, društvenu transformaciju i promjene u turističkoj potražnji.

Historijski kontekst i razvoj planinskih područja

Analizirani planinski prostori prošli su nekoliko etapa u svom turističkom razvoju. Iako detaljnije analize životnih ciklusa istraživanih planinskih destinacija uslijed nedostatka statističkih podataka nisu moguće, u nastavku su definirane razvojne faze, te izvršeno njihovo poređenje s Butlerovim životnim ciklusima razvoja turističke destinacije.

Savremenih geografskih istraživanja o razvojnim fazama planinskih turističkih destinacija u Bosni i Hercegovini skoro da i nema. U razvoju turizma olimpijskih planina, Bjelašnice i Igmana, Jahorine i Trebevića, izdvaja se nekoliko perioda:

- Period vladavine Austro-Ugarske;
- Period između dva svjetska rata;
- Period nakon Drugog svjetskog rata;
- Zimske olimpijske igre 1984. godine i period do raspada SFRJ;
- Poslijeratna obnova turizma 1996–2000. godine;
- Savremeni period.¹⁹

¹⁸ Weaver 2000, 220.

¹⁹ Banda, Opačić 2017, 818.

U razvoju istraživanih planinskih područja, na osnovu naučne i stručne literature, te iskustava u razvoju planinskih centara u zemljama regije i Evrope, izdvojeno je pet faza:

- 1. faza - od 1878. godine (dolaska Austro-Ugarske) do 1939. godine (početka Drugog svjetskog rata);
- 2. faza - od 1945. godine (kraja Drugog svjetskog rata) do održavanja Zimskih olimpijskih igara 1984. godine;
- 3. faza - od 1985. godine do 1992. godine (početka ratnih dešavanja 1992-1995. godine);
- 4. faza - od 1996. godine do 2000. godine (poslijeratni period);
- 5. faza - od 2001. godine (savremeni period);
  - prva podfaza (2001-2010.);
  - druga podfaza (od 2010-ih do danas).

Prva faza – od 1878. godine (dolaska Austro-Ugarske) do 1939. godine (početka Drugog svjetskog rata)

Ova faza predstavlja inicijalnu fazu u razvoju prvih rekreativno-turističkih kretanja u bosanskohercegovačkim planinama. Dolaskom Austro-Ugarske Monarhije počinje izgradnja saobraćajne infrastrukture, započinju brojna naučno-stručna istraživanja, a austrougarska administracija izdvaja značajna sredstva za izgradnju planinarskih objekata, te izdavanje nekoliko planinarsko-turističkih vodiča i časopisa, većinom na njemačkom jeziku.

Planinarska društva postaju nosioci rekreacijske ponude i organizatori prvih rekreativno-turističkih kretanja. Činovnici austrougarske uprave smatraju se prvim pokretačima Planinarske organizacije u Bosni i Hercegovini (1892. godine), kada je osnovano *Bosnisch-herzegovinischer Touristen Verein* in Sarajevo (Turističko društvo ili klub), koje je za cilj imalo unapređenje turizma i širenje znanja o prirodnim ljepotama Bosne i Hercegovine, a okupljalo je pretežno strance i domaće ugledne članove društva.²⁰

Nakon Prvog svjetskog rata, formirano je Društvo planinara u Bosni i Hercegovini. Ova društva su zainteresirala seosku omladinu za skijanje i organizirala „skijaške (smučarske) partije“ kao neku vrstu masovnog izlaska na snijeg i skijanje na planinama, te su ovo i prvi zabilježeni počeci rekreativno-turističkih kretanja u zimskoj sezoni. U Sarajevu je također osnovana i podružnica Hrvatskog planinarskog društva (HPD) „Bjelašnica“, koja je imala više sekcija (omladinsku, foto i skijašku sekciju). Hrvatsko planinarsko društvo je 1908. i 1909. izdalo knjigu „Bosna i Hercegovina sa 136 slika“ koristeći pojmove „turizam“, „turistički interes (potražnja)“, „znanstveno-turistički pisci“²¹, što doprinosi stvaranju značajne zbirke planinarskih

²⁰ Kranjčević 2012, 37.

²¹ Kranjčević 2012, 37.

karata, fotografija i literature o budućim olimpijskim planinama. Planinari-rekreativci su zbog dostupnosti pohodili planinske masive u blizini Sarajeva i Travnika, te se istraživana planinska područja Bjelašnice i Igmana, Jahorine i Trebevića, te Vlačića prvi „aktiviraju“ za potrebe rekreacije i turizma.

Prva rekreativna upotreba skija zabilježena je 1911. godine na Igmanu od članova Turističkog kluba „Somogji“. Skijanje polako zauzima svoje mjesto u rekreativnim kretanjima tek poslije Prvog svjetskog rata, kada počinje i organizacija manifestacije „Bjelašnički dani“ u okviru koje su održavana i ski-takmičenja.

U periodu do kraja Prvog svjetskog rata dominiraju turističko-rekreativna kretanja u ljetnoj sezoni. Rekreativna kretanja i boravak u planinama bili su popularni u ovom periodu uzimajući u obzir da su cijene boravka u planinarskim kućama, jednostavno opremljenim najnužnijim posuđem i zajedničkim ležajevima, bile po pravilu vrlo niske, dok su članovi planinarskih društava prilikom prijevoza željeznicom imali značajne povlastice.²² Karakterističan za ovaj period je veliki broj izleta na Bjelašnici i Igmanu u organizaciji planinarskih društava, u kojima učestvuje veliki broj planinara, rekreativaca i drugih izletnika. Pred Drugi svjetski rat, veliki grupni izleti iščezavaju, a češći su izleti manjih grupa, te nerijetko pojedinaca. Za populariziranje ovih rekreativno-turističkih kretanja koriste se dnevne i periodične novine koje oglašavaju izlete, otvaranje planinarskih domova i sl.

Na Bjelašnici je 1923. godine izgrađen prvi planinarski objekat nakon Prvog svjetskog rata, „Slavijina kuća“ na Podgradini. Iste godine, na područje Jahorine stigle su prve skije, te je napravljena zgrada tadašnjeg hotela „Šator“. Na Jahorini je 1926. godine izgrađena zgrada Doma armije s 80 ležajeva, te sve više rekreativaca boravi na planini u ljetnom periodu.²³ Izgradnja i održavanje planinarskih objekata na Bjelašnici, Igmanu i Jahorini predstavljala je osnovu za početak razvoja skijanja i skijaškog turizma. Prvo zvanično takmičenje na Velikom polju na Igmanu, utrka skijaša na 30 km, održano je 1930. godine. U januaru 1933. godine članovi planinarskih društava iz Hrvatske dolaze na skijanje na Bjelašnicu i Jahorinu, oduševljeni skijaškim terenima i gostoprимljivim ljudima.²⁴ Bjelašnica i Igman ni u ovom periodu nisu bili nepoznati ljubiteljima zimskih sportova, mada su Jahorina i Trebević zbog veće pristupačnosti bili znatno posjećeniji.

Dakle, u ovom periodu, Bjelašnicu i Igman, Jahorinu i Trebević najviše su pohodili planinari-rekreativci, te ne možemo govoriti o turističkim kretanjima u pravom smislu. Također, Jahorina je zbog raznovrsne divljači bila zanimljiva austrougarskoj buržoaziji, te se gradi lovačka kuća pod nazivom „Vukelina voda“, koja predstavlja i prvi objekat sagrađen u analiziranim planinskim prostorima za potrebe smještaja stranaca. Krajem 1941. godine, uslijed prvih ratnih dejstava, na Jahorini su izgoreli svi planinarski objekti.

²² Banda, Opačić 2017, 815.

²³ Mihić 1987, 266.

²⁴ Mihić 1987, 277.

Druga faza – od 1945. godine (kraja Drugog svjetskog rata) do održavanja Zimskih olimpijskih igara 1984. godine

Tokom Drugog svjetskog rata, planinarski domovi na olimpijskim planinama su uništeni i opljačkani, a planinarska društva doživljavaju radikalne promjene. U narednom periodu (1946–1952.) počinje ponovna izgradnja planinarskih kuća na Bjelašnici, Igmanu i Jahorini, te se ponovo markiraju staze. Na Trebeviću, odnosno u zoni Brusa, 1951. godine grade se ugostiteljski objekti i uspostavljaju telefonske veze sa Sarajevom. Od 1948. do 1973. godine kroz planinarske kuće i domove na Bjelašnici prošlo je blizu 430.000 posjetilaca, koji su u 207 kreveta ostvarili 337.000 noćenja.²⁵ U desetogodišnjem periodu od 1973. do 1982. u planinarskim kućama i domovima na Bjelašnici i Igmanu stalno se povećavao broj turista i noćenja. Broj turista na Bjelašnici i Igmanu iznosio je 111.681, a ostvareno je 75.028 noćenja (podaci HPD *Bjelašnica*).

Na Bjelašnici i Igmanu se krajem 50-ih godina 20. stoljeća počinje razvijati rekreativno skijanje, kao i prva takmičenja za lokalno stanovništvo. Prvo „Šavničko prvenstvo“ održano je u februaru 1954. godine, a na njemu su učestvovali takmičari iz bjelašničkih sela. Održane su dvije discipline u daljinskom trčanju i slalomu. Takmičenje postaje popularno među rekreativcima i planinarima, te omladinom bjelašničkih sela. Planinarsko društvo „Bjelašnica“ tokom 1957. i 1958. godine organizira skijaške kurseve na Bjelašnici (na Šavniku i u Šabićima). Na Igmanu je 1958. godine održano prvo takmičenje u skijaškom trčanju za poslije već tradicionalni Igmanski marš. Igman je tad „otkriven“ za skijanje.

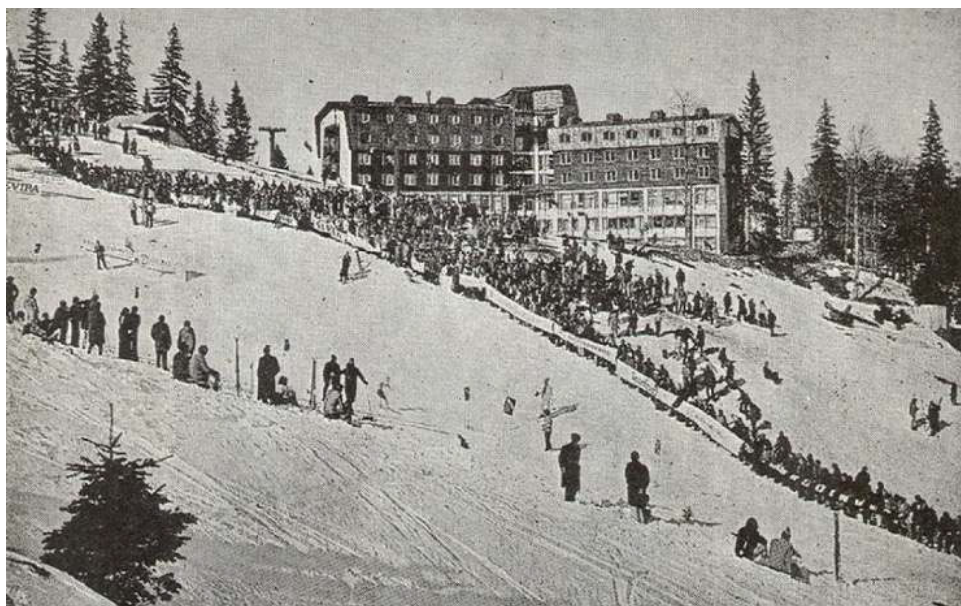
Za razliku od Bjelašnice, u ovoj razvojnoj fazi, koja odgovara fazi uključivanja u Butlerovom životnom ciklusu destinacije, Jahorina poprima odlike pravog zimskog centra, čemu doprinosi razvoj vertikalnog transporta i smještajnih kapaciteta uz početak neplanske gradnje vikend objekata. Prva žičara na Jahorini sagrađena je 1952. godine, a sljedeća 1965. godine. Ukupna dužina skijaških staza iznosila je 3660 metara. Do 1976. godine, na Jahorini su postojale tri skijaške staze verificirane od tadašnje Svjetske skijaške federacije. Poslije Drugog svjetskog rata, intenzivno se gradi više objekata: planinarski domovi „Košuta“ i „Partizan“, te vila „Bistrica“. Hotel „Jahorina“ sagrađen je 1975. godine, kao prvi hotel A kategorije s 320 ležajeva, čime počinje intenzivni razvoj zimskog turizma na Jahorini (slika 1). Izgradnjom ovog hotela, ukupni smještajni kapaciteti Jahorine iznose 829 ležajeva u hotelskom smještaju i oko 1000 ležajeva u 350–400 vikend objekata. Smještajni kapaciteti su popunjeniji tokom ljetne sezone, te se organiziraju izleti po Goloj Jahorini na vrhove Ogorjelicu, Košutu, Trijesku itd.²⁶

Već krajem 70-ih godina 20. stoljeća, zaustavljena je izgradnja vikendica na Jahorini, a dozvoljena adaptacija i proširenje postojećih objekata. Prema urbanističkim planovima predviđeno je da se objekti grade u okolini Jahorine, na Palama i u Vrhprači. Za potrebe turističkog naselja na Jahorini izgrađen je i vodovod s Prače, te

²⁵ Mihić 1984, 230.

²⁶ Mihić 1984, 222.

je osigurana ljekarska služba, kao i upotreba telegrafa i telefona. Već 1971. godine na Jahorinu je stigla prva mašina za čišćenje snijega, te je redovna bila autobuska linija na relaciji Sarajevo - Jahorina (svaki sat vikendom, odnosno svaka tri sata radnim danom). S druge strane, Bjelašnica je loše saobraćajno povezana, te skijaši, turisti i drugi ljubitelji iz Sarajeva putuju vozom do Pazarića, pa pješice na Bjelašnicu. Nedostatak automobila, te loša saobraćajna povezanost dodatno su otežavale pristup planinama. Ipak, zahvaljujući turizmu, u ovom periodu se održavaju planinarske staze, markacija terena, postavljanju orijentacione table i putokazi, planinarske kuće i uspinjače.

Slika 1. Hotel „Jahorina“ 1975. godine

(<https://www.skijanje.rs/istorija/istorija-skijanja-u-bih/poceti-skijanja-na-jahorini/> /
Pristup ostvaren: 01. 07. 2025. godine)

Dobijanje organizacije XIV Zimskih olimpijskih igara veže se za mnogo veće investicije u cjelokupan turistički razvoj Bosne i Hercegovine, što je rezultiralo i razvojem zimskog planinskog turizma, te stvaranju infrastrukturne baze i za kasniji razvoj selektivnih oblika turizma. S tim u vezi, učešće investicija u ugostiteljstvo i turizam u tadašnjoj Socijalističkoj Republici Bosni i Hercegovini je 1952. godine bilo neznatno, svega 0,1% u odnosu na povećanje na 4,1% u 1983. godini, što je uglavnom u vezi s izgradnjom brojnih smještajnih i ostalih objekata za potrebe Olimpijade.²⁷

Bjelašnica i Igman su do Zimskih olimpijskih igara bile skoro bez izgrađene infrastrukture. Za potrebe ove velike sportske manifestacije, u području Babinog dola uređena su olimpijska borilišta, odnosno skijaške staze koje se i danas koriste. Također, unaprijeđena je saobraćajna infrastruktura, te su izgrađeni smještajni kapaciteti,

²⁷ Čehajić 1987, 231.

što je predstavljalo osnovu za razvoj zimskog planinskog turizma. Na Velikom polju, za Olimpijadu su uređene staze i objekti za nordijske discipline i biatlon, a na Malom polju 70 i 90 metarska skakaonica, te dvije skakaonice od 15 i 30 metara. Osim navedenog, na Malom polju uređeni su tereni za rekreativno skijanje, te u dvosjedna žičara. Na Bjelašnici su uređene staze za alpske discipline i rekreativno skijanje, te su izgrađene dvosjedna i trosjedna žičara, te četiri ski-lifta.

Pored planinarskih domova i kuća, te hotela „Mrazište“ na Igmanu koji su od ranije postojali, izgrađeni su i smještajni kapaciteti: hoteli „Famos“ (današnji hotel „Maršal“), „Igman“ i „Smuk“ Omladinski centar i montažno apartmansko naselje.²⁸ Bob-staza na Trebeviću otvorena je 19. januara 1983. godine, a iste godine održana su i predolimpijska takmičenja evropskog prvenstva u bobu.²⁹

Prema podacima iz statističkih godišnjaka SFRJ za period 1955–1985. godine, u redoslijedu turističkih mjesta Bosne i Hercegovine prema broju domaćih stranih i ukupnih noćenja ostvarenih u periodu 1954–1984. godine, Bjelašnica je zauzimala posljednje, 33. mjesto, zbog svog kasnog uključivanja u turistički promet, dok je Jahorina pozicionirana na 16. mjestu. Noćenja domaćih turista registrirana su tek od sredine sedamdesetih, a inostranih turista od sredine 80-ih godina 20. stoljeća. Zbog poboljšanja infrastrukture, Bjelašnica i Igman postaju dostupne stanovnicima Sarajevsko-zeničke kotline, a kontraktivna zona se proširuje na turiste iz cijele Jugoslavije.

U ovoj fazi, u sklopu zimske turističke ponude Jahorine, razvija se skijaški turizam, uslijed čega se povećava broj turista u zimskoj sezoni, ali ljetna sezona još uvijek prednjači po broju posjetilaca. Boravak u planinama tokom ljeta vezuje se za odmor i rekreaciju, tj. šetnju i boravak u prirodi, a ponuda selektivnih oblika još nije razvijena. Veći broj posjetilaca tokom ljetne sezone je djelimično i posljedica popularizacije boravka u planinama među imućnijim građanima, te promoviranja blagotvornog uticaja planinskog zraka na zdravlje.

Treća faza – od 1985. godine do raspada SFRJ i početka ratnih dešavanja 1992–1995. godine

Početakom 80-ih godina 20. stoljeća, u znatnoj mjeri se mijenja pejzaž olimpijskih planina, te povećava njihova privredna važnost zahvaljujući Zimskim olimpijskim igrama koje su postale pokretač razvoja zimske turističke ponude u Bosni i Hercegovini.

Nakon Zimskih olimpijskih igara, izgradnjom ugostiteljskih i sportsko-turističkih objekata nastaje novi zimski sportsko-turistički centar (Olimpijski centar Bjelašnica - Igman), pa se sada Bjelašnica i Igman ubrajaju u grupu planina s razvijenom zimskom turističkom ponudom, uz dotadašnju izletničko-rekreativnu funkciju. Od 1984. godine u ovom zimsko-turističkom centru nalaze se gotovo jedna do druge, staze za alpske i nordijske discipline, te biatlon, kao i dvije skijaške olimpijske skakaonice, što je u ovo vrijeme bila rijetkost i u svijetu.

²⁸ Strategija održivog razvoja Općine Trnovo za period 2018–2022. godine, 2018

²⁹ Čehajić 1987, 233.

Na Bjelašnici i Igmanu, neposredno nakon Zimskih olimpijskih igara, dominira zimska turistička ponuda, ali se počinje razvijati i ljetna selektivna turistička ponuda. Na stazama za nordijske discipline ljeti je bila moguća vožnja biciklom. Kod hotela „Igman“ postojala su uređena igrališta za košarku, odbojku, tenis, fudbal, tenis i mali fudbal, a u zatvorenom bazenu ovog hotela moglo se i kupati. Niže cijene hotelskih usluga u ljetnom periodu uz sve navedeno trebale su doprinijeti produženju turističke sezone, te privući turiste na Igman i Bjelašnicu. U nekim od hotela, kao što je npr. hotel „Igman“, poslije se počinju organizirati kongresi i različiti skupovi, tako da se već tad počeo razvijati i kongresni turizam. Dakle, Bjelašnica i Igman kao već afirmirani zimski turistički centri, razvijaju i ljetnu turističku ponudu selektivnih oblika turizma, a prepoznatljiviji su i kao jedan od boljih sportskih centara za pripremu sportista na prostorima bivše Jugoslavije. Preko 60 reprezentacija i klubova u raznim sportovima iz zemlje i inostranstva u ljetnim mjesecima boravilo je ovdje.

Jahorina je, za razliku od Bjelašnice, posjedovala smještajne kapacitete i turističku infrastrukturu, te se grade dodatni hotelski kapaciteti, kao što je vila „Vučko“ i renoviraju se hoteli „Jahorina“ i „Bistrica“, te se već može govoriti o Butlerovoj fazi razvoja (ekspanzije). U ovom periodu karakterističan je razvoj selektivne turističke ponude u ljetnom periodu, te obogaćivanje zimske turističke ponude. Hotel „Jahorina“ bio je prvi smještajni objekat koji je svojim gostima nudio preko 30 različitih ruta (posjeta vrelu Prače, vrhu Jahorine, Bobanovim rupama itd.), propagirajući tako „odmor uz rekreaciju“. Ski-jaške staze za spust, slalom i veleslalom na Jahorini su homologirane, a jedna ski-staza je osvijetljena za noćno skijanje, što je predstavljalo svojevrsnu atrakciju u ovom periodu.

Nakon Zimskih olimpijskih igara 1984. godine, planinski prostor Bjelašnice i Igmana orijentiran je na rekreativno-turističko skijanje, te osim sportsko-takmičarske dobija i turističku namjenu. Najveća iskorištenost kapaciteta zabilježena je upravo u vrijeme velikih međunarodnih takmičenja, kao i u dane vikenda, kada je više od 10.000 izletnika i turista koristilo sadržaje ovog turističkog centra. U periodu 1985-1991. godine, godišnje je ostvarivano između 110.000 i 130.000 noćenja u obje sezone, zimskoj i ljetnoj, od toga domaćih 70% i stranih 30% gostiju. Godišnje se na lokalitetu Bjelašnica - Igman prodavalo između 120.000 i 150.000 dnevnih ski-karata (podaci ZOI '84). Sezonska iskorištenost prostora imala je kontinuiran rast, kao posljedica stalnog ulaganja u nove sadržaje, što je Bjelašnicu i Igman krajem 80-ih godina svrstavalo u red srednje razvijenih turističkih centara u svijetu. Afirmacijom na turističkom tržištu, može se reći da Bjelašnica i Igman iz faze uključivanja polako prelaze u fazu razvoja.

Ipak, na osnovu stečenih iskustava u periodu 1985-1992. godine, utvrđeno je da pojedini aspekti organizacije skijaških područja na olimpijskim planinama, kao lociranje ski-liftova, sistemski izbor samog postrojenja, kao i djelimično lociranje skijaških staza, nije bilo optimalno izvedeno. Za razliku od Jahorine, koja razvija cjelogodišnji turizam, korištenje kapaciteta Bjelašnice i Igmana u periodu do rata nakon raspada SFRJ 1992-1995. godine treba posmatrati u kontekstu zimske (decembar - mart), odnosno ljetne (maj - septembar) turističke sezone, dok su u preostalim periodima u godini vršene veoma obimne pripreme.³⁰

³⁰ Banda i Opačić 2017, 820.

Četvrta faza – Poslijeratni period (1996–2000. godine)

Za vrijeme rata 1992–1995. godine, u Bosni i Hercegovini sva istraživana planinska područja pretrpjela su razaranja u određenoj mjeri. Svi objekti na Bjelašnici i Igmanu su u potpunosti uništeni (hoteli „Igman“ s depandansom (slika 2), „Borik“, „Mrazište“, „Famos“, „Feri“, „Smuk“ itd., zatim tehnička baza na Velikom polju i Štinjem dolu, međunarodni *press*-centar, servisi skijaške opreme i ostala prateća infrastruktura), a na Jahorini su pljačkane vikendice. Jedino su ostali čitavi objekti na Malom polju, ali oni su zbog boravka UNPROFOR-a zapušteni. Uništene su sve polazne stanice vertikalnog transporta, dok su stubovi i uže prema vrhu Bjelašnice ostali u prilično dobrom stanju. Trebević je tokom ratnih dejstava kontaminiran neeksplozivnim ubojitim sredstvima (NUS).

Slika 2. Hotel „Igman“ s depandansom u ruševnom stanju
Izvor: autorice (slike s terena: 20. 09. 2025. godine)

U periodu 1996–2000. godine, nakon što su snage SFOR-a napustile ovo područje, započinje obnova turističkog centra Bjelašnica – Igman. Dio infrastrukture je renoviran (npr. nekadašnji hotel „Famos“ na Bjelašnici), a neke od skijaških staza su u upotrebi, ali ne s punim kapacitetom ili mogućnostima. Obnovljena je vodovodna mreža, trafostanice i tehnička baza na Štinjem dolu. Izgrađen je novi ski-lift kapaciteta 1200 osoba/h, trosjedna žičara kapaciteta 1350 osoba/h, te dvosjedna žičara kapaciteta 1200 osoba/h i pet *baby*-liftova. Nabavljene su mašine za uređenje skijaških staza i kamion za čišćenje snijega. Realizirana je i donacija firme *Benetton* i izgrađeni restoran i *snack*-bar, moderan ski-servis, kancelarije uprave Ski-centra i drugi sadržaji na Bjelašnici. U istom periodu, obnovljeni su i sadržaji na Jahorini

i Trebeviću, ali ne u punom kapacitetu. Dijelovi Trebevića su i dalje pod sumnjom zbog mina, bob-staza nije obnovljena, kao ni skakaonice na Igmanu.

Četvrta faza obilježena je poslijeratnim zastojem, u kojem je turizam bio sveden na simbolične razmjere, dok su se istovremeno odvijali početni procesi obnove smještajnih kapaciteta i uređenja skijaških staza. Ovi napori predstavljali su osnovu za ponovno pokretanje turističke aktivnosti u sezoni 2000/2001.

Peta faza – od 2001. godine (savremeni period)

Peta faza razvoja olimpijskih planina obuhvata savremeni period nakon 2001. godine, koji se može podijeliti na dvije jasne podfaze. Prva podfaza (2001–2010. godine) obilježena je stagnacijom i sporim oporavkom nakon ratnih i tranzicijskih procesa, uz skromna ulaganja i ograničenu turističku aktivnost. Druga podfaza (od 2010-ih godina do danas) donosi intenzivniju revitalizaciju kroz infrastrukturna ulaganja, rast posjeta i pokušaje diverzifikacije ponude, ali i niz izazova vezanih za apartmanizaciju, urbanizaciju i klimatske promjene.

Prva podfaza (2001–2010. godine)

U prvoj podfazi, za razliku od predolimpijskog perioda, dominira isključivo zimska turistička ponuda, te su među turistima najpopularnije aktivnosti na snijegu. Prijedlogom Prostornog plana Federacije Bosne i Hercegovine (2008–2028. godine), upravo se kao najperspektivnije turističke lokacije, s najvećim potencijalom za daljnji razvoj zimskog turizma, na području Kantona Sarajevo ističu Bjelašnica i Igman. S tim u vezi, čitav prostor Igmana i Bjelašnice tretira se kao jedinstvena planinska destinacija sa zimskom turističkom ponudom.³¹

U poslijeratnom periodu, skijaške staze nisu optimalno riješene za turiste, iako se Bjelašnica i Jahorina dominantno oslanjaju na razvoj zimskog skijaškog turizma. Jaki uticaj vjetra, prije svega u vršnoj zoni Bjelašnice, imali su značajan uticaj kako na stepen iskorištenosti vertikalnog transporta, tako i same staze. Postojeće saobraćajnice bile su opterećenije nego ranije. Prva turistička zimska sezona nakon obnove 2000/2001. godine je zbog izostanka snježnih padavina onemogućila rad ovog centra, te je zimska turistička sezona propala. Selektivna turistička ponuda je u ovoj fazi praktično nepostojeća, te se radi na poslijeratnoj obnovi zimskog skijaškog turizma. Izletnika je također manje zbog problema s minama, naročito na Trebeviću i Igmanu, dotada poznatim izletničkim destinacijama. U isto vrijeme, konkurencija planinskih centara u regiji dodatno je umanjivala njihov značaj. U periodu 2001–2010. godine Jahorina je prolazila kroz fazu stagnacije obilježenu sporim oporavkom nakon ratnih dešavanja i tranzicijskih procesa. Infrastruktura, oštećena tokom 1990-ih, bila je nedovoljno modernizirana u odnosu na standarde sličnih evropskih skijališta, dok su investicije uglavnom bile ograničene na osnovno održavanje postojećih kapaciteta. Turistički promet dominantno su činili domaći gosti i posjetioci

³¹ Banda, Opačić 2017, 814.

iz susjednih zemalja, budući da međunarodna promocija destinacije gotovo da nije postojala. Turizam se odvijao pretežno u zimskim mjesecima, bez ozbiljnijih pokušaja razvoja ljetne ponude, što je dodatno naglašavalo sezonalnost.

Složeni vlasnički i institucionalni odnosi su također usporavali revitalizaciju destinacija i značajniji iskorak ka savremenom razvoju. Institucionalni okvir upravljanja olimpijskim planinama Jahorinom i Bjelašnicom oblikovan je kroz različite entitetske i kantonalne nadležnosti, pri čemu se uočavaju strukturne slabosti i nedostatak koordiniranog pristupa. Skijalištem „Jahorina“ upravlja Olimpijski centar „Jahorina“, akcionarsko društvo s većinskim vlasništvom Akcijskog fonda Republike Srbije. Iako su u proteklom periodu realizirane određene investicije u modernizaciju infrastrukture, menadžment ovog poduzeća suočava se s nizom izazova, uključujući finansijsku nestabilnost, akumulirane dugove, ograničene infrastrukturne kapacitete, sezonalnost poslovanja i nedovoljnu diverzifikaciju ponude. Uz to, u javnom diskursu često se problematiziraju pitanja transparentnosti poslovanja i izostanak dugoročne razvojne strategije.³² S druge strane, upravljanje skijalištima Bjelašnica i Igman povjereno je Kantonalnom javnom preduzeću ZOI '84, koje je pravni sljednik organizacionog komiteta XIV Zimskih olimpijskih igara. Ovo poduzeće, iako ključno za održavanje sportske i turističke infrastrukture, suočava se s nizom sličnih ograničenja, poput zastarjele opreme, nedostatka finansijskih resursa, naglašene sezonalnosti i nedovoljne valorizacije ljetnih sadržaja.

Razlike u upravljačkim modelima dodatno produbljuju fragmentaciju. Dok je u slučaju Jahorine prisutan centralizirani model upravljanja (jedno akcionarsko društvo pod ingerencijom Republike Srbije), u Kantonu Sarajevo preovladava fragmentiran model u kojem se ZOI '84 mora usklađivati s različitim kantonalnim i općinskim nadležnostima. Ova situacija rezultira brojnim posljedicama: investicije se često planiraju i realiziraju nepovezano, promocija se vodi odvojeno bez zajedničkog brenda „Olimpijskih planina“, dok se Jahorina i Bjelašnica razvijaju kao odvojeni konkurentski centri, umjesto da djeluju sinergijski u okviru jedinstvene destinacije.

Nedostatak koordinacije dodatno otežava postizanje održivog razvoja turizma. Naglašena orijentacija na povećanje broja posjetilaca i proširenje smještajnih kapaciteta često se odvija nauštrb očuvanja prirodnih vrijednosti. I Jahorina i Bjelašnica suočavaju se s izazovom balansiranja između daljnjeg infrastrukturnog razvoja i zaštite okoliša, što zahtijeva integrirano upravljanje, strateško planiranje i bolju saradnju različitih nivoa vlasti.

U razmatranju turističkog prometa u ovoj fazi, veliki problem predstavlja državna i federalna turistička statistika, te statistika kantonalnih turističkih zajednica. Zvanični statistički indikatori i stvarno stanje na terenu poprilično su neusklađeni, naročito u pogledu smještajnih kapaciteta i broja posjetilaca, a samim time i ekonomske dobiti od turističke djelatnosti. Zbog svega navedenog, dostupni statistički podaci se moraju uzeti s velikom rezervom prilikom analiziranja turističkog prometa na Bjelašnici i Igmanu. Turistička zajednica Kantona Sarajevo vodi statistiku

³² Dobrovoljni izvještaj Bosne i Hercegovine o provođenju Agende 2030. i ciljeva održivog razvoja 2019.

za područje Bjelašnice i Igmana od 2004. godine, s tim da je prvi objekat na planini Igman otvoren 2009. godine (tabele 2 i 3).

Razlozi nepouzdanosti zvaničnih statističkih indikatora su višestruki. Kategorizacija apartmana i soba još uvijek nije izvršena, te sigurno je da na Bjelašnici, naročito tokom zimskog perioda, boravi veliki broj neprijavljenih turista. Turistička statistika potvrđuje i zavisnost uspješnosti sezone od snježnih padavina. Nedovoljno snijega za skijanje tokom cijele sezone, kao što je bio slučaj 2009. godine, znači i lošu turističku sezonu, posebno na Bjelašnici. Iako se od 2010. godine otvaraju novi smještajni kapaciteti (naročito apartmanski), broj turista u službenoj statistici se smanjuje zato što privatni objekti ne prijavljuju goste. Važno je napomenuti da veliki dio turističke klijentele boravi u Sarajevu, odakle dolaze u jednodnevnu posjetu Bjelašnici i Igmanu.

BJELAŠNICA			
Godina	Turisti	Noćenja	Objekti
2004.	5.762	11.358	Hotel „Maršal“
2005.	7.756	17.113	Hotel „Maršal“
2006.	7.100	18.422	Hotel „Maršal“
2007.	5.994	19.093	Hotel „Maršal“
2008.	6.784	17.035	Hotel „Maršal“
2009.	3.857	7.952	Hotel „Maršal“
2010.	3.948	9.132	Hoteli „Maršal“, „Han“
2011.	3.223	11.270	Hoteli „Maršal“, „Han“
2012.	2.725	9.595	Hoteli „Maršal“, „Han“
2013.	1.512	4.441	Hoteli „Maršal“, „Han“
2014.	2.345	5.039	Hoteli „Maršal“, „Han“, „Bjelašnica“

Tabela 2. Broj turista i noćenja na Bjelašnici u periodu 2004-2014. godine (podaci Turističke zajednice Kantona Sarajevo)

Razlog naglog pada broja turista 2014. godine u hostelu „Feri“ (tabela 3) je njegovo zatvaranje, a ubrzo i prodaja privatnoj firmi od strane Ferijalnog saveza Bosne i Hercegovine. Prodaja je prema navodima Ferijalnog saveza uslijedila zbog nerenabilnosti objekta, odnosno prevelikih troškova održavanja.

IGMAN			
Godina	Turisti	Noćenja	Objekti
2009.	3.897	7.743	Omladinski hotel „Feri“ - kasnije hostel „Feri“
2010.	2.930	6.550	Omladinski hotel „Feri“ - kasnije hostel „Feri“
2011.	862	2.373	Omladinski hotel „Feri“ - kasnije hostel „Feri“
2012.	1.058	2.188	Omladinski hotel „Feri“ - kasnije hostel „Feri“
2013.	1.604	2.960	Omladinski hotel „Feri“ - kasnije hostel „Feri“
2014.	398	567	Omladinski hotel „Feri“ - kasnije hostel „Feri“

Tabela 3. Broj turista i noćenja na Igmanu u periodu 2004–2014. godine (podaci Turističke zajednice Kantona Sarajevo)

Druga podfaza (od 2010-ih godina do danas)

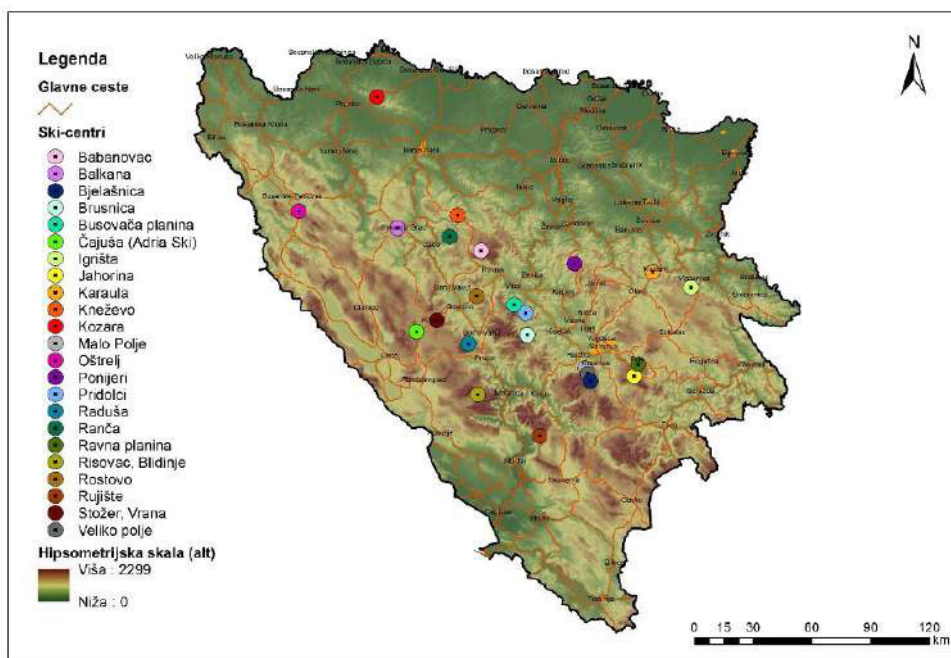
Podfaza revitalizacije i intenzivnijeg razvoja (od 2010-ih godina nadalje) obilježena je značajnijim infrastrukturnim ulaganjima i rastućim turističkim prometom. Na Jahorini su modernizirane žičare, izgrađeni novi smještajni i ugostiteljski kapaciteti, te unaprijeđena ponuda pratećih sadržaja, što je doprinijelo reafirmaciji planine kao vodećeg skijaškog centra u Bosni i Hercegovini.

Trebević se, za razliku od ostalih planinskih područja, tek nakon 2018. godine ponovo afirmira kao važan dio turističke i rekreativne ponude Sarajeva. Obnova i puštanje u rad Trebevičke žičare olakšali su pristup planini, značajno povećali broj posjetilaca, te podstaknuli otvaranje novih ugostiteljskih objekata i sadržaja za boravak u prirodi, poput šetnica, biciklističkih staza i adrenalinskih parkova. Pored prirodnih i rekreativnih vrijednosti, Trebević je prepoznat i po kulturno-historijskom naslijeđu, posebno ostacima olimpijske bob-staze iz 1984. godine, koja danas ima i simboličku vrijednost. Dodatnu važnost dobio je 2017. godine, kada je proglašen zaštićenim pejzažom kojim upravlja Kantonalna javna ustanova za zaštićena prirodna područja Sarajevo.

Bjelašnica i Igman također bilježe infrastrukturne pomake, posebno u pogledu sportske infrastrukture i porasta apartmanskih jedinica, dok se paralelno jača međunarodna promocija i bilježi sve veći interes stranih posjetilaca, posebno iz zemalja regije. Pored toga, u ovom periodu vidljivi su pokušaji diverzifikacije ponude kroz sportske manifestacije (npr. EYOF 2019), kulturne događaje, razvoj ruralnog turizma u bjelašničkim selima i aktivnosti tokom ljetne sezone. Ipak, fazu karakteriziraju i brojni izazovi: apartmanizacija i urbanizacija bez adekvatne kontrole, pritisci masovnog turizma, te klimatske promjene koje ugrožavaju pouzdanost zimskog turizma.

Uprkos tim problemima, ova podfaza predstavlja najdinamičniji period nakon ZOI '84. i označava ključnu prekretnicu u savremenom razvoju olimpijskih planina.

I dalje se najveća ulaganja usmjeravaju na skijašku infrastrukturu, pri čemu je otvoren veliki broj manjih skijaštva u privatnom vlasništvu. U Bosni i Hercegovini postoje 23 aktivna zimska ski-centra (karta 2). Novootvoreni manji zimski centri su lokalnog značaja, odnosno namijenjeni domicilnom stanovništvu. Međutim, kako je već istaknuto, za razliku od olimpijskih planina koje su pod upravom kantonalnih i entitetskih vlasti, odnosno njima upravljaju javna poduzeća, novonastali manji centri su puno bolje organizirani, upravo zbog vlasničke strukture.

Karta 2. Karta skijaških centara u Bosni i Hercegovini (prilagodile autorice)

U analizi turističkog prometa u protekloj fazi, korišteni su dostupni podaci Turističke zajednice Kantona Sarajevo koji se odnose na pojedine hotele i ugostiteljske objekte, dok se dostupni podaci od 2014. godine odnose na raspoloživu statistiku na nivou općina Trnovo (FBiH) i Pale (RS). Ova promjena izvora i metodologije otežava direktno poređenje, jer u prvom periodu nije obuhvaćen ukupan broj smještajnih jedinica, već samo registrirani hoteli, dok od 2014. statistika uključuje zbirne podatke o turističkom prometu po općinama. Podaci na nivou općina koriste se jer se smještajni kapaciteti dominantno nalaze upravo na području ovih općina, pri čemu je na Bjelašnici turizam koncentriran pretežno u zoni Babinog dola, a na Jahorini u Rajsnoj dolini i općinskom središtu.

U periodu od 2013. do 2023. godine turistički promet u općini Trnovo (FBiH) pokazuje izražene oscilacije. Broj dolazaka turista kretao se od 2.683 (2014. godine) do gotovo 10.000 (2023. godine), dok je broj noćenja varirao između 7.261 (2014. godine) i 21.413 (2023. godine). Poseban pad vidljiv je 2020. i 2021. godine, što se može dovesti u vezu s pandemijom virusa COVID-19, kada je broj dolazaka pao ispod 3.000, a broj noćenja na približno 7.400. Od 2022. godine započinje postepeni oporavak, koji kulminira 2023. godinom, kada je zabilježen najveći broj turista i noćenja u cijelom posmatranom periodu (9.972 dolaska i 21.413 noćenja) (tabela 4). Ovaj rast svjedoči o obnovljenom interesu za destinaciju i potencijalnom jačanju turističke ponude. Posmatrajući omjer dolazaka i noćenja, može se zaključiti da se prosječno trajanje boravka kretalo oko dvije noći po turistu. Time se potvrđuje da Trnovo funkcioniše kao destinacija kratkotrajnog, uglavnom vikend i sezonskog turizma, oslonjenog na planinski i rekreativni potencijal.

Godina	Trnovo (FBiH)		Pale (RS)	
	Dolasci turista	Noćenja turista	Dolasci turista	Noćenja turista
2013.	3.692	12.912	33.242	105.428
2014.	2.683	7.261	31.787	78.794
2015.	8.861	18.702	43.758	120.693
2016.	6.442	14.159	44.184	120.594
2017.	5.637	13.590	47.195	128.433
2018.	4.879	11.667	52.430	148.021
2019.	5.842	14.079	50.894	147.756
2020.	2.953	7.425	38.420	117.009
2021.	2.768	7.629	40.262	115.690
2022.	4.396	10.562	49.218	138.247
2023.	9.972	21.413	45.137	131.836

Tabela 4. Broj dolazaka i noćenja turista u općini Trnovo (FBiH) i Pale (RS) (2013–2023. godine) (Federalni zavod za statistiku i Republički zavod za statistiku)

Turistički promet u općini Pale (RS) u navedenom periodu karakterizira stabilan rast uz povremene oscilacije. Najniži broj dolazaka zabilježen je 2014. godine (31.787), dok je 2018. predstavljala vrhunac s ukupno 52.430 turista. Pandemijske godine 2020. i 2021. donijele su izvjestan pad, ali broj dolazaka je i tada ostao iznad 38.000, dok se već 2022. i 2023. godine bilježi oporavak i povratak na nivo preko 45.000 turista. Kada se analizira broj noćenja, u gotovo svim godinama broj noćenja

prelazi 100.000. Najmanje noćenja zabilježeno je 2014. godine (78.794), a najveći broj ostvaren je 2018. godine (148.021), što se poklapa s rekordnim brojem dolazaka. Tokom pandemije, broj noćenja je privremeno opao, ali je i dalje ostao visok (115–117 hiljada), da bi se već 2022. i 2023. godine ponovo popeo na više od 130.000 godišnje (tabela 4). Pale (RS) predstavlja primjer općine u Bosni i Hercegovini u kojoj su brojni dolasci i posebno visok broj noćenja usko povezani sa specifičnim oblikom turizma, zimskim sportovima i produženim boravcima posjetilaca.

Struktura smještajnih kapaciteta na Bjelašnici i Jahorini pokazuje značajne razlike koje odražavaju različite obrasce razvoja turizma na ovim planinama. Na Bjelašnici dominiraju privatni apartmani, koji su posljednjih godina doživjeli ekspanziju, pogotovo u zoni Babinog dola, u kojem je izgrađen veliki broj apartmanskih kompleksa. Takav trend ukazuje na prevlast individualnih i privatnih investicija u razvoju turističke infrastrukture, dok je broj hotela relativno ograničen i svodi se na nekoliko objekata, poput hotela „Bjelašnica“, „Nomad“ i „Han“. Suprotno tome, na Jahorini je smještajna ponuda u većoj mjeri usmjerena na hotele. Prema dostupnim podacima, na planini se nalazi 18 hotela³³, uz manji broj apartmana i pansiona. Hotelski objekti na Jahorini omogućavaju viši nivo usluga, sadržaja i bolju ponudu, što doprinosi njenom pozicioniranju kao planinske destinacije koja privlači i individualne turiste i veće grupe. Objekti za smještaj na Igmanu su uglavnom planinarski domovi, a 2021. godine otvoren je i hotel „Monti“. Na Trebeviću je 2017. godine otvoren hotel „Pino Nature“, a posljednjih pet godina intenzivirana je i apartmanska gradnja, naročito u dijelu Brusa, koji pripada entitetu Republika Srpska.

Aktivnosti na planiranju novih i uređenju postojećih planinarskih i biciklističkih staza na Bjelašnici, promoviranje olimpijskog naslijeđa, obnova infrastrukture olimpijskih planina (skljaljišta, skakaonica na Igmanu i bob-staze na Trebeviću), kao i uvođenje međunarodnih sigurnosnih standarda u svrhu unapređenja avanturističkog turizma predstavlja jednu od strateških mjera za poboljšanje turističke ponude, u svrhu produženog boravka turista na području turističkog klastera Kantona Sarajevo sadržanu u Strategiji razvoja turizma Federacije Bosne i Hercegovine 2022–2027. godine.³⁴ Strateškim dokumentima prepoznate su i istaknute kao neophodne, aktivnosti na opremanju turističkih atrakcija, prikladnim objektima turističke ponude (izrada internetskih stranica, *online* prezentacija, hrana i piće, trgovine/suveniri, ponuda specifičnih usluga – adrenalinski/zabavni sadržaji, najam rekvizita/opreme, vodiči/instruktori).³⁵

Tokom 2024. godine realiziran je strateški projekat općine Trnovo koji se odnosi na izgradnju Poslovno-sportskog centra Trnovo smještenog na površini od 11,21 hektara, na nadmorskoj visini od oko 1300 m, u blizini Babinog dola, centra sportsko-rekreativne zone planine Bjelašnice. Ovaj urbanistički projekat sadrži izgradnju višenamjenskih objekata s infrastrukturnim sadržajima. Višenamjenski objekti podijeljeni su na izgradnju objekata koje direktno finansira Općina Trnovo,

³³ <https://www.jahorina.org/hotel/> Pristup ostvaren 29. 09. 2025. godine

³⁴ Strategija razvoja turizma Federacije Bosne i Hercegovine 2022–2027. godine, 2022, 54.

³⁵ Strategija razvoja turizma Federacije Bosne i Hercegovine 2022–2027. godine, 2022, 125.

te objekata koji su apartmanske namjene. Objekti u direktnom finansiranju Općine su dvorana, *relax*-centar i administrativni objekat Općine Trnovo.³⁶ Važan strateški projekat općine Ilidža u planskom periodu do 2027. godine, istaknut u oblasti poboljšanja i razvoja infrastrukture općine, odnosi se na izgradnju žičare koja bi povezala naselje Hrasnicu s olimpijskom planinom Igman, kao i žičare koja bi povezala Igman s Bjelašnicom.³⁷

Jahorina se promovira sve više kao cjelogodišnja destinacija, mada je u pogledu zimskog skijaškog turizma najbolje organizirana destinacija u Bosni i Hercegovini. Olimpijski centar Jahorina dosta ulaže u promociju, te povezivanje s drugim turističkim planinskim centrima. Također, proširuje se selektivna turistička ponuda avanturističkog, manifestacijskog, kongresnog, gastro i *wellness* turizma. U cilju poboljšanja zimske skijaške sezone, tokom 2018. godine završeni su radovi na novom sistemu za vještačko osnježivanje. Uz izgradnju sistema, izgrađene su i markirane nove i proširene i ublažene postojeće ski-staze ukupne dužine 40 km, među kojima su i homologirane staze za takmičarske discipline. Na samom vrhu planine izgrađeno je vještačko jezero od 75.000 m³ koje će služiti i ljeti i zimi i koje će prirodnom padom osnježivati jahorinske staze. Za duže zadržavanje snijega postavljeno je preko 1.030 m vjetroustava. Spomenuto unapređenje infrastrukture dalo je osnovu da se Jahorina kandidira za održavanje Evropa kupa za sezonu 2019/2020. Ski-karta s Jahorine važi i u slovenačkim, crnogorskim i srbijanskim ski-centrima, što dodatno privlači strane turiste, dok s npr. Bjelašnicom ovaj centar nema nikakvu uspostavljenu saradnju.

Strateški razvoj turizma Republike Srpske zasniva se na jačanju funkcija koje komplementarno mogu doprinijeti razvoju pojedinih općina i manjih regionalnih cjelina.³⁸ Prostornim planom Republike Srpske (2015–2025. godine) posebno se ističe povezivanje turizma i rekreacije, kroz razvoj *wellness* centara u blizini geotermalnih i planinskih destinacija. Postojeća i planirana zaštićena područja, zajedno s planinskim masivima poput Jahorine, osnova su za razvoj različitih oblika turizma (ruralni, ekoturizam, planinski, zimski).³⁹

Prepoznajući razvojne prilike područja, planskim dokumentom ovoga bosanskohercegovačkog entiteta, predložena je izrada i usvajanje strateških dokumenata razvoja turizma i Turistički master plan Jahorine.⁴⁰ Jahorinsko turističko područje, sa središnjim motivom Skijaškog centra „Jahorina“, ali i širim spektrom atrakcija (kanjoni Prače, vodopadi Miljacke i Buka, arheološki lokaliteti Glasinac, Sokolac i Budž, sakralni objekti, te prirodne atrakcije poput pećine Orlovače), kao i tematskim proizvodima i rutama, čine Jahorinu reperom turističkog razvoja Republike Srpske, s potencijalom za pozicioniranje na regionalnom i međunarodnom tržištu.⁴¹ Razvoj

³⁶ Strategija održivog razvoja Općine Trnovo, 2023–2027. godine, 2023, 92.

³⁷ Strategija razvoja općine Ilidža za period 2022–2027. godine, 2023, 163.

³⁸ Prijedlog Izmjene i dopune Prostornog Plana Republike Srpske do 2025. godine, 2015, 60.

³⁹ Prijedlog Izmjene i dopune Prostornog Plana Republike Srpske do 2025. godine 2015, 64.

⁴⁰ Prijedlog Izmjene i dopune Prostornog Plana Republike Srpske do 2025. godine 2015, 195.

⁴¹ Prijedlog Izmjene i dopune Prostornog Plana Republike Srpske do 2025. godine 2015, 203.

turističke zone Sarajeva, s Jahorinom kao primarnim resursom, predviđa niz aktivnosti usmjerenih na poboljšanje ponude i produženje turističke sezone. Poseban akcenat stavljen je na kreiranje interaktivnog portala za aktivnosti na otvorenom koji bi obuhvatio sve resurse Jahorine, uključujući i mogućnost kupovine ulaznica za samostalne ture. Radi produženja zimske sezone, preporučuje se organizacija festivala na Jahorini u martu, po uzoru na već realizirani Festival '84. Pored navedenog, planirano je poboljšanje programa i okruženja za pripreme sportskih ekipa, uređenje i povezivanje postojećih pješačkih i planinarskih staza, kao i obogaćivanje sadržaja aktivnog i porodičnog odmora tokom ljetnih mjeseci. Posebno istaknuto u okviru unapređenja turističkog proizvoda je i kreiranje autentične gastronomske ponude zasnovane na tradicionalnim proizvodima regije.⁴²

Karakteristike životnog ciklusa istraživanih planinskih područja

Povoljan turističko-geografski položaj, valorizacija prirodne atrakcijske osnove, razvoj saobraćaja i turističke infrastrukture uz povećanje smještajnih kapaciteta omogućili su olimpijskim planinama (tokom višegodišnjeg perioda) prolazak kroz većinu faza Butlerovog životnog ciklusa destinacija (tabela 5). Dosadašnji turistički razvoj olimpijskih planina rezultat je djelovanja vanjskih i unutrašnjih faktora. U najvažnije vanjske faktore ubrajaju se ratna dešavanja (1992-1995. godine), političko-administrativna podjela na entitete, te sve evidentnije klimatske promjene. Važno je istaknuti i pojavu konkurentskih destinacija sa sličnom turističkom ponudom, neuspješnu promociju, kao i negativni publicitet uslijed loše organiziranosti destinacija, posebno na Bjelašnici. Ipak, ova planinska područja nisu udžbenički primjeri Butlerovog životnog ciklusa destinacije, pogotovo kod definiranja pojedinih razvojnih faza. Uslijed nepotpune turističke statistike, nije moguće u potpunosti utvrditi da li su premašeni smještajni kapaciteti ili kapacitet turističke atrakcijske osnove. S tim u vezi, u razvoju istraživanih planinskih prostora nije identificirana faza konsolidacije.

⁴² Prijedlog Strategije razvoja turizma Republike Srpske za period 2021-2027. godine 2021, 49.

PLANINSKO PODRUČJE	PERIOD	FAZA ŽIVOTNOG CIKLUSA DESTINACIJE
Bjelašnica i Igman	1878-1939.	istraživanje
	1945-1984.	uključivanje
	1985-1992.	razvoj
	1996-2000.	stagnacija
	2001-2010	opadanje
	2010-	revitalizacija
Jahorina	1878-1939.	istraživanje
	1945-1984.	uključivanje (prelazak u fazu razvoja)
	1985-1992.	razvoj
	1996-2000.	stagnacija
	2001-2010	stagnacija (prelazak u fazu revitalizacije)
	2010-	revitalizacija
Trebević	1878-1939.	istraživanje
	1945-1984.	uključivanje (prelazak u fazu razvoja)
	1985-1992.	razvoj
	1996-2000.	stagnacija
	2001-2017	opadanje
	2018-	revitalizacija

Tabela 5. Faze životnog ciklusa istraživanih planinskih destinacija

Kao prekretnica u razvoju označena su ratna dešavanja 1992-1995. godine. Ovaj rat i posljedice koje je imao na turističku infrastrukturu olimpijskih planina, zatim poslijeratna opasnost od mina su važan faktor koji je doveo do stagnacije destinacija, na koje se, nažalost, nije moglo uticati. Ipak, poslijeratna obnova tekla je dosta sporo, što se dodatno odrazilo i na zastarjelost turističkog proizvoda. Političko-administrativna podjela na entitete (u slučaju Jahorine i Trebevića) dodatno je usložnila upravljanje destinacijama u savremenom periodu.

Bjelašnica i Igman odlikuju se klasičnim razvojnim putem: od faze istraživanja (krajem 19. i početkom 20. stoljeća), preko uključivanja i intenzivnog razvoja (kulminacija tokom XIV Zimskih olimpijskih igara 1984. godine), pa do stagnacije i opadanja nakon ratnih razaranja i perioda nedovoljnih ulaganja. Tek od 2010. godine započinje faza revitalizacije, obilježena investicijama u ski-infrastrukturu, hotele i dodatne sportsko-rekreativne sadržaje.

Jahorina se pokazuje kao planina s najbržim razvojnim tempom. U periodu 1945-1984. godine, ona prerasta iz faze uključivanja u fazu razvoja, zahvaljujući ranom fokusiranju na ski-turizam i ozbiljnijim infrastrukturnim ulaganjima. Nakon

olimpijskog procvata i ratne devastacije, u periodu 2001–2010. godine destinacija je i dalje stagnirala, ali s jasnim tendencijama prelaska u revitalizaciju. Od 2010. godine Jahorina bilježi snažan investicijski ciklus (modernizacija žičara, proširenje smještajnih kapaciteta, novi sadržaji), čime se učvrstila kao vodeće skijalište u Bosni i Hercegovini.

Trebević ima najspecifičniji razvojni obrazac. Do 1992. godine slijedio je sličan put kao i ostale planine: od faze istraživanja i uključivanja, preko razvoja koji je vrhunac dosegao izgradnjom bob-staze za ZOI 1984. Međutim, ratna razaranja i sigurnosni problemi (minska polja, zapuštenost infrastrukture) uzrokovali su dugotrajnu fazu opadanja koja je trajala sve do 2017. godine. Za prijelomni trenutak i početak revitalizacije uzima se 2018. godina, kada je obnovljena i puštena u rad trebevićka žičara, što je simbolično i praktično označilo povratak planine u turističku ponudu Sarajeva. Ponovno povezivanje s gradskim središtem donijelo je porast broja posjetilaca, razvoj gastro i ugostiteljske ponude, te jačanje *outdoor* aktivnosti.

Tabela 6. prikazuje karakteristike druge podfaze (od 2010-ih godina do danas), koja se ujedno može smatrati i aktuelnom fazom razvoja istraživanih planinskih destinacija. Uočava se da se Jahorina izdvaja snažnim investicijama u hotele i prateću infrastrukturu, što joj je omogućilo da se profilira kao destinacija međunarodnog značaja. Bjelašnica i Igman bilježe sporiji razvoj, obilježen apartmanizacijom i većim osloncem na domaće goste, dok Trebević, zahvaljujući obnovi žičare i uređenju izletišta, funkcionira prvenstveno kao zona jednodnevnih posjeta. Zajednički izazovi svih planina odnose se na nekontroliranu urbanizaciju, izraženu sezonalnost i nedovoljnu valorizaciju ljetnog turizma.

PLANINSKO PODRUČJE	BJELAŠNICA I IGMAN	JAHORINA	TREBEVIĆ
Smještajni kapaciteti	Rast apartmanskih jedinica, hoteli manjeg kapaciteta; privatni smještaj dominantan	Intenzivan rast hotelskih i apartmanskih kapaciteta; privatni smještaj sve dominantniji	Ograničeni smještajni kapaciteti; dominantno jednodnevni boravci
Infrastruktura	Djelimična modernizacija žičara i staza; sportska infrastruktura za domaće takmičenja; slabiji pristupni putevi	Modernizirane žičare, nove staze, umjetno osnežavanje; razvijena prateća ponuda (spa, apres-ski)	Žičara Sarajevo – Trebević (2018), šetnice, biciklističke staze, adrenalinski park
Upravljanje	Fragmentiran model (KJP ZOI '84 + kantonalne i općinske nadležnosti)	Centraliziran model (OC Jahorina, AD pod ingerencijom RS-a)	Višeslojno (Grad Sarajevo, općine, privatni investitori)
Urbanizacija	Intenzivna apartmanizacija bez adekvatne regulacije	Visok intenzitet urbanizacije; često nekontrolirana gradnja	Ograničena urbanizacija, ali rast apartmanske gradnje u blizini
Turistički promet	Dominantno domaći gosti; rast vikend-posjeta; ograničen broj međunarodnih dolazaka	Rast stranih gostiju (Srbija, EU); povećanje broja noćenja	Visoka posjećenost domaćih i stranih izletnika; Sarajevo glavno emitivno tržište
Sezonalnost	Izrazita sezonalnost (zimski turizam; djelimično ljetne aktivnosti)	Dominantno zimski turizam; razvoj ljetne ponude (biciklizam, festivali, događaji)	Sezonalnost jednodневnih posjeta; pokušaji razvoja cjelogodišnje ponude
Profil tržišta/struktura gostiju	Domaći gosti, školske ekskurzije, sportski klubovi; manji udio stranih turista	Regionalno i međunarodno tržište, paket-aranžmani, individualni turisti	Izletnici i jednodnevni posjetioci, domaći i strani turisti iz Sarajeva
Izazovi održivosti	Nekontrolirana apartmanizacija, pritisak na prostor, nedovoljna valorizacija ljetnog potencijala	Apartmanizacija, masovni turizam, pritisak na ekosistem, klimatske promjene (smanjenje snježnog pokrivača)	Nekontrolirana gradnja u blizini, pritisak masovnih jednodnevni posjeta, ograničen kapacitet za smeće i saobraćaj

Tabela 6. Karakteristike druge podfaze (od 2010-ih godina do danas) životnog ciklusa istraživanih planinskih destinacija

Za ubrzanu revitalizaciju olimpijskih planina i okolnih područja potrebno je snažnije usmjeriti razvoj prema selektivnim oblicima turizma koji mogu dopuniti dominantni zimski turizam i produžiti sezonu boravka.

Na Bjelašnici bi trebalo afirmirati Josipovu stazu kao originalan turistički proizvod sa snažnim kulturno-historijskim značenjem, te razvijati mrežu planinarskih i izletničkih ruta poput Umoljani – Lukomir i Umoljani – Studeni potok. Poseban potencijal imaju Kotlovi, koji se mogu promovirati kroz alpinistički i avanturistički turizam. U isto vrijeme, sela poput Lukomira, Umoljana i Šabića već su prepoznata kao jezgro ruralnog turizma i zahtijevaju bolju kategorizaciju i promociju smještaja. Na Igmanu se izdvaja Veliko polje kao tradicionalno izletišta, koje bi uz ulaganja u osnovnu infrastrukturu (uređena odmorišta, planinske kućice, sanitarni objekti) moglo postati primjer održivog izletničkog turizma.

Jahorina može proširiti ponudu izvan zime razvojem izletničkih zona poput Kadinog vrela, te dodatnim sadržajima za avanturistički turizam, uključujući paraglajding na Rajskoj dolini. Trebević je, zahvaljujući žičari i obnovljenim izletištima Brus i Javorov do, već postao popularno gradsko izletišta. Njegova kulturno-historijska baština, posebno olimpijska bob-staza, nudi potencijal za tematski i memorijalni turizam, dok šumski kompleksi omogućavaju daljnji razvoj rekreativnih i *outdoor* aktivnosti.

Zaključak

Olimpijske planine u okolini Sarajeva (Bjelašnica, Jahorina, Igman i Trebević) imaju dugu tradiciju turističke valorizacije, koja datira još iz perioda Austro-Ugarske Monarhije u 19. stoljeću, kada su bile uređene prve planinarske staze i izgrađena jednostavna skloništa. Potencijal ovih planina za razvoj zimskog turizma intenzivnije je prepoznat sredinom 1970-ih godina, tokom priprema Sarajeva za kandidaturu za XIV Zimske olimpijske igre. Iako je početni razvoj Jahorine, kao planine s najblažom klimom i najpogodnijim skijaškim terenima, započeo još početkom 1950-ih kroz uvođenje osnovne infrastrukture (električna energija i telefonske linije), ključni infrastrukturni i urbanistički iskoraci svih olimpijskih planina ostvareni su 1979. godine, usvajanjem Regionalnog plana za posebnu oblast XIV Zimskih olimpijskih igara Sarajevo 1984.

U periodu 1979–1983. godine izgrađena je značajna arhitektonska i infrastrukturna baština namijenjena afirmaciji zimskih sportova i razvoju zimskog turizma. Međutim, raspadom Jugoslavije i ratnim dešavanjima početkom 1990-ih godina, većina tih objekata bila je uništena ili teško oštećena, dok je samo manji dio obnovljen u poslijeratnom periodu.

Od 2000-ih godina, u kontekstu neoliberalnih razvojnih politika, bilježi se intenzivna urbanizacija i deforestacija ovih planinskih prostora (izuzev Igmana) s ciljem formiranja velikih skijaških centara namijenjenih masovnom zimskom turizmu, pri čemu se naročito ističu procesi urbanog širenja i izgradnje na Jahorini i Bjelašnici. Ovakav pristup, iako doprinosi turističkoj ponudi i ekonomskoj aktivnosti, otvara pitanja održivosti i očuvanja prirodnih resursa ovih prostora.

Unapređenje turističke konkurentnosti Bjelašnice, Igmana, i Trebevića zahtjevat će još dodatna ulaganja, kako bi se dostigli evropski standardi skijališta i izletišta. Kao značajne planirane aktivnosti, prepoznate kantonalnim strateškim dokumentima, ističu se osavremenjivanje vertikalnog transporta i sistema osnježivanja, razvoj ljetnih sadržaja i dopunskih atrakcija (kroz različite oblike rekreacije i adrenalinskog turizama), rješavanje imovinsko-pravnih i planskih prepreka kao i integrirano planiranje s lokalnim zajednicama.

Valorizacija novih zona predstavlja važan korak ka diverzifikaciji ponude i stvaranju autentičnih turističkih iskustava. Istovremeno, razvoj selektivnih oblika turizma, kao što su kanjoning u kanjonu Rakitnice, paraglajding na Bjelašnici i Jahorini, te afirmacija ruralnog turizma mogu značajno ubrzati proces oporavka, te osigurati dugoročnu i održivu revitalizaciju planinskog prostora Sarajeva.

Summary: The Historical Development of Sarajevo's Olympic Mountains: the Legacy of the 1984 Winter Olympics and the Challenges of Modern Tourism

This chapter analyzes the life cycle of tourist destinations, with a particular focus on the Sarajevo mountains – Bjelašnica, Igman, Jahorina, and Trebević. The theoretical framework is based on Butler's Tourism Area Life Cycle (TALC) model, which describes destination development through the stages of exploration, involvement, development, consolidation, stagnation, decline, and rejuvenation. The model is complemented with an analysis of specific factors that have influenced the tourism development of these mountain areas, including political, economic, and climatic conditions, as well as the consequences of the war in Bosnia and Herzegovina.

The introductory part presents the theoretical basis of the TALC model, which assumes that tourist destinations have a limited lifespan unless the tourism product adapts to market demands. Special attention is given to selective forms of tourism – such as adventure, sports, cultural, congress, and ecotourism – which are highlighted as potential directions for revitalizing destinations in the stagnation or decline phase.

The paper then analyzes the development phases of the Olympic mountains through five historical stages:

Phase (1878–1939) – With the arrival of the Austro-Hungarian Empire, the development of transport infrastructure and mountaineering activities began. The first mountaineering societies were established, mountain lodges were built, and excursions were organized. Skiing emerged as a new recreational activity.

Phase (1945–1984) – After World War II, the mountain infrastructure was rebuilt and winter tourism developed, particularly on Jahorina. The construction of ski lifts and hotels laid the foundation for organizing the 1984 Winter Olympic Games.

Phase (1985–1992) – The post-Olympic period saw intensive development of tourism infrastructure and the affirmation of the Olympic mountains as winter tourism centers. Ski tourism became dominant, but selective forms of tourism, especially in the summer season, also developed.

Phase (1996–2000) – The post-war period was marked by extensive destruction of tourism infrastructure, especially on Bjelašnica and Igman. A slow recovery began, but without a clear strategy for the development of selective tourism.

Phase (2001–present) – This period can be divided into two sub-phases:

2001–2010 – characterized by stagnation, decline, and limited investment, accompanied only by the initial indications of recovery on Jahorina.

2010–present – a phase of more intensive development and investment, during which Jahorina has been positioned as a year-round destination, while Bjelašnica and Igman have experienced a slower pace of revitalization, and Trebević has undergone a significant transformation following the reconstruction of the cable car in 2018.

In analysis of the current situation, the author concludes that the Olympic mountains are not a textbook example of the TALC model because their development has not followed a linear path. Development phases were often interrupted by external

factors such as war, political-administrative structure, and climate change. A major issue is the inconsistency of statistical data, making it difficult to precisely determine the development stage. Although they share similar patterns of exploration, development, stagnation, and decline, each mountain exhibits a specific dynamic shaped by infrastructural, socio-political, and economic circumstances.

In conclusion, the author emphasizes that the future development of Sarajevo's mountains must focus on sustainability, rational use of natural resources, and the development of selective tourism products. It also highlights the need for stronger institutional coordination, improved statistical records, and greater involvement of the local community in tourism planning and management. Only in this way can the competitiveness of mountain destinations in Bosnia and Herzegovina be restored and their long-term sustainability ensured.

BIBLIOGRAFIJA

Literatura

- Aguiló, E, Alegre, J, Sard, M. 2005. The persistence of the sun and sand tourism model. *Tourism Management* 26, Elsevier Ltd, 219-231.
- Banda, A, Opačić, V. T. 2017. "Razvoj turizma na olimpijskim planinama Bjelašnici i Igmanu" u: *Zbornik radova Četvrtog kongresa geografa Bosne i Hercegovine*. Nusret Drešković (ur.), Geografsko društvo u Federaciji Bosne i Hercegovine, 810-826.
- Banda, A. 2020. *Atrakcijska osnova planinskog prostora Bosne i Hercegovine kao podloga za razvoj selektivnih oblika turizma*, doktorska disertacija, Univerzitet u Sarajevu.
- Bao, J, Zhang, Z. 2006. "The TALC in China's Tourism Planning: Case Study of Danxia Mountain, Guangdong Province PRC.", in: *The Tourism Area Life Cycle, 1. Applications and modifications*. Richard Butler (ed.), Channel view publications 107-115.
- Cooper, C. 2006. "The anatomy of rejuvenation stage of TALC", in: *The tourism area life cycle 2, Conceptual and theoretical issues*. Richard Butler (ed.), Channel view publications, 183-200.
- Čehajić, J. 1987. *Razvoj turizma u Bosni i Hercegovini – geografska studija*, doktorska disertacija, Univerzitet u Sarajevu.
- Ćirić, M. 1965. Zemljišta planinskog područja Igman - Bjelašnica, *Radovi Šumarskog Fakulteta Univerziteta u Sarajevu* 13(1), Šumarski fakultet Univerziteta u Sarajevu, 4-44.
- Dizdarević, L.K., Kljuno A.H. 2024. "Spatial Misuse of the Sarajevo Olympic Mountains and the Obliteration of the 1984 WOG Legacy" u: *Interdisciplinary Advances in Sustainable Development III: Proceedings of the BHAAAS International Symposium on Sustainable Urban Development 2024*, 851. Naida Ademović, Tijana Tufek-Memišević, Maja Arslanagić-Kalajdžić (ed.), Springer, 331-344.
- Golijanin, J. 2010. *Morfografske karakteristike terena Jahorine u funkciji održivog razvoja*, magistarski rad, Filozofski fakultet Pale.
- Hadrović, A. 2020. *Umoljani Village on Bjelašnica: Life in the Way of Sustainability*. *SEE J Archit Des.* 2020 May 11; 10047, 1-9.
- Hrelja, E. 2016. Tourist development of Bjelasnica mountain-problems and perspective. *Geografski pregled* 37, Geografsko društvo u Federaciji BiH, Odsjek za geografiju Prirodno-matematički fakultet Univerziteta u Sarajevu, 239-247.
- Knowles, T, Curtis, S. 1999. The Market viability of european mass tourist destinations: A post-stagnation life-cycle analysis. *International journal of tourism research* 1, John Wiley i Sons Ltd, 87-96.
- Kranjčević, J. 2012. "Turističko i prostorno planiranje - razmišljanja danas za sutra", u: *Edukacija iz turizma i zaštita životne sredine kao preduvjet turističkog regionalnog i prostornog planiranja*. Muriz Spahić (ur.). Prirodno-matematički fakultet Sarajevo, 35-50.

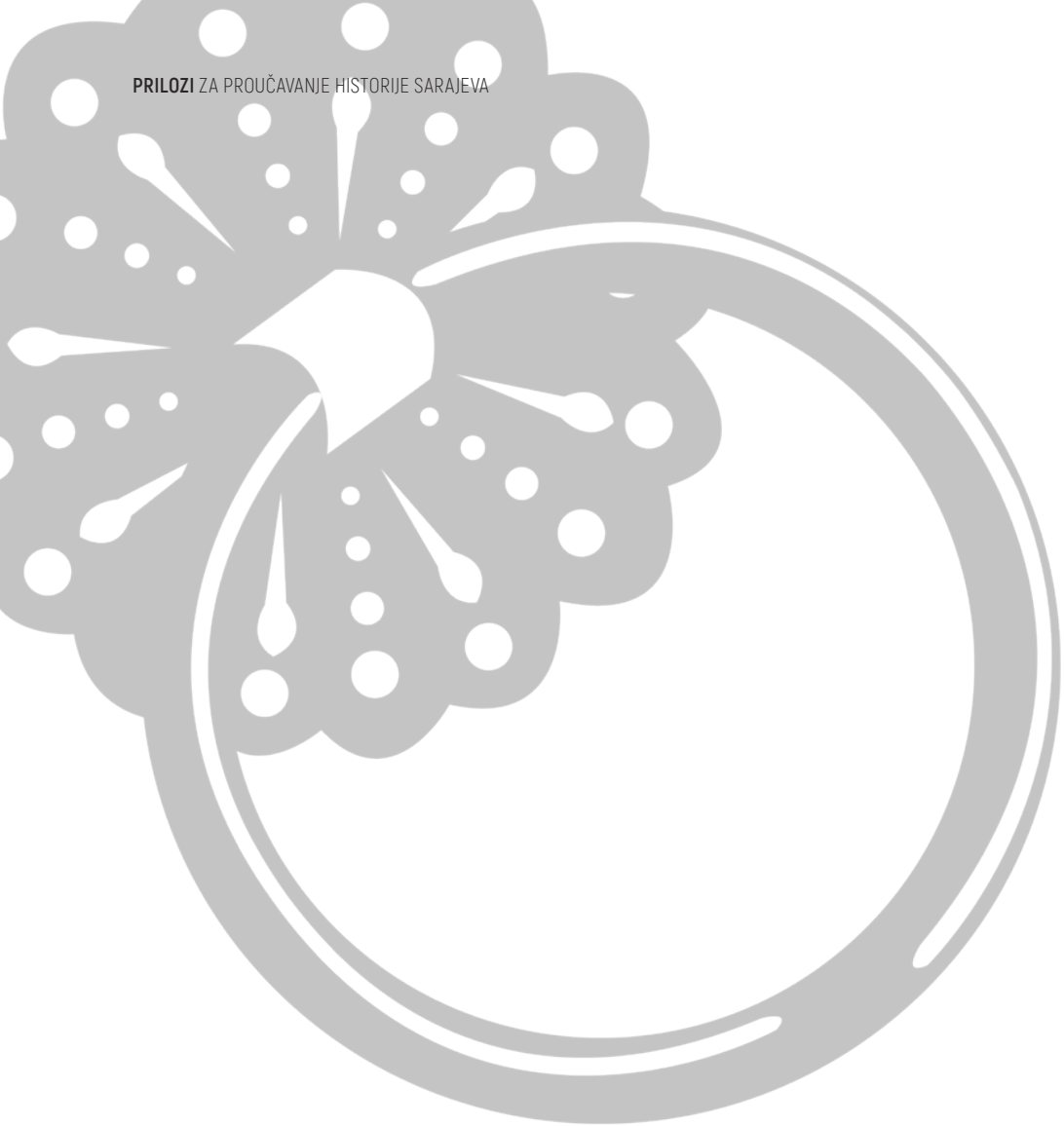
- Mihić, Lj. 1984. *Bjelašnica i Igman planine XIV Zimske Olimpijade*. SOUR APRO Hercegovina Odbor za programiranje razvoja.
- Popović, J. 1935. *Kroz planine Bosne i Hercegovine*. Izdanje planinarskih društava u Sarajevu. Sarajevo.
- Priestly, G, Mundet, L. 1998. The Post-stagnation Phase of the Resort Cycle, *Annals of Travel Research*, 25(1), 85-111.
- Šulc, I. 2016. *Modeli razvoja turizma u Južnoj Dalmaciji*, doktorska disertacija, Sveučilište u Zagrebu.
- Vojnović, N. 2012. Obilježja životnoga ciklusa odabranih turističkih destinacija istarskoga priobalja, *Ekonomska misao i praksa*, 21(2), Sveučilište u Dubrovniku, 751-774.
- Weaver, D. 2000. A Broad Context Model of Destination Development Scenarios, *Tourism Management* 21, Elsevier Ltd, 217-224.

Internet-stranice

- Dobrovoljni izvještaj Bosne i Hercegovine o provođenju Agende 2030. i ciljeva održivog razvoja 2019. https://bhas.gov.ba/data/Publikacije/Metodologije/SDG_00_2019_MD_0_BS.pdf Pristup ostvaren 22. 09. 2025. godine.
- Prijedlog Izmjene i dopune Prostornog Plana Republike Srpske do 2025. godine <https://url-shortener.me/6AZL>. Pristup ostvaren 15. 09. 2025. godine.
- Prijedlog Strategije razvoja turizma Republike Srpske za period 2021-2027. godine, <https://url-shortener.me/6AZP>. Pristup ostvaren 20. 09. 2025. godine.
- Prostorni plan Federacije Bosne i Hercegovine 2008-2028. – Prijedlog plana. 2012. https://www.vladatk.kim.ba/Vlada/Dokumenti/ppfbih/PP%20F%20BiH%2016_08_2012.pdf Pristup ostvaren 15. 09. 2025. godine.
- Prostorni Plan Kantona Sarajevo za period 2003-2023. godine. 2006. <https://propisi.ks.gov.ba/content/prostorni-plan-kantona-sarajevo-za-period-2003-2023-0> Pristup ostvaren 15. 09. 2025. godine.
- Skijanje.rs. <https://www.skijanje.rs/istorija/istorija-skijanja-u-bih/pocetci-skijanja-na-jahorini/> Pristup ostvaren 01. 07. 2025. godine.
- Strategija razvoja općine Ilidža za period 2022-2027. godine. 2023. https://www.sogfbih.ba/sites/default/files/javni_dokument/2023-07/Ilid%C5%BEa%20-%20Strategija%20razvoja%202022.-2027.pdf Pristup ostvaren 20. 09. 2025. godine.
- Strategija održivog razvoja Općine Trnovo, 2023-2027. godine. 2023. https://www.trnovo.ba/wp-content/uploads/2023/04/Strategija-odrzivog-razvoja-opcina-Trnovo-_2023_2027_compressed.pdf Pristup ostvaren 20. 09. 2025. godine.
- Strategija razvoja turizma Federacije Bosne i Hercegovine 2022-2027. 2022. https://www.sogfbih.ba/sites/default/files/javni_dokument/2024-01/Strategija%20razvoja%20turizma%20FBIH%202022-2027%20bos..pdf Pristup ostvaren 16. 09. 2025. godine.
- Strategija razvoja turizma Federacije Bosne i Hercegovine 2022-2027. godine. 2022. https://www.sogfbih.ba/sites/default/files/javni_dokument/2024-01/

Strategija%20razvoja%20turizma%20FBIH%202022-2027%20bos..pdf Pristup ostvaren 22. 09. 2025. godine.

- Strateška platforma: Strategija razvoja turizma Kantona Sarajevo do 2030. godine. 2023. https://mp.ks.gov.ba/sites/mp.ks.gov.ba/files/2024-08/strateska_platforma_4_10_2023.pdf. Pristup ostvaren 16. 09. 2025. godine.
- Strategija održivog razvoja Općine Trnovo za period 2018–2022. godine. 2018. <http://www.trnovo.ba/wp-content/uploads/2019/10/Strategi-odr%C5%BEivog-razvoja-2018-2022.pdf> Pristup ostvaren: 27. 06. 2025. godine.

PRIJEVODI
/ TRANSLATIONS

DR. SC. ZIJAD ŠEHIĆ

University of Sarajevo, Faculty of Philosophy, Franje Račkog 1
Univerzitet u Sarajevu, Filozofski fakultet, Franje Račkog 1
zijad.sehic@ff.unsa.ba

Prijevod / Translation

UDK/UDC: 625.7 (497.6) “ 18/19 “

**REISEROUTEN IN BOSNIEN UND DER HERCEGOVINA.
Illustrierter Fuhrer, Wien-Pest-Leipzig,
A. Hartleben's Verlag, 1895.
PUTNI PRAVCI U BOSNI I HERCEGOVINI. ILUSTRIRANI
VODIČ, Beč, Pešta, Lajpcig, A. Hartleben's Verlag, 1895.**

Od sredine XIX stoljeća, kada je pitanje raspada Osmanskog Carstva ušlo u akutnu fazu, porastao je interes evropskih država za Bosnu i Hercegovinu. Posljedica te nove politike bilo je otvaranje konzulata evropskih država u Bosanskom ejaletu. Poseban interes za Bosnu i Hercegovinu pokazivala je Austrija koja je u Sarajevu otvorila generalni konzulat. Od tada se u zemlju upućuju vojni i politički stručnjaci, novinari, putopisci, uhode..., sa zadatkom da upoznaju i opišu zemlju i pridobiju stanovništvo za svoju politiku. Putopis s književnim kodovima bio je poželjan i potreban da bi se čitaoci privukli i upoznalo s pitanjem Bosne i Hercegovine i širenjem na jugoistok, što je bio imperativ Austro-Ugarske, koja se smatrala velikom silom. Tako je austrijski putopis bio književni, ne izgubivši pri tome karakter primijenjene nauke i politike. Gustaw Thoemmel, Jochann Roskiewicz i drugi u liberalnim šezdesetim godinama odlazili su u Bosnu kao uhode vlasti koju su onda savjetovali, a vlast je njihove savjete prije i nakon okupacije dosljedno prihvatila.

Nakon okupacije Bosne i Hercegovine 1878. godine, austrougarski vojni i politički organi gradili su novi sistem uprave, s ciljem da ekonomski, politički i kulturno integrira Bosnu i Hercegovinu u svoj državni okvir. U svim oblastima došlo je do značajnih promjena koje su otvorile put novom modelu razvoja. Izložbe, reforme umjetničkog zanatstva i obrazovne ustanove predstavljale su sredstvo za politički odgoj u provincijama, što je u konačnici vodilo očuvanju bosanskohercegovačkog identiteta. Tom kompleksu treba dodati i uključenje Bosne i Hercegovine u vojnu organizaciju Carsko-kraljevske armije, što je po svome djelovanju imalo najznačajnije posljedice.

U periodu nakon okupacije Bosne i Hercegovine, austrougarska uprava gledala je na naučnike kao oruđe za provođenje svoje politike. Godine 1888. Mađar Johann Asboth, dobar poznavalac bosanskohercegovačke historije i filologije, visoki činovnik-odjelni savjetnik u Ministarstvu vanjskih poslova i član ugarskog parlamenta, objavljuje u Beču putopis *Bosnien und Herzegowina. Reisebilder und Studien*. U više navrata putovao je po Bosni i Hercegovini u društvu Benjamina Kalaja, pa je dao kulturni sadržaj njegovoj nacionalnoj politici bošnjaštva, kojom je on nastojao onemogućiti nacionalne pokrete u Bosni i Hercegovini i izolirati ih od susjednih zemalja. Ovaj putopis bio je prošireno političko izlaganje napisano kao sugestija držanom činovništvu koje će ga provoditi u djelo. To je ujedno bio i početak angažiranja austrougarske uprave u masovnom i sistematskom organiziranju naučnih i kulturnih prilika u Bosni i Hercegovini. Godine 1888. izišao je u Beču putopis Maurica Hoernesa *Dinarische Wanderungen, Kultur- und Landschaftsbilder aus Bosnien und der Herzegowina*. I on je bio primijenjena nauka. Hoernes je imao pristup kao i kolonijalne sile njegovog doba – ona je sebi davala nadzor nad vojskom, ekonomijom i politikom, a domaćima prepušta nadzor nad tradicijom. Tradicija je za Hoernesa predstavljala ono što je pradavno, što je iščezlo iz Evrope, a održalo se još uvijek u Bosni i Hercegovini.

U putopisu s mnogo detalja opisuje se putovanje kroz bosanske gradove u kojima se na vjerodostojan način opisuje atmosfera i osjećaj određenog mjesta, jer ti gradovi u stvarnosti su mirisi, okusi, legende, priče, historijske činjenice i nagađanja, ali, prije svega, oni su atmosfera koju mu daju njegovi stanovnici.

SARAJEVO

DOLAZAK. Kontrola kabova¹ pred željezničkom stanicom. Željeznička stanica nalazi se van grada. Autobusi hotela „Evropa“ i „Grand“ dočekuju svaki dolazak voza na željezničkoj stanici. Tu su smješteni i restorani.

VOZARINE

To su takse i tarife za fijakere u Sarajevu, čiju visinu određuju općinske vlasti.

I. VOŽNJA U GRADU SARAJEVU

1. Za vožnju prvih 15 minuta	- 0.40 fl.
2. Za svakih slijedećih 15 minuta	- 0.20 fl.
3. Za povratnu vožnju do logora ili od logora	- 0.50 fl.
4. Za povratnu vožnju do logora i natrag uz uslugu čekanja 15 minuta	- 0.80 fl.
5. Za vožnju do željezničke stanice ili povratna	- 0.80 fl.
6. Za vožnju do željezničke stanice i natrag uz uslugu čekanja 15 minuta	- 1.20 fl.
7. Za povratnu vožnju do tvrđave ili od tvrđave	- 1.00 fl.
8. Za povratnu vožnju do tvrđave i natrag uz uslugu čekanja 15 minuta	- 1.60 fl.
9. a) Za vožnju prema Zemaljskoj bolnici ili od Zemaljske bolnice	- 0.60 fl.

¹ Engleska riječ za fijaker kojeg vuče samo jedan konj, op. pr.

- b) Za vožnju prema Zemaljskoj bolnici i natrag uz
uslugu čekanja 15 minuta - 1.00 fl.
10. a) Za vožnju do groblja na Koševu ili od groblja Koševa - 0.70 fl.
b) Za vožnju do groblja na Koševu uz uslugu čekanja 15 minuta - 1.20 fl.
11. Za vožnju do Zemaljskog konjičkog središta ili povratna - 0.80 fl.
12. Za vožnju do Zemaljskog konjičkog središta i povratak
uz uslugu čekanja 15 minuta - 1.20 fl.
13. Za vožnju do Kovačića ili od Kovačića - 0.80 fl.
14. Za vožnju do Kovačića i natrag uz uslugu čekanja 15 minuta - 1.20 fl.

NAPOMENA

Ukoliko prekoračite vrijeme čekanja navedeno u stavkama 4, 6, 8, 9b, 10b, 12 i 14, za svakih narednih 15 minuta čekanja morat ćete doplatiti po 20 krajcera.

II. VOŽNJE VAN GRADA

1. Za vožnju do Darive ili od Darive - 0.80 fl.
2. Za vožnju do Darive i natrag uz uslugu čekanja 15 minuta - 1.20 fl.
3. Za vožnju do Betanije ili od Betanije - 1.00 fl.
4. Za vožnju do Betanije i natrag uz uslugu dva sata čekanja - 2.60 fl.
5. Za vožnju do Vasinog hana ili od Vasinog hana - 2.00 fl.
6. Za vožnju do Vasinog hana i natrag uz uslugu čekanja 15 minuta - 3.00 fl.
7. Za vožnju do Čengić Vile ili od Čengić Vile - 1.00 fl.
8. Za vožnju do Čengić Vile i natrag uz uslugu čekanja 15 minuta - 1.60 fl.
9. Za vožnju do Ilidže ili od Ilidže - 2.50 fl.
10. Za vožnju do Ilidže i natrag uz uslugu čekanja 15 minuta - 4.00 fl.
11. Za vožnju do Ilidže i natrag uz uslugu čekanja dva sata - 4.50 fl.
12. Za vožnju do Vrela Bosne ili od Vrela Bosne - 3.50 fl.
13. Za vožnju do Vrela Bosne i natrag uz uslugu čekanja 15 minuta - 5.00 fl.
14. Za vožnju do Vrela Bosne i natrag uz uslugu čekanja dva sata - 6.00 fl.

NAPOMENA

Ako prekoračite predviđeno vrijeme čekanja, morat ćete doplatiti 20 krajcera za svakih 15 minuta dodatnog čekanja.

III. NOĆNE VOŽNJE

Od 11 uvečer do pet ujutro za sve vožnje taksa je veća za jednu četvrtinu od dnevne cijene.

NAPOMENE

1. Cijena vožnje je ista bez obzira na to da li se vozi jedna ili više osoba, uz napomenu da fijaker ne može koristiti više od četiri osobe.

2. Ako prtljag smjestite na kočijaševo sjedište, doplatit ćete 20 krajcera, dok manje torbe i ručne tašne možete ponijeti sa sobom u kola.

3. Cestarine i mostarine plaća kočijaš.

4. Ako naručite vožnju, a ne možete odmah krenuti, doplatit ćete 20 krajcera za svakih 15 minuta čekanja.

5. Za cijenu vožnji van grada koje se ne nalaze na tarifnoj listi, morat ćete se pogoditi s kočijašem. A ako želite unajmiti fijaker za cijeli dan, dakle od pet sati ujutro do deset uvečer, kočijaš vam ne smije naplatiti više od 8 guldena, ukoliko relacija sveukupno ne prelazi više od 48 kilometara. Za cijene vožnje van grada koje traju više od jednog dana, također ćete se morati dogovoriti.

6. Za eventualne žalbe na kočijaše, morat ćete se obratiti policiji, tačnije u Ured komesara za grad Sarajevo.

TRAMVAJ

Povezuje Željezničku stanicu i centar grada i saobraća desnom obalom rijeke Miljacke (katolička katedrala je u blizini hotela).

CIJENE VOŽNJE

Grad – Željeznička stanica „Bosna“	- 15 kr.
Gradska željeznička stanica – Logor	- 10 kr.
Željeznička stanica „Bosna“ – Logor	- 5 kr.
Vožnja od Željezničke stanice samo jednu stanicu	- 10 kr.

HOTELI

„Evropa“ je prvoklasan hotel s restoranom i kafe-barom. U okviru ovog hotela je i pivnica. Cijene soba: Jednokrevetna soba s kompletnom uslugom: 1–1,5 gulden, dvokrevetna soba s kompletnom uslugom – 1,75–3 guldena. Ukoliko planirate duže ostati, nagodit ćete se oko hotelskih cijena. Autobusi hotela „Evropa“ sačekaju svaki dolazak voza i kupe svoje goste. Cijena vožnje ovim autobusima od Željezničke stanice do hotela za jednu osobu s kompletnim prtljagom je 50 krajcera. „Grand“ hotel je prvoklasan hotel, potpuno nov i elegantan, a ima umjerenije cijene. I autobusi ovog hotela sačekuju putnike na Željezničkoj stanici. Hotel „Austria Radetzky“ nije hotel prve nego druge klase.

Svi ovi hoteli nalaze se na desnoj obali Miljacke u ulici Franca Jozefa.

KAFEI

Kafe „Evropa“ nalazi se u sklopu hotela „Evropa“. Kafe „Kunerth“ nalazi se preko-puta ulice Franca Jozefa. Ovo mjesto je iznimno posjećeno, a najbrojnija klijentela su oficiri. Kafe „Grand“ u sklopu je hotela „Grand“ i veoma je elegantan. S obzirom na to da se nalazi nedaleko od tramvajske stanice, najčešće ga posjećuju stranci. Turska kafana i bašča nalazi se na Bentbaši, na obali Miljacke ispod tvrđave.

KUPATILA

Kupatilo Gazi Isa-bega nalazi se u ulici Bistrik na lijevoj obali Miljacke. To je dojmljiva, elegantna zgrada građena u maurskom stilu. Kupatilo s kadama i tuševima nalazi se u ulici Franca Jozefa br. 81. Tursko kupatilo nalazi se u Čemaluši br. 7.

DVIJE MJENJAČNICE

Dvije mjenjačnice; *Löschner & Salom*, te *Besarević & Birnbaum*, nalaze se u ulici Franje Josipa (Franca Jozefa) u neposrednoj blizini kafea „Evropa“.

BANKE

Filijala „Union banke“ nalazi se u ulici Ćumurija br. 2, a filijala „Volksbanke“ nalazi se u ulici Ferhadija br. 37.

POŠTE

Jedna pošta se nalazi na trgu Katedrale, a druga u zgradi Zemaljske vlade.

TELEGRAFSKE SLUŽBE

Glavna telegrafska služba je u ulici Konak, na lijevoj obali Miljacke, a filijala je u ulici Franca Jozefa u zgradi Zemaljske vlade.

KNJIŽARE

Königsberger Ig., nalazi se u ulici Franca Jozefa br. 41. Knjižara „Milan Šarić“ nalazi se u Rudolfovoj ulici, a knjižara „Jakob hadži-Trifković“ nalazi se u ulici Veliki Ćurčiluk (prva srpska knjižara).

POLITIČKE NOVINE I MAGAZINI

„Sarajevski list“ (lokalni jezik, izlazi tri puta sedmično, službeni list. Urednik: Ivan V. Popović)

„Bosanska pošta“ (njemački jezik, izlazi dva puta sedmično. Urednica: Milena Mrazović).

„Bošnjak“ (lokalni jezik, latinica, izlazi jednom sedmično, glasilo muslimana. Izdavač: Jusuf-beg Filipović).

„Vatan“ (turski jezik, izlazi jednom sedmično. Urednik: Mehmed efendija Hulussa).

„Glasnik Zemaljskog muzeja“ (lokalni jezik, ilustriran, izlazi jednom mjesečno, glasilo bosanskohercegovačkog Zemaljskog muzeja. Urednik: Kosta Hörmann).

„Nada“ (ilustrirana beletristika, izlazi petnaestodnevno na lokalnom jeziku. Postoje i latinična i ćirilična izdanja. Urednik: Kosta Hörmann.)

„Bosanska vila“ (srpski beletristički magazin, izlazi petnaestodnevno. Izdavač i urednik: Kašiković).

„Dabrobosanski Istočnik“ (glasilo pravoslavaca i organ Mitropolije. Izlazi mjesečno)

„Glasnik jugoslavenskih franjevaca“ (glasilo južnoslavenskih franjevaca, izlazi jednom mjesečno. Urednik: v. O. Jeronim Vladić).

„Vrhbosna“ (lokalni jezik, glasilo sarajevske nadbiskupije, izlazi petnaestodnevno. Urednik: kanon dr. Andrija Jagatić).

ŠTAMPARIJE

„Zemaljska štamparija“
 „Bosanska pošta“
 „Risto J. Savić“
Spindler i Löschner.

O HISTORIJI GRADA

Na plodnom Sarajevskom polju, koje se prostire na zapadu grada, morala su postojati stara naselja. O tome svjedoče mnogobrojni rimski spomenici otkriveni i zatečeni na tom području. O tačnom položaju rimskog grada možemo samo nagađati. Ipak, najprihvaćenija je teza koja na osnovu nekih izvora tvrdi da se rimski grad *Ad Matricem* nalazio u blizini Vrela Bosne, te da ga treba tražiti upravo između Vrela Bosne i Željeznice, oko toplih izvora Ilidže. Ne može se potvrditi postojanje grada u vrijeme bosanskih kraljeva. Tek se spominje Župa Vrhbosna, središte duhovne i svjetovne uprave. Tu je bilo sjedište bana i katoličkog nadbiskupa v. Brdo. Položaj ove župe još sa sigurnošću nije utvrđen, ali se pretpostavlja da je u blizini Vrela Bosne, otprilike gdje se nalazio i rimski grad.

Prijašnji vladari obnašali su svoju vlast iz tvrđave „Stari Grad“, koja je smještena na istoku današnjeg Sarajeva, visoko na strmini iznad divljeg i romantičnog kanjona Miljacke. Od njenog nekadašnjeg sjaja ostale su samo ruine, koje svjedoče o obliku i veličini.

U XIV stoljeću na mjestu današnjeg Sarajeva nije bilo grada, tek tvrđava zvana Vrhbosna. Novija istraživanja pronašla su rimske krovne blokove u blizini Ali-pašine džamije, u dolini Koševa i na Debelom brdu, što upućuje na zaključak da je ovdje moralo postojati rimsko naselje. Ovo mjesto dobilo je sjaj, ugled i značaj tek s turskim osvajanjem. Do sredine 14. stoljeća za ove prostore bilo je vezano ime Vrhbosna ili Var Bosnia, što je s procvatom grada preraslo u ponosno ime Bosna Saraj, slavensko Sarajevo, što znači grad-dvorac. Za pravi procvat i širenje Sarajeva pobri- nuo se tek šesnaesti paša Bosne, Gazi Husrev-beg (1501-1525. i 1528-1539). On je dao izgraditi veliku džamiju, koja i dan-danas nosi njegovo ime, osnovao je Medresu koja pripada džamiji, veliki kameni Bezistan, te je izgradio sahat-kulu u blizini džamije. Princ Eugen osvojio je donji grad 22. oktobra 1697. godine, zadržavši se dva dana. Godine 1807. godine, jedna srpska postrojba prodrila je skoro do samog Sarajeva, ali su se ubrzo morali povući. Slično su završila i dva kasnija pokušaja Srba da zauzmu grad. Do sredine našeg stoljeća Sarajevo je bilo više nego glavni grad Bosne - slobodni grad, sa svim ljepotama i prednostima jednog regionalno bitnog trgovačkog središta. Paša je vladao iz Travnik. Ukoliko bi došao u Sarajevo, smio se zadržati samo dva puta 24 sata, dakle, dva dana. A sami sultan bio je tek priznati halifa, nadležan da imenuje sudske i vjerske dužnosnike. Svjetovnu vlast vršilo je domaće vlastoljubivo plemstvo. Bosanski guverneri nisu mogli imati veliki ugled iz jednostavnog razloga što su tako brzo smjenjivani. U 412 godina osmanske vladavine izmijenjalo se 214 valija, od kojih je svaki stolovao prosječno dvadesetak mjeseci. Samo u 1872. godini izmijenjalo se čak šest valija. Jedino je veziru Dželaledinu 1817.

godine pošlo za rukom da ograniči povlastice. Nakon ustanka 1831–32. godine, rasprostro je svoje šatore u Gradu vezir Kara Mahmud i naredio da se gradi utvrđenje na Gorici. Omer-paša je 1850. godine uništio korijene ustanka i čeličnom pesnicom i strahovladom uspio uspostaviti red u gradu. On je odabrao Sarajevo za sjedište bosanske vlasti, te je tako Travnik izgubio status vezirskog grada. Nakon toga, počelo je propadanje Travnika. Godine 1878. izbio je u Sarajevu ustanak tokom kojeg je zbačen valija. Tu situaciju iskoristio je fanatik Hadži Lojo, nemilice terorizirajući stanovništvo. 19. augusta iste godine austrougarske okupacijske trupe napale su grad sa sjevera i zapada i zauzele ga nakon kratkotrajnih žestokih borbi. Tom prilikom je gradska četvrt, koja se nalazi na desnoj obali potoka Koševo, skoro potpuno izgorjela. Grad Sarajevo, koji broji trideset hiljada stanovnika, glavni je grad zemlje, sjedište je glavne komande, predsjednika Zemaljske vlade, katoličkog nadbiskupa, pravoslavnog mitropolita, reisu-l-uleme, te glavnog oblasnog upravitelja.²

Sarajevo se nalazi na 540 metara nadmorske visine. Okruženo je obroncima Huma i Grdonja na sjeveru, Malog Orlovca i Hrastove Glave na istoku, te Draguljca, Kape i Debelog Brda na jugu. Na zapadu se otvara dolina Sarajevskog polja. Iznad obronaka na jugu izdižu se oštri oblici 1.630 metara visokog Trebevića. Tekući od istoka ka zapadu, pedesetak stopa široka rijeka Miljacka razdvaja grad na dva dijela. Premoštena je s tri kamena, tri željezna i nekoliko improviziranih mostova. U centralnom dijelu grada, Miljacka je s desne strane ukroćena visokim kamenim zidom. Šetalište uz obalu je 14 metara široka, kamenom popločana ulica. Ona vodi od Latinske ćuprije do Elektroprivrede u dužini od 1.450 metara, a uzvodno se grana do skoro završene Vijećnice, uz kej s lijepim drvoredom. Upravo je taj dio, gdje je kej, najživahnija sarajevska ulica. Ugođaj živosti dodatno upotpunjava saobraćanje tramvaja. Na obje strane Miljacke prostire se sedam kvartova glavnog grada Bosne. Ta naselja se spuštaju s obronaka prema gradu. Što su niže, to su gušća. Samo na zapadu imaju prostora da se rašire. Gledajući odozgo prema dolje, naselja počinju od tvrđave, petougaone građevine, duga i široka oko hiljadu stopa.

U dolini stanuju uglavnom kršćani. Njihove kuće poredane su duž ravnih ulica, ravnomjernih linija.

Naselja na obroncima načičkana su orijentalnim kućama koje su u velikoj opasnosti ako dođe do požara.

Glavni dio grada u kojem se nalaze skoro sve službene zgrade nalazi se na desnoj obali Miljacke i prati njen tok. Taj dio grada presijeca Koševski potok, tekući od sjevera na jug, ulijevajući se u Miljacku. Dužna osovina grada vodi kroz ulice Franca Jozefa i Ćemalušu, odakle se nadesno grana i Ferhadija ulica. Prvi dio središta grada prostire se paralelno s tokom rijeke prateći sjeveroistok i to od ulice Terezija, koja je istočno od kasarne, a nakon što je Miljacka presiječe, postaje Careva ulica.

Naše razgledanje grada počinje sa Željezničke stanice „Bosna“, koja se nalazi na desnoj obali Miljacke. Makadamski put koji vodi s ove stanice prilično je dobar.

² Po rezultatima popisa stanovništva iz 1879. godine, u Sarajevu je živjelo 21.377 stanovnika, od kojih 14818 muslimana, 3747 pravoslavaca, 698 katolika, 2077 jevreja i 7 druge vjeroispovijesti (Popis stanovništva u Bosni i Hercegovini 1879. godine, str. 2.)

Uskoro stižemo do baraka velikog vojnog logora, koji se prostire na čak 32 hektara zemljišta. To je širok i impozantan kompleks. Nakon toga, prolazimo pored Fabrike duhana i njene direkcije, koja se nalazi s desne strane. Prostrani magacini i postrojenja ove fabrike upućuju na to da ona ne zaostaje mnogo za evropskom konkurencijom. Vidimo i fabričke staklenike u kojima se rade istraživanja i uzgajaju biljke duhana. U Fabrici duhana dobro plaćen posao našlo je više od stotinu lokalnih djevojaka.

Blíže gradu nalazi se lijepa zgrada direkcije Željezničke stanice „Bosna“, okružena pitomim vrtom. Prekoputa je Vojna bolnica, a nešto više, na Gorici, nalazi se vojni stacionar s divnim pogledom na grad.

Čim prekoračite most Koševskog potoka, vidjet ćete kako iz lipinih krošnji izranja Ali-pašina džamija – nedavno restaurirana muslimanska bogomolja zanimljive arhitekture.

Tu je sjedište Zemaljske vlade i većine njenih organa. Pored zgrade Vlade nalazi se Zemaljska štamparija. Prekoputa na malom, ali veoma strmom brežuljku nalazi se, u hladu krošnji, starovjekovno groblje. S vremenom se oko njega razvio dopadljiv sjenoviti park.

Također, u blizini zgrade Vlade, ali na strani na kojoj je rijeka, nalazi se zgrada Elektroprivrede. Njen ogromni, 35 metara visoki dimnjak privlači pažnju odakle god da pogledate.

Kotlovnica i strojarnica prostiru se na zemljištu površine 850 metara kvadratnih. Tu su i tri prostorije za parne kotlove, koje pokrivaju 420 metara kvadratnih, zatim tri hale s mašinama za kondenzaciju s po 450 konjskih snaga i šest dinamomašina za proizvodnju istosmjerne struje, od kojih svaka ima kapacitet 60.000 volti, tako da strujom istovremeno može zasvijetliti 4.500 sijalica. Ovdje se napaja i električni tramvaj, javna rasvjeta, kao i sijalice po domaćinstvima. Zgrade i postrojenja Elektroprivrede stoga leže u središtu elipse grada koju treba osvijetliti. Ispostava Elektroprivrede je kod Željezničke stanice s kapacitetom od 2.180 amper sati. Ova služba je veoma dobro organizirana, sposobna da odgovori na sve potrebe grada za strujom. Osim toga, stvorene su pretpostavke da se Elektroprivreda širi skupa sa širenjem grada.

Napuštamo Ćemalušu i stižemo u srce grada – u ulicu Franca Josefa. Tu se miješaju stare i nove zgrade, tvoreći veoma zanimljive prizore. Naročito je upadljivo elegantno zdanje oficirske kasine, u blizini koje se prostire staro tursko groblje, koje sve više liči na park. U Bosni i Hercegovini, kao i drugdje na Orijentu, čovjek se brzo navikne da drugim očima gleda muslimanska groblja nego groblja kod kuće. Na njihovim grobljima nema strahopoštovanja, niti tužne melanholije koju ćemo osjetiti na katoličkom groblju. Na svakom koraku vidjet ćete da živi muslimani žive u blizini svojih mrtvih. Često svoje porodice sahranjuju u blizini kuća.

Zaista je čudno kako se stranac tako brzo navikne na ravnodušnost muslimana prema smrti. Tu je ujedno skrivena jedna duboka životna filozofija.

Iza komforno uređene oficirske kasine, koja nudi sve što poželite, nalazi se ugodna bašča s pogledom na gradsku četvrt na lijevoj obali Miljacke i brda, iznad kojih se na jugu ponosno uzdiže Trebević.

Nedaleko od zgrade kasine nalazi se svijetla i prostrana zgrada više gimnazije i učiteljske škole. Malo dalje, slijeva, nalazi se masivna građevina pod kupolama, ograđena željeznom ogradom i zidom. To je pravoslavna crkva. Unutrašnji zidovi i stubovi crkve ukrašeni su bogatim ikonama.

Ponovo se vraćamo na onu tačku gdje Ćemaluša prelazi u ulicu Franca Josefa. Pra-teći tramvajsku rutu, dolazite do raskrsnice s ulicom Ferhadija, u koju ulazi tramvaj s konjskom vučom. Tu, na raskršću s Ćemalušom, izdiže se grandiozna građevina hotela „Grand“. Prekoputa tramvajske stanice i zgrade carine sagrađena je impon-zantna zgrada gradske tržnice. Također, u blizini stanice, na istočnoj strani, nalazi se katolička katedrala – gradiozna kamena građevina u ranom gotskom stilu. Kro-vovi oba katedralna tornja imaju oblik piramide. Unutrašnjost katedrale dovršena je 1889. godine. Crkvena lađa (prostor na kojem sjede vjernici, op. pr.) sastoji se od tri paralelna dijela, a prostor oko oltara ima osmougaoni oblik. Prostor je nadsvo-đen stubovima koji nose tri luka. Crkveni ukrasi su jednostavni, ali veoma odmje-reni i ukusni. Prostor predviđen za krštenje, neka vrsta kapelice u crkvi, nalazi se s lijeve strane i izgleda veoma upečatljivo.

U blizini katedrale, s desne strane, na mjestu na kojem je bila zgrada teatra, danas se nalazi velika novogradnja u baroknom stilu. S lijeve strane katedrale je ukusno izgrađena i ukrašena nova zgrada u kojoj se nalazi služba penzionog fonda bosan-skohercegovačkih državnih službenika. U toj zgradi nalazi se i pošta, te bosansko-hercegovački Zemaljski muzej. Sjeverno od katedrale, u ulici Ćemaluša, niče masiv-na zgrada – buduće katoličko sjemenište. Na pola puta između katedrale i budućeg sjemeništa nalazi se škola časnih sestara „Božije ljubavi“. To je jednostavna građe-vina u gotskom stilu.

Zgrada Zemaljskog muzeja novijeg je vremena i svaki dan je otvorena za posjete.

U vrijeme osmanske vladavine nije postojala nikakva briga za ove vrijedne ek-sponate kulturne baštine, kojima je Bosna i Hercegovina tako bogata. Mnoge neproc-jenjive predmete nakon okupacije pronašli su pojedini inženjeri, oficiri i arheolo-zi. Dio njih završio je u Zemaljskom muzeju, a većina je prebačena u inostranstvo. Jedna takva dragocijenost je i posuda nađena na području Glasinca. Danas je ona u Prirodno-historijskom muzeju u Beču, kao dio antropološke zbirke.

U godini 1885, ministar finansija, gospodin v. Kallay, pokrenuo je inicijativu da se u Bosni i Hercegovini osnuje institucija Zemaljskog muzeja, u kojoj bi se pohrani-li muzejski eksponati arheološkog, historijskog, etnografskog, umjetničkog i zanat-skog tipa, ukratko – sve vrijednosti koje karakteriziraju ovu zemlju. Daljnji zadatak osoblja Zemaljskog muzeja bio bi da dalje radi na istraživanju i otkrivanju ekspo-nata, te da brine o njihovoj konzervaciji i prezentaciji. Već sljedeće godine, 1886, prilično bogata muzejska zbirka bila je izložena u dvjema velikim salama u zgradi Vlade. Godinu kasnije, muzejskih eksponata bilo je toliko da su im i dodatne pro-storije u zgradi Vlade postale tijesne, pa su morali iznajmiti prostor i u zgradi pen-zionog fonda. U januaru 1888. godine muzejske postavke proglašene su državnim vlasništvom od posebnog interesa i pod posebnom zaštitom države. Tim povodom organizirano je i svečano proglašenje te odluke.

Muzej posjeduje dva odjeljenja: arheološko-historijsko i odjeljenje prirodnih nauka. Sve to grana se u više zbirki. Trenutno su te zbirke smještene u 46 sala i manjih prostorija. Prahistorijska zbirka smještena je u prizemnim odajama jedne privatne kuće u Rudolfovoj ulici. U ovoj prahistorijskoj zbirci od posebne je važnosti nalaz iz Butmira, koji datira još iz mlađeg kamenog doba. Tu su različite alatke od kamena, oružje, zemljane posude i idoli... Sve skupa to čini seriju s preko deset hiljada brojeva.

Kada je u pitanju bronzano doba, treba istaknuti nalaze iz Šumetca kod Cazina. Uz to se priključuju manji nalazi iz Peringrada, Maglaja, Tešnja i Rama doline. Najviše je eksponata iz bakrenog doba. Veoma bogata je i zbirka iz starijeg željeznog doba, a moramo istaknuti i predmete od kamena, kosti, zemlje i bronzne iz prahistorijskih naseobina poput onog na Zlatištu, Soukbunaru i Debelom brdu kod Sarajeva. Ta mjesta svakako treba posjetiti, ako ni zbog čega drugog, a ono radi izvanrednog pogleda na grad i Sarajevsko polje.

Najbogatije nalazište je ipak grobište Glasinca. Ova nekropola s dvadesetak hiljada grobova na obronku zaista je raritet prvog ranga. Ono se od 1888. godine sistematski istražuje.

Naučna dobit s Glasinca već se mjeri zbirkom od šest hiljada brojeva. Većinom je to nakit od bronzne, srebra, jantara i staklenih bisera, te željezno oružje i zemljane posude. Vrijednost prvog ranga je i jedna bronzana grčka kaciga, par ukrašenih bronzanih štitnika za potkoljenice također grčkog porijekla, različite bronzane posude, kaiševi i željezna sablja.

Posebnu pažnju zaslužuju i historijski nalazi iz sojenica na Uni u Ripču kod Bihaća, koje se sistematski istražuju od 1893. godine. Veoma značajne su brojne naprave od drveta, kalupi za livenje predmeta od bronzne, kao što su nakit i oružje, bronzani, željezni i artefakti od kosti, mnogobrojni idoli, preko stotinu čitavih zemljanih posuda, tkalački stan i vretena. Različite vrste žitarica i životinjskih kostiju pronađenih u sojenici predstavljaju posebnu zbirku.

Mlađe željezno doba najbolje je predstavljeno kolekcijom iz grobišta Jezerine kod Bihaća, koja je zastupljena s više od 1300 brojeva. Veoma interesantne su raskošne bronzane kopče, jantarni predmeti i više od dvije stotine urni, postavljene u dvije vitrine.

Iz tog doba zanimljivi su i nalazi iz Zagradine. Prahistorijska zbirka danas broji više od 18.500 brojeva s više od 20.000 komada.

Rimska zbirka podijeljena je u dvije grupe: u jednoj su sitniji nalazi, postavljeni u dvije prostorije muzeja u velikom lapidariju, od čega je jedan dio u zgradi Vlade, a drugi u dvorištu.

Kada je u pitanju nakit, među zlatnim, srebrenim, željeznim i bronzanim nakitom posebno mjesto zauzima zlatni nakit pronađen na nalazištu Han Potoci kod Mostara (minduše i ogrlica) i srebreni nakit iz Bukovice kod Županjca.

Što se tiče mozaika, najimpresivniji je jedan mozaični ukras za pod otkriven kod Stoca u Hercegovini, a pažnju zaslužuje i serija rimskih staklenih posuda. Lapidarij ima više od 240 brojeva i svjedoči o rimskom periodu na ovim prostorima, naročito o vojsci i komunikacijama tog vremena. Natpisi o rudnicima srebra u Srebrenici na

Drini (*Municipium Domavia*) također govore o ovoj rimskoj provinciji. Kada je ovaj period u pitanju, ne smijete propustiti pogledati podne mozaike pronađene oko toplih izvora u Ilidži.

Zbirka Srednjeg vijeka nudi sljedeće: bogatu zbirku oružja, buzdovane, primitivne željezne točkove... Sve je to bilo upotrijebljeno na ovim prostorima. Tu je i karakteristična bosanska sablja. Među raznolikim nakitom, posebno privlači pažnju onaj koji seže iz vremena seobe naroda.

Posjetilac može vidjeti alatke, naprave i ukrase iz vremena bosanskih kraljeva do perioda početka turskih osvajanja Bosne.

Zanimljivi nalazi nađeni su u crkvama ranokršćanskog perioda, dok je velika zbirka nadgrobnih spomenika s natpisima nađena na srednjovjekovnim grobljima. Pažnju privlači i srednjovjekovna sudijska stolica, nađena u Bišću polju kod Mostara.

Zbirka kovanog novca sadrži i dvije postavke iz 17. stoljeća turskih privremenih kovanica (na jednoj strani utisnut je prizor Sarajeva, a na drugoj znak Bosne). Zbirka kovanica je veoma bogata i sadrži primjerke iz svih poznatih historijskih perioda. Ova zemlja bila je prisiljena često mijenjati novac, nakon svake novouspostavljene vladavine. Stoga se novca uvijek moglo naći u velikim količinama. I tako je burna historija Bosne uticala na to da se sakupi veoma bogata zbirka kovanica koja mnogo govori o prošlosti. Grčki i ilirski novčići predstavljeni su lijepim primjercima rimskih i bizantskih kovanica. Vrijedne su i zbirke rijetkih bosanskih, srpskih i bugarskih novčića. Od većih nalazišta kovanica treba spomenuti ono u Brdarima kod Starog majdana. Tu je veliko nalazište slavenskih dinara iz 13. i 14. stoljeća. Također treba istaknuti vrijednost nalazišta Sikirići u općini Srebrenica, gdje se nalazi veliko nalazište rimskih kovanica (na njima se nalazi otisak *Viminacium*). Spomenut ćemo i nalazišta Puhovac (dubrovački dinari), Stari Majdan (venecijanski zlatni cekini i španski eskudosi), Bugojno (ugarski dinar). Posebno raritetno je nalazište Vrankamen, u kojem su nađene afričke kovanice.

Zbirka brušenih dragulja ima 410 brojeva. Porijeklom su iz bosanskih provincija, te albanskih i dalmatinskih prostora. Veoma zanimljiva je i zbirka pečata koja se sastoji iz 290 brojeva različitih otisaka, što je za historiju Bosne i Hercegovine od ogromnog značaja.

Etnografske zbirke istinska su znamenitost Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine. One pokazuju narodni život zemlje u svim bitnim detaljima. Tipične narodne nošnje obučene su na lutke u prirodnoj ljudskoj pozi, postavljene u svakodnevne životne situacije. To posmatraču daje jasnu sliku o životu i običajima ovog podneblja.

Zemaljski muzej trenutno izlaže preko 88 takvih figura iz Bosne i Hercegovine, osam iz Albanije i deset iz Bugarske. Etnografski dio također izlaže drvene rezbarije po svodovima i zidovima, uzete iz dnevnih boravaka bogatih muslimanskih kuća. Tri takva interijera postavljena su u kompletu. Osim toga, etnografsko odjeljenje raspolaže 740 brojeva eksponata raskošnih narodnih nošnji i vezova, te predmeta od metala i tekstila domaćeg zanatstva.

Bogato odjeljenje prirodnih nauka izlaže bogatu antropološku zbirku lobanja po red instrumentarija za njihovo mjerenje. Ta se zbirka ubrzano širi, a već sada broji

preko 150 brojeva. Dio ovih lobanja je iz nekropola na Glasincu i Jezerini, a dio iz rimskih grobišta u Zenici i Stocu, te napokon, iz starobosanskih grobalja.

Zbirka kičmenjaka podijeljena je na četiri dijela. Prvo odjeljenje predstavlja faunu Bosne i Hercegovine s endemskim primjercima, koji se teško mogu naći van ove zemlje. Treba posebno istaknuti zbirku strvinara, među kojima ima pet primjeraka vrsta koje su u Evropi već izumrle: To su zaista veličanstvene ptice supovi iz različitih krajeva zemlje (Konjic, Nevesinje i planina Vlašić). Možete vidjeti endemske zmije, sure orlove i bjeloglave supove iz okoline Sarajeva. Od endemskih reptila, tu je novotkrivena vrsta guštera iz okoline Bileće zvanog *Lacerta mosoriensis*, te podvrsta dabra zvanog *Vibera berus var*, također iz okoline Sarajeva. Zanimljiva je i kolekcija pećinskih ribica iz podzemnih voda zapadnih krajeva Bosne i Hercegovine (*Paraphoxinus Chondrostroma*).

Zbirka kičmenjaka izložena je tako da je skoro svaka životinja postavljena u imitaciju njenog prirodnog okoliša.

Drugo odjeljenje sadrži faunu ostalih balkanskih zemalja. Tu su zastupljene životinje iz Bugarske (865 brojeva), Grčke (504 broja), Srbije (393 broja) i Crne Gore (331 broj) uglavnom stručno preparirane. Izloženo je 410 gnijezda s jajima ptica s navedenih područja.

Naročito je vrijedan trag za koji se smatra da potiče iz doba jure. Sastavljen je i izložen uz velike poteškoće. Posjetiocu će zasigurno biti i interesantno vidjeti preparirane divlje koze postavljene na strmoj stijeni – u njihovom prirodnom ambijentu.

Ne smijemo zaboraviti istaknuti ni imponzantnu močvarnu faunu Skadarskog jezera, predstavljenu impresivnim pelikanima.

Treće odjeljenje predstavlja ostatke prahistorijskih životinja. Ne može se reći da su ovi prostori bogati takvim nalazima, pa ovo odjeljenje broji tek 253 broja. Na ovom odjeljenju nalazi se i zbirka jaja koja broji 4088 komada od 750 različitih vrsta. Premda ovo odjeljenje nije bogato brojnošću izložaka, ovarij je zaista vrijedan: pravi ponos Austro-Ugarske Monarhije.

Četvrto odjeljenje čini zbirka egzotičnih životinja s 1.134 preparirane životinje, od kojih se mnoge ubrajaju u raritete.

Zbirka beskičmenjaka je zaista pedantno i sistematski izložena. Sastoji se od sljedećih pododjeljenja:

A. Bosanskohercegovačko odjeljenje:

I. Zbirka insekata:

a) 76 porodica kukaca, razvrstanih u 1.005 vrsta i preko 6.000 rodova. Sve to izloženo je u šest velikih staklenih izloga.

b) Leptirovi su predstavljeni s oko hiljadu vrsta u 12 izloga.

c) Srednjokranci s također oko hiljadu vrsta.

d) Dvokranci, kožokranci, mrežokranci i ravnokranci zastupljeni su s preko 6000 primjeraka.

Biolozima su naročito zanimljive novootkrivene vrste insekata.

II. Zbirka stonoga sadrži preko hiljadu različitih primjeraka, izloženih u staklenkama.

III. Zbirka pauka također broji oko hiljadu primjeraka. Dio njih izložen je u staklenkama, a dio u izlozima.

IV. Zbirka ljuskara sadrži primjerke iz slatkih i slanih voda (Neum i Sutorina na Jadranskom moru).

V. Zbirka kolutičavaca (crva i glista) predstavlja primjerke koji žive u zemlji, slatkim i slanim vodama.

VI. Zbirka beskičmenjaka još sadrži:

- a) *Cephalopode* (glavonošce) iz Jadranskog mora (Neum i Sutorina)
- b) *Gastropode* (puževe koje žive na zemlji, te u slatkim i slanim vodama)
- c) *Lamellibranchiatene* (školjke iz slatkih i slanih voda)

VII. Zbirka bodljikaša prikazuje primjerke iz slanog Jadranskog mora (Neum i Sutorina)

VIII. Zbirka *Coelenterata* (spužvi) sadrži primjerke koji žive samo u slatkim vodama.

B. Balkanske zemlje

Balkanska zbirka insekata sadrži preko pet hiljada primjerka iz Bugarske, Grčke i Srbije. Tu su zastupljeni ljuskari, pauci, stonoge i mekušci.

C. Ostala područja faune

a) Zbirka insekata iz susjednih područja Bosne i Hercegovine broji više od pet hiljada primjeraka.

b) Zbirka koja prikazuje fosile faune iz starijih historijskih perioda smještena je u pet izloga. Većinu eksponata Muzej je otkupio od bečkog lepidopterologa, gospodina Horniga.

c) Zbirka egzotičnih insekata sadrži najbitnije tropske vrste i izložena je u 24 izloga.

Botanička zbirka posjeduje bogati herbarij bosanskohercegovačke flore i broji više od četiri hiljade brojeva. Herbarij evropske flore zastupljen je s deset hiljada brojeva. Ove presovane biljke iz Dalmacije, Bugarske, Grčke i Srbije izložene su u više velikih sala.

Tu je i zbirka balkanskih vrsta drveća, voćki i sjemenki, te zbirka replika gljiva i biljki koje su stoljećima bile predmet trgovine.

Mineralno-geološka zbirka sadrži primjerke minerala, ruda i kamenja s 2942 broja i oko 3200 komada, od čega je oko 1300 komada iz Bosne i Hercegovine, a ostalo iz drugih, okolnih, zemalja. Kada je paleontološka zbirka u pitanju, ona sadrži 4226 brojeva s otprilike 6800 komada, od čega je oko 1400 komada iz Bosne i Hercegovine.

Moramo spomenuti i bogatu zbirku starih alatki nađenih u Rudama kod Konjica.

Ulica Ćemaluša, koju smo napustili ušavši u Ferhadiju, vodi dalje u istočnom smjeru. Iza masivnog kamenog zida nalazi se pravoslavna crkva. To je spolja sasvim

nezanimljiva građevina u čijem dvorištu se za Vaskrs sastaju srpske djevojke, nakićene zlatom i srebrom, kako bi pokazale proscima da su za udaju. U istoj ulici, s desne strane, nalazi se hram koji su sagradili španski Jevreji 1576. godine, nakon što su izbjegli u Bosnu. Tu se nalaze stari primjerci Tore i Talmuda, koji su zbog svoje starosti odavno proglašeni kulturnom baštinom.

Idući dalje jednom strmom uličicom, naići ćete na novu građevinu Šerijatske škole, koja dominira cijelim područjem. Ta jednostavna, ali impozantna spoljašnjost u orijentalnom stilu, sa širokim otvorenim stepeništem i vrtom odaje veoma ugodan prizor za posjetioca.

Oko lijepog dvorišta s fontanom u sredini, nalaze se zgrade u kojima su učionice i džamija, a s leđa zgrade smješteni su stanovi za nastavnike i softe (učenike, op. pr.). Sobe za softe su sve jednake i jednostavne, namještene po turskom običaju. Na prvom spratu su prostrane odaje biblioteke, amfiteatra i odaja upravnika. Unutrašnjost odiše stilom, pa moramo istaknuti da se ova građevina naprosto mora vidjeti.

Ako se i dalje uspinjete uz ulicu Logavina, doći ćete do Sinanove tekije. To je derviški samostan u kojem plešući derviši izvode svoj ritualni ples svakog četvrtka (ulaznice se mogu besplatno nabaviti u policijskoj stanici, prekoputa nove zgrade Gradske uprave).

Po povratku u grad naići ćete na kompleks od pedesetak uskih, vijugavih ulica, podijeljenih po vrstama zanata. To je Čaršija, bazar tipičnog orijentalnog karaktera. Radnje u kojima se prodaje roba ujedno su i radionice u kojima se ona proizvodi. Roba se pravi doslovce pred očima kupaca i šetača. Tako se kuckanje i drugi zvukovi zanatskih alatki čuju u svakom uglu Čaršije. Bakreni predmeti uživaju status umjetnina. Otkako je država malo povelu računala o tome, došlo je do procvata tog zanata. Tako na Čaršiji možete naći sve ono što vam mašta zamisli. A ako toga i nema, može se naručiti.

Odmah pored Čaršije nalazi se Bezistan, veoma tamna prizemna galerija koja je prvobitno bila namijenjena samo za muslimanske trgovce. Ali evo, već nekoliko godina, ovdje trguju i Jevreji svojom robom, čije je porijeklo većinom iz Austro-Ugarske.

Nasred Čaršije nalazi se velika i lijepa Begova džamija, najveća i najljepša muslimanska bogomolja na Balkanskom poluostrvu. Bosanski muslimani toliko se njome ponose da je porede s džamijama u Carigradu i Selimi-džamijom u Adrianopolju. Džamija nosi ime Gazi Husrev-bega, njenog graditelja, nekadašnjeg turskog namjesnika Bosne. Džamija je smještena u prostranom dvorištu ispod grana prastare lipe. U dvorištu se nalazi i monumentalna fontana, predviđena za ritualna pranja muslimana. S desne strane glavnog ulaza nalazi se neka vrsta starinske galerije u koju se polažu posmrtni sanduci muslimana prije njihovog posljednjeg ispraćaja.

Unutrašnjošću džamije dominira velika kupola koja ovaj prostor čini još prostranijim, a svjetlost skladnijim. Kur'anski citati pisani orijentalnom kaligrafijom ukrašavaju restaurirane zidove ove džamije. Oko posmatrača zbilja će uživati, jer je unutrašnjost ove džamije uređena sa stilom i ukusom, za razliku od drečavih boja u nekim džamijama. U ovoj džamiji nalazi se i skupocjeni ćilim koji je nekada pokrivač mezar poslanika Muhammeda. Njega je turski sultan 1877. godine poslao kao

osobit dar bosanskim muslimanima, kako bi dao poleta i snage njihovom vojnom elanu. S lijeve strane u dvorištu džamije smješteno je turbe Gazi Husrev-bega. Unutra su dva kovčega prekrivena skupocijenim ćilimima.

Nedaleko od fontane u džamijskom dvorištu nalazi se aršin-kamen (mjerni kamen, op. pr.). On tu stoji otkako je jedan paša saznao da trgovci pogrešno mjere. Kako bi tome stao ukraj, postavio je ovaj kamen, čija dužina tačno odgovara turskoj mjeri lakat. Na taj način, mjeru je moguće prekontrolirati u dvorištu džamije, pa kupci odmah mogu provjeriti jesu li prevareni. Na zapadnom dijelu dvorišta uzdiže se visoki toranj sahat-kule kvadratne osnove.

Prekoputa džamije nalazi se Kuršumli-medresa, škola za buduće hodže. To je stara jednostavna zgrada s lijepim dvorištem. Sobe su jednostavne kao i zgrada, pa se ne može reći da je ova zgrada kuriozitet koju turisti moraju obići.

Idući Čaršijom prema istoku naići ćete na muslimansku čitaonicu (Kiraet-han). To je jedna zgrada s visokim prizemljem u orijentalnom stilu, u kojoj se skupljaju bogati, ugledni i učeni muslimani. Oni u velikoj sali na divanima mirno i u tišini puše svoj čibuk ili cigaru. Drago im je kada vide stranca, pa ga odmah ponude kahvom i odličnim duhanom. Na stolu za čitanje nalaze se brojne turske i bosanske novine.

Odmah pored obale Miljacke je „Bentbaša“, mala kafe-bašča, koju posjećuje domaće stanovništvo. Navodno je najviše posjećena za vrijeme ramazana. Ovdje za pet krajcara možete dobiti friško skuhanu i odličnu tursku kahvu i slušati nacionalnu muziku.

U znamenitosti Sarajeva moramo ubrojati i Školu zanatskih zanimanja u blizini oficirske kasine. Kroz razne periode historije grada ovdje se razvijalo više grana i stilova zanimanja, koji su nastajali djelimično pod uticajem orijentalnih, a djelimično italijanskih i drugih evropskih stilova. Iako je bila razvijena autohtona škola zanatskih zanimanja, zbog nebrige vlasti i čestih prevrata, danas o njoj postoje samo tragovi i sjećanja.

Sadašnja Vlada poduzela je mjere kako bi koliko-toliko sanirala te gubitke i vratila život staroj autohtonoj školi zanatskih zanimanja. Prva mjera u tom pravcu je izgradnja ove škole i radionica, u kojoj se izlažu radovi, ali i najbolji majstori podučavaju svoje učenike. Škola je pod državnim brigom i razvija razne vidove zanatskih zanimanja: rad s drvetom, bakrorez, umjetničke tehnike itd. Škola u Sarajevu (ovakve škole postoje također u Foči i Livnu) istovremeno je i internat, u kojem se učenici, pored rada u primijenjenoj umjetnosti, podučavaju čitanju i pisanju, vjeronauci i ornamentici. To je dvospratna zgrada s prostranim i svijetlim radnim salama. Jedna velika učionica opremljena je po najnovijem školskom sistemu. Spavaonice i blagovaonice su također lijepo uređene. Trenutno ima kapacitet da primi pedeset učenika od 10 do 12 godina, koji već poslije tri mjeseca izrađuju fantastične radove. U školi su i majstori i učenici isključivo muslimani. Trojica ovdašnjih predavača dobili su na Bečkoj izložbi 1890. godine najviša priznanja. Njihovi nagrađeni radovi nalaze se u ovdašnjoj filijali ugarskog Kraljevskog muzeja zanatstva, smještenom na šetalištu pored Miljacke u blizini Latinske ćuprije.

Na tom šetalištu, idući uzvodno, naići ćete na novu *Vijećnicu*, okruženu starim bosanskim kućama, koja potpuno dominira okolinom. *Vijećnica* ima osnovu jednako-krakog trugla zaobljenih uglova. Položaj joj je izvanredan – nijedna građevina ne smeta pogledu na nju. Glavni ulaz *Vijećnice* okrenut je prema šetalištu. Njena gradnja započela je 1892. godine i sada se približava završetku. Arhitektura je u bogatom orijentalnom stilu, uz upotrebu najfinije ornamentike, slično kao kod *Šerijatske škole*, koja je također ukras grada. Obje građevine su dokaz kako se bogati orijentalni stil može sretno spojiti s modernim zapadnim zahtjevima gradnje.

Unutrašnjošću *Vijećnice* domira centralni monumentalni arkadni hol, pa se tu mogu održavati skupovi najvišeg ranga. Treba istaknuti i ljepotu svečane i konferencijske sale, te prijemne odaje gradonačelnika na prvom spratu.

Pobočno od *Vijećnice* nalazi se nova zgrada policije, koja bi mogla biti prilično interesantna stručnjacima za interijer.

Na lijevoj obali Miljacke, na *Carevom mostu*, zapet će vam za oko *Careva džamija*, koja je manja i jednostavnija od opisane *Begove džamije*. Ona spada u najstarije gradske džamije. Pretpostavlja se, mada to nije potvrđeno, da ju je dao izgraditi sultan Mehmed, osvajač Bosne.

Na blagoj uzvisini pored ove džamije nalazi se veliki dvospratni *Konak*, sjedište Zemaljske vlade i komande za ovu oblast Austro-Ugarske. To je impresivna građevina, vidljiva izdaleka, građena 1868. godine za bosanskog valiju. Ona je zanimljiva jer je tipični predstavnik šablona po kojem su građene zgrade osmanske uprave. Prekoputa, na istočnoj strani Konaka, usred lijepog vrta nalazi se jednostavna, ali elegantna palata pravde, s otvorenim staklenim krovom i žutim prozorima – to je sjedište najviše sudske vlasti. U njenoj blizini nalazi se veliki franjevački samostan, građen u modernom stilu. Malo dalje je nova pivara.

Nedaleko od ulice Bistrik je škola za tkanje ćilima, u kojoj se izrađuju ćilimi po originalnim izmirskim i persijskim, ali i domaćim mustrama. S tom školom povezane su prostorije za pređenje i bojenje vune. Tu ćete sresti djevojke svih konfesija, koje uče ovu manuelnu vještinu, a i plaćene su za prodate proizvode.

Velika pješadijska kasarna izgrađena je 1815. godine na mjestu nekadašnje rezidencije Omer-paše. Okružena je lijepim parkom na Filipovića trgu, preko kojeg je povezana s dugom ulicom Terezije. Prekoputa kasarne nalazi se muslimansko svetište sa sedam jednakih mezara, gdje se nalaze posmrtni ostaci sedmorice braće koju je nekad davno nevine dao smaknuti jedan muslimanski paša.

U ulici Terezije nalazi se *Carsko-kraljevski dječjački vojni internat*, u kojem lokalni dječaci dobijaju prva vojna znanja, prije nego im bude omogućeno da pristupe austrougarskim vojnim školama.

Da biste došli do tvrđave, morat ćete se vratiti na desnu obalu Miljacke, proći pored bašče „Bentbaša“ i krenuti uzbrdo putem koji vodi ka Žutoj tvrđavi, čije zidine zapiju za oko još izdaleka. Tvrđava obuhvata dio starog grada, koji se na jednom brdovitom uzvišenju postepeno spaja s obrisima nove tvrđave. Kanjon Miljacke ispod tvrđave visok je oko 500 stopa i strmoglavlje se u dolinu Miljacke i Mošćanice.

Stara tvrđava je na najvišoj sjevernoj tački tzv. gornjeg grada. Taj gornji grad je ustvari labirint od uličica s oko dvije stotine kuća. Nova tvrđava se nalazi na najjužnijoj tački uzvisine i nalazi se u unutrašnjosti zidina. Tri kapije odavde vode nizbrdo u grad.

Pogled koji se pruža na grad sa Žute tvrđave je veoma lijep, ali je pogled sa sjeveroistoka, Bijele tvrđave neuporedivo ljepši. Živahna slika grada odatle se pruža daleko na zapad.

Na zapadu, na rubu horizonta, vidite čak i obrise planinskih lanaca centralne Bosne. Pogledate li na istok, pogled će se spustiti na strmu zelenu dolinu Miljacke, omeđenu strmim brdima. Iz gornjeg grada možete se spustiti sjeverno do još uvijek dobrodržee Višegradske kapije koja leži pored stare ceste od Mokrog prema Mošćanici. Kod mosta na Mošćanici možete izaći na novi put koji vodi ka izvorima Mošćanice. Tu se nalaze impresivna postrojenja vodovoda, izgrađenog 1890. godine, odakle se grad izdašno snabdijeva čistom izvorskom vodom. Voda je inače zaštitni znak Sarajeva.

Sjeverno od zgrade Vlade nalazi se Koševska ulica, od koje se odvaja mnogo manjih ulica. Tu se nalaze katoličko, pravoslavno, jevrejsko i protestantsko groblje, ali i vojno groblje. Na kraju Koševske ulice nalazi se nekoliko kućica.

Kada ih prođete, popnete se još malo uzbrdo i dođete do velike Zemaljske bolnice, građene u paviljonskom stilu i u svakom pogledu moderno opremljene. Pored paviljona za internu medicinu, te klinika za hirurgiju, očne, zarazne i plućne bolesti, ova bolnica ima i moderno uređeno porodilište. Pored toga, tu su paviljoni za smještaj doktora, portirnica, stražarnica, paviljoni za kuhinju i pranje veša, kupao-nice, kancelarije za administraciju, mrtvačnica itd. Sve to smješteno je u velikom i lijepom parku. Ukoliko pažljivije posmotrite ovu ustanovu, zaključit ćete da ništa nije napravljeno bez razloga i da je sve na svom mjestu. Položaj i raspored ove bolnice trebao bi se preslikati i u druge gradove. Austro-ugarski državni sekretar nedavno je posjetio ovu bolnicu i također je bio oduševljen. Bolnica ima 240 bolničkih kreveta, ali se taj kapacitet može proširiti. Već sada je u planu da se sagradi još jedan paviljon za karantin.

Najbolje se iz bolnice u grad vratiti jednom popločanom ulicom, predviđenom samo za pješake, jer će vam se tako pružiti prilika da upoznate jednu muslimansku gradsku četvrt.

Četiri i po kilometra od grada, na ulici koja vodi ka Ilidži, nalazi se konjički bataljon, koji je dala ustanoviti Državna uprava. Već kada uđete s ulice, vidjet ćete veliki kompleks zgrada. Tu su dvije velike konjušnice, predviđene za 32 konja. Pored je kasarna za stotinu ljudi, oficirski paviljon itd. Trenutno ova postrojba raspolaže sa 79 konja i 16 magaraca. Arapski pastusi porijeklom su iz bogatih ugarskih ergela, a magarci su *haxani* rase i cijenjena su kiparska pasmina.

Ove snažne konje možete pogledati samo zimi, jer se oni preko ljeta nalaze na parenju.

Izleti van Sarajeva

Okolina glavnog grada Bosne i Hercegovine ima mnogo lijepih šetališta i izletišta. Sve je to moguće uraditi pješice, konjem ili kolima, što je veoma ugodno. Na svaku lokaciju možete stići bez ikakvih komplikacija.

1. Velika kapa. (Lagana šetnja do vrha i natrag traje oko tri sata.) Kod velike pješadijske kasarne prelazite desno na put, a njime dalje do pješačke staze koja će vas odvesti do Velike kape (oko 1000 metara nadmorske visine). Pogled koji se pruža odavde sličan je onom s Bijele tvrđave. Međutim, zbog visine, on je još impresivniji. Grad leži kao na ćilimu gledaocu pod nogama. Jednako tako vidite i stari grad i tvrđavu. Na zapadu vidite veliki dio širokog Sarajevskog polja, sve do brda koja ga omeđuju. Pogledavši na istok vidjet ćete strmi kanjon Miljacke i iste takve obronke planine Romanije, koji su poznati pod imenom Velike stijene (1515 metara nadmorske visine). Na jugu ćete vidjeti kanjon Bistričkog potoka koji dodiruje krajnji rub sjevernih obronaka Trebevića.

2. Na Trebeviću. Pješaku u formi nije se problem popeti na Trebević. Međutim, to je zaista duga šetnja, za koju vam konjem treba četiri sata. Put vodi pored korita Bistričkog potoka. Penjući se prolazite Dragulac i idete prema prevoju Vaganj. Sve do Dovlića krećete se prema dvjema paralelnim planinskim linijama. Odatle napuštate makadam i zakoračujete u pitome šumarke, prepune cvijeća i zelene trave i tako sve do vrha Trebevića. Imate sat i po od Dovlića do vrha. Dakle, sat i po prelijepo šetnje šumom. Odavde je pogled na grad još ljepši od onog s Velike kape. Na zapadu možete gledati ravnicu, na sjeveroistoku kolosalne šume i strme stijene Romanije, a na jugu visoki plato Jahorine, uramljen monumentalnim planinskim lancem koji vodi od Kmora kod Foče do Bjelašnice. Planinski divovi Volujak, Maglić i Treskavica izdižu se nadmoćno iznad nižih obronaka. Kažu da se za lijepog vremena u dalekoj izmaglici odavde mogu vidjeti obrisi Durmitora (2446 m) i Neveske viljuške (2606 m). Inače, Durmitor se smatra kraljem Dinarskih Alpi.

Ispod vrha Trebevića vodi putić do komforne planinske kuće za turiste. Tu možete jesti i prespavati. A kada se zaželite vratiti u grad, pratite oznake na putu niz lijevi obronak pokraj Bistričkog potoka.

3. Prema Kozijoj ćupriji i Johanninom miru. (Ugodnom šetnjom tamo i natrag trebat će vam oko tri sata.) Od bašče „Bentbaša“ pratit ćete ulicu koja vodi uz rijeku. Na raskrsnici nećete ići ulicom koja vodi prema tvrđavi nego ćete nastaviti uz rijeku. Za oko pola sata hoda stići ćete na ušće Mošćanice u Miljacku. Na tom mjestu nalazi se gostionica „Dariva“, sagrađena u švicarskom stilu. Nakon još dvadesetak minuta stići ćete do Kozije ćuprije – starog turskog mosta s visokim stubovima i jednim jedinim lukom. Kada pređete Koziju ćupriju, šetajte dalje i stići ćete na Johannin mir, odakle se pruža fascinantna pogled. A kada se želite vratiti u grad, to možete učini ulicom koja vodi lijevom obalom Miljacke i prolazi pored starog turskog groblja, koje je samo po sebi prizor koji ne biste trebali propustiti. Osim toga, pogled s ovog groblja na grad također je vrijedan šetnje.

4. Han Pale. (18 kilometara od grada dobrom cestom.) Od Kozije ćuprije ta ulica penje se uzbrdo i vodi preko Han Buloga, gdje možete vidjeti interesantne amonite

(okamenjeni oblici, op. pr.). Put se stalno penje uzbrdo iznad korita Miljacke. Kod Hana Lobogošća napuštamo dolinu Miljacke i stižemo do sjenovite šume u kojoj se nalazi mjesto Pale, kraj netaknute prirode, ugodan jednako ljeti i zimi. Tu se nalazi nekoliko restorana i vila, od kojih jedna pripada engleskom konzulu. Odavde se kreće u lov na jelene. Preporučljivo je obići i okolinu Pala.

5. Prema Ilidži. (Poštanska i telegrafska stanica. Tokom sezone kupanja, od 15. maja do 1. oktobra, ovuda svakodnevno saobraća voz i to sedam puta na relaciji Sarajevo - Ilidža, a po potrebi i više. Cijena vožnje drugom klasom je 12 krajcara, a trećom klasom 7 krajcara. Vožnja do Ilidže fijakerom traje 45 minuta.)

Univerzitetski profesor dr. Ernst Ludwig (carski službenik) tvrdio je da je ovaj izvor vruće vode na Ilidži, koji je bio poznat još Rimljanima, veoma ljekovit i značajan. Ostaci rimskih građevina to i potvrđuju. To su čuvene terme na Ilidži. One su bile cijenjene i za vrijeme turske vladavine, ali su smještajni kapaciteti, sve do perioda austrijske okupacije, bili primitivni i malobrojni. Stoga je terme mogao koristiti daleko manji broj povlaštenih ljudi. Od prije nekoliko godina Ilidža je postala moderno kupalište koje udovoljava modernim zahtjevima, te je postala najomiljenije sarajevsko izletišta. Tri velika hotela, s ukupno 105 elegantno uređenih soba, omogućavaju dobar smještaj za goste. Tome pridonose i odlični restorani. Kompleks hotela povezan je sa zgradom u kojoj je glavni restoran, a sve to je u blizini željezničke stanice.

U prizemlju hotela „Bosna“ nalaze se luksuzne prostorije za zajednički boravak gostiju: damski salon, čitaonica, restoran, te bilijar-klub u sklopu kojeg se nalaze prostorije i za druge igre.

U proljeće 1892. godine, službe zadužene za proširenje kompleksa bušeći su otkrile novi izvor, sa snažnim mlazom, daleko snažnijim od postojećeg. Taj izvor za 24 sata izbaci 13.800 hektolitara tople vode. Voda koja snabdijeva ovo kupalište ima temperaturu od 58 stepeni. Hemijski sastav joj je vrlo bogat: natrijum-sulfati, hloridi (naročito hlor-kalcijum), krečnjak... Voda je bez ugljične kiseline.

Od postojećih kupališta prvo ćemo navesti tzv. staro kupatilo, renovirano po modernim standardima. Ono posjeduje 14 kabina sa 16 kada. Novo kupalište ima dva bazena i 14 kabina s po jednom kadom. U sklopu toga je i kupalište za muslimanske žene sa šest kabina. Postoji i kupalište s ljekovitim blatom. Ono je veoma lijepo namješteno sa salonima za čekanje i dva bazena i osam jednostavnih kabina. Blato koje se koristi doprema se iz močvara kod Žepča na Bosni i iznimnog je hemijskog sastava. Napravljena su i dva bazena s hladnom vodom, kojima se regulira hlađenje tople izvorske vode. Postoje i dva bazena za kupanje s običnom vodom. U njih se iz rijeke Željeznice dovodi kristalno bistra voda. Kompletni kompleks: hoteli, restorani, kupališta, gostionice itd. smješten je na 16-hektarskom parku iznimne ljepote. Kada su u pitanju društvene aktivnosti, ovdje postoje teniski tereni, zgrada za manje vojne koncerte, kafane... Sve to radi za vrijeme sezone kupanja. Ne zaboravimo ni dječiji zabavni park s pokretnim konjićima. Hipodrom je udaljen otprilike pola sata od Ilidže. Trkaća staza duga je 2400 metara. Svake godine ovdje se održava veliko takmičenje lokalnih i stranih konja. Nagradni fond u 1894. godini iznosio je sto hiljada krajcara. Ovaj hipodrom udovoljava svim modernim zahtjevima: ima četiri velike

konjušnice, startne kabine, zgradu direkcije, ložu za sudije, menzu i velike tribine. A za izlete u okolinu, kola i trkači konji stoje vam na raspolaganju uz nadoknadu.

U blizini su poljoprivredna dobra na Ilidži, gdje uvijek možete kupiti svježe mlijeko i sir. Na drugoj strani, u smjeru Blažuja, nedavno su pronađeni pitki kiseli izvori.

U kupalištu radi jedan doktor koji svakodnevno brine o zdravlju gostiju. Apoteka je smještena u hotelu „Austrija“, pored dućana. Vlada je ovdje zaposlila inspektora koji je dužan podnositi izvještaje o svim bitnim stvarima: usluga, broj gostiju, eventualni problemi itd. (Cijene hotelskih soba: jednokrevetna – 80 krajcara i 1 fl, dvokrevetna – 1 fl i 50 krajcara, inkluzivna usluga 2 fl po danu. Cijene termalnih kupališta: u starom kupatilu jedno korištenje kade bez peškira i ostalih potrepština – 45 krajcara, a s peškirom 50 krajcara, u novom kupalištu – 30 i 35 krajcara. Kupanje u ljekovitom blatu: 1 fl i 50 krajcara do 3 fl. Bazeni za plivanje bez peškira – 12 krajcara, a s peškirom 15 krajcara. Termalne kade i bazeni – ako ste uzeli sezonske ulaznice, cijena je umanjena za 16 posto.)

Poljoprivredno dobro Ilidža

U blizini kupališta na Ilidži, putićem preko rijeke Željeznice, za nekoliko minuta stići ćete do svjetski poznatog neolitskog nalazišta. Na tom mjestu se danas nalazi poljoprivredno dobro Ilidža. Na ovom imanju postoje velike štale za životinje s posebnim boksovima za hranu, mljekara, rezervoar za vodu itd. Tu je i jednospratnica predviđena za stanovanje službenika i učenika. Okolo je još nekoliko manjih objekata, među kojima i kuća za vrtlare. Postoje i staklenici za uzgoj povrća. Ovo poljoprivredno dobro ne snabdijeva mlijekom, mesom i povrćem samo kupalište na Ilidži nego i dobrim dijelom čitav glavni grad. U tome mu u okolini nema premca. Ide im tako dobro da su već pripremili prostor za proširenje.

6. Vrelo Bosne. Od kupališta na Ilidži do izvora Bosne vodi ravna aleja duga 3,5 km. Do izvora, koji se nalaze u podnožju Igmana, možete doći pješice, na konju ili fijakerom. Hotelski omnibus vozi do izvora po cijeni od 10 krajcara. Ovdje sa svih strana između planinskog kamenja izviru izvori, spajajući se u veće bazene. To su izvori Bosne. Već na samim izvorima rijeka je toliko snažna i velika da je ne možete pregaziti. Na Vrelu Bosne možete posmatrati ovaj prirodni fenomen koji dolazi ravno iz krila zemlje. U tu svrhu, iza aleje napravljena je prigodna osmatračnica.

7. Meterološki opservatorij na Bjelašnici. Bez obzira na to da li se vozite kolima ili vozom, naići ćete na prizore koji svjedoče o ljepoti bosanskohercegovačkog planinskog bogatstva. Ipak, nećete dobiti kompletan utisak tek površnim pogledima. Koliko god je zanimljiv krajolik, toliko su zanimljivi i stanovnici ovog okupiranog dijela Austro-Ugarske Monarhije.

Geološki oblici krečnjaka na planinskim masivima toliko su fascinantni da će uvijek iznova posmatrača ostaviti bez daha. Bogatstvo raznolikih geoloških oblika je toliko da nimalo ne zaostaje za alpskim zemljama. Civilizacija iz dolina još nije dotakla ove prelijepo vrhove. Čovjek će se osjetiti daleko bogatijim kada vidi tu ljepotu. Ovi predjeli raj su za botaničare, zoologe i mineralologe. Oni mnogo toga mogu naći

za vrijeme samo jedne šetnje. Bosanske planine bogato reprezentiraju biljni i životinjski svijet Balkana. Osim toga, zasigurno kriju mnogo toga što tek treba otkriti. Zaključili smo stoga da ne smijemo propustiti otići na vrh Bjelašnice (2067 metara).

Izlet jahanjem

Sve do vrha možete jahati. S prigodnim pauzama, za ovaj izlet trebat će vam 7–8 sati. Dužina cjelokupnog izleta je dva dana. U Opservatoriju možete naći veoma dobar smještaj (šest kreveta), ali preporučljivo je ponijeti hranu. Bosanske konje možete iznajmiti u upravi kupališta (2 fl. dnevno). Pratioci konja istovremeno će vam poslužiti kao vodiči.

Kolima s Ilidže odlazimo u nedaleko selo Hrasnica, u kojem bogatije muslimanske porodice iz Sarajeva imaju svoje ljetnikovce. Od Hrasnice konjem krećemo uz podnožje šumovitog Igmana. Poslije 45 minuta jahanja stižemo do sela Nojkovići na Željeznici (519 metara nadmorske visine). U selu možete posjetiti zanimljive bogumilske nadgrobne spomenike. (Odavde do Hrasnice ima jedna prečica, ali je ne preporučujemo, jer je uska, strma i ima dosta odrona!)

Dolazimo do mjesta na kojem Željeznica zavija oštru okuku istočno – mi krećemo suprotnim smjerom. Nakon pola sata blagog uspona, počinjemo se penjati uz pravu strminu prema vrhu. Na tom putu prolazimo selo Brešenica (968 metara nadmorske visine). Poslije otprilike tri sata jahanja, stižemo u samo središte raskošne šume i visoravni Grkarica (1184 metra nadmorske visine). Ovdje je idealno mjesto za odmor konja, ali i ljudi. Teška srca napuštamo idilične pejzaže iznad kojih se strmo izdižu obronci Bjelašnice. Već možemo vidjeti Opservatorij. Kroz raskošne šume bukve i četinara put vodi uzbrdo ka Ivan-sedlu (1569 metara nadmorske visine). Tuda vodi najkraća komunikacija između Sarajeva i Konjica, doline Neretve. Put je dobar s oko pet kilometara novogradnje. Mi ne idemo tamo nego prema Opservatoriju (2067 metara nadmorske visine). Snažne i visoke bukve uspostavile su svoju vegetacijsku granicu nešto iznad Ivan-sedla i prave mjesta manjem drveću, čija se gornja granica završava nešto ispod vrha. Idući dalje, konačno dolazimo do zelenih planinskih dušeka.

Opservatorij je sagrađen 1894. godine. Opremljen je najmodernijom meterološkim aparaturama. To je jedina meterološka stanica na planinskom vrhu na cijelom Balkanskom poluotoku. Istraživanja meteroloških kretanja na ovom mjestu od velikog su značaja za čitav region.

Malo je u zemlji planinskih vrhova poput ovog koji nude takav pregled. Odavde puca vidik na više od 80 km u daljinu; sve do tamnih brda Crne Gore, do Novog Pazara u Sandžaku. Pogledu malo smeta samo kolos Velež (1.968 metara nadmorske visine) na jugozapadu. Gledajući na jugoistok, s granice Crne Gore pozdravlja nas vrh Maglića (2.390 metara nadmorske visine), pokriven snijegom, kao i Durmitor (2606 metara nadmorske visine), te Lubična planina (2.239 metara nadmorske visine) iz Novog Pazara u Sandžaku. A pred njima, u blizini gledaoca, izdižu se obronci Treskavice (2.088 metara nadmorske visine). Lanac bosanskih planina na sjeveroistoku čini markantna planina o kojoj smo već govorili – Jahorina (1.890

metara nadmorske visine), Romanija (1.628 metara nadmorske visine), Trebević (1630 metara nadmorske visine), te Vlašić kod Travnika (1.919 metara nadmorske visine). To su najdominantniji divovi. Potpuno drugačije djeluje prizor na zapadu i jugozapadu. To su hercegovačke planine. U tim planinama zrcali se karakter tih predjela. Zrak režu oštri i neplodni vrhovi planina, do kojih uopće nema puteva. Već iz daljine to možete spoznati. A svjetlost i sjene pojačavaju te efekte na planinama kojima caruje topli južni zrak. Planine se prelijevaju u najrazličitijim bojama. Najveći predstavnici su Prenj (2102 metara nadmorske visine), Visočica (1964 metara nadmorske visine), Velež (1968 metara nadmorske visine).

Da ne bi na ovoj otvorenoj visini zaboravili ljude, sa sjevera nas pozdravlja jedan dio grada Sarajeva. Odavde Sarajevo izgleda kao veoma mali grad. Osmatrajući možemo vidjeti jedan dio bolnice. Duboko ispod vrha vidimo bjelašnička sela Lukana, Umoljane i Lediće. Na ploči ispred Opservatorija napisana su važna uputstva strancima. To su neprocjenjivi savjeti za orijentaciju u labirintu planina. Najbolje je da se iz Opservatorija vratite istim putem kojim ste došli.

PRIKAZI
/ REVIEWS

DŽENANA KURTOVIĆ, MA

Prikaz knjige / Book review
UDK/UDC: 323.1:296 (497.6 Sarajevo) “ 155/1878 “

ALADIN HUSIĆ, „SARAJEVSKI JEVREJI OD DOLASKA U BOSNU DO 1878. GODINE“, AKADEMIJA NAUKA I UMJETNOSTI BOSNE I HERCEGOVINE, SARAJEVO, 2024, 190 STR

Krajem 2024. godine, u izdanju Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine (ANUBiH), iz štampe je izašlo djelo Aladina Husića pod nazivom „Sarajevski Jevreji od dolaska u Bosnu do 1878. godine“. Kako i sam naslov djela implicira, autor se bavio problematikom dolaska Jevreja u Sarajevo, od njihovog dolaska u periodu osmanske uprave, pa sve do Berlinskog kongresa i austrougarske okupacije 1878. godine. Knjiga je podijeljena na veći broj poglavlja. Njegovo istraživanje zasniva se na izvornoj građi iz osmanskog perioda, uključujući arhivsku dokumentaciju koja se čuva u Istanbulu, Gazi-Husrev begovoj biblioteci i Orijentalnom institutu u Sarajevu. Pored toga, Husić koristi veliki broj bibliografskih jedinica, uključujući putopise i druge sekundarne izvore koji pružaju dragocjene podatke o Jevrejima u Sarajevu. U uvodu knjige Husić navodi da su Jevreji jedan od *bosanskih historijskih fenomena*. Činjenica je da o Jevrejima postoji dosta nedoumica i nerazjašnjenih informacija, a Husić se odlučio na istraživanje spomenute tematike.

U prvim poglavljima knjige, Aladin Husić zaključuje da su Jevreji u Sarajevo došli iz Dubrovnika. Nakon rekonkviste i progona Jevreja s Pirinejskog poluotoka, njihovo doseljavanje u Dubrovniku postalo je intenzivnije. Međutim, dubrovačke vlasti su 1515. godine donijele odluku o njihovom protjerivanju - iako im trgovina nije zabranjena, stalni boravak im nije dopušten. Godine 1540. uvedene su odredbe koje su Jevrejima omogućavale boravak na određenim lokacijama, ali uz ograničenja. Osim iz Dubrovnika, Jevreji su pristizali iz Soluna, Istanbula i Skoplja, no upravo se Dubrovnik izdvaja kao ključno mjesto iz kojeg su krenuli prema Sarajevu.

U poglavljima *Početne veze Jevreja sa Sarajevom* i *Prva dokumentirana zajednica – džemat Jevreja*, Aladin Husić se prvenstveno bavi najranijim vijestima o dolasku Jevreja u Sarajevo, kao i pitanjem Sijavus-pašine daire i izgradnjom sinagoge. Ove teme ostaju predmeti rasprava, zbog oskudnosti izvorne građe. Ipak, nesumnjiva je činjenica da su Jevreji u Sarajevo stigli sredinom 16. stoljeća i postepeno širili svoju

prisutnost. Ključno pitanje koje on postavlja odnosi se na broj Jevreja koji su u 16. stoljeću trajno nastanjeni u Sarajevu. Najveća pažnja posvećena je informaciji da je 1580. godine tadašnji rumelijski beglerbeg Sijavus-paša, koji je privremeno boravio u Sarajevu, dao dozvolu za gradnju hana i sinagoge. Husić navodi tvrdnju da je dozvolu za gradnju vjerskog objekta mogao dati jedino sultan, a ne lokalni namjesnik, naročito ne neko ko je u gradu boravio privremeno. Dodatno, kasniji izvori ne ukazuju na masovniji boravak Jevreja, niti na postojanje sinagoge. Tek u sedamdesetim godinama 16. stoljeća pojavljuju se učestalije vijesti o Jevrejima. Najpouzdaniji dokaz o postojanju veće jevrejske zajednice dolazi iz popisa stanovništva iz 1604. godine, u kojem se prvi put eksplisitno spominje džemat Jevreja. Zaključno, dva ključna argumenta da sinagoga nije izgrađena 1580. godine su kratkotrajni boravak Sijavus-paše u Sarajevu i mali broj Jevreja u tom periodu. Izgradnja sinagoge može se dovesti u vezu s periodom uprave jednog od dvojice bosanskih namjesnika po imenu Sijavus-paša – prvog koji je Sarajevo „vodio“ od 1651. do 1652. godine, a drugi koji je obnašao tu dužnost od 1658. do 1686. godine. Najvjerojatnije je prvi od njih dao dozvolu za izgradnju sinagoge. Godine 1620, za vrijeme namjesništva Baltadži Mehmed-paše, trajno se doselila veća grupa Jevreja, čime se postavljaju temelji za trajno formiranje njihove zajednice u gradu.

Husić u svojoj analizi pridaje značajnu pažnju putopisima domaćih i stranih autora, koji su boravili u Sarajevu i ostavili dragocjene zapise o prisustvu Jevreja. Putopisi, iako često subjektivni i obojeni ličnim pogledima autora, predstavljaju vrijedan historijski izvor, jer nude neposredne opise društvenih, ekonomskih i demografskih prilika. Poseban fokus autor stavlja na 17. stoljeće, period u kojem se broj dostupnih izvora o Jevrejima u Sarajevu znatno povećavao. Prvi pouzdani podaci potiču iz 1690. godine i svjedoče o tome da je u gradu tada živjelo 70 punoljetnih Jevreja. U 18. stoljeću dolazi do značajnog porasta jevrejske populacije u Sarajevu – zajednica se postepeno širila i u druge bosanskohercegovačke gradove.

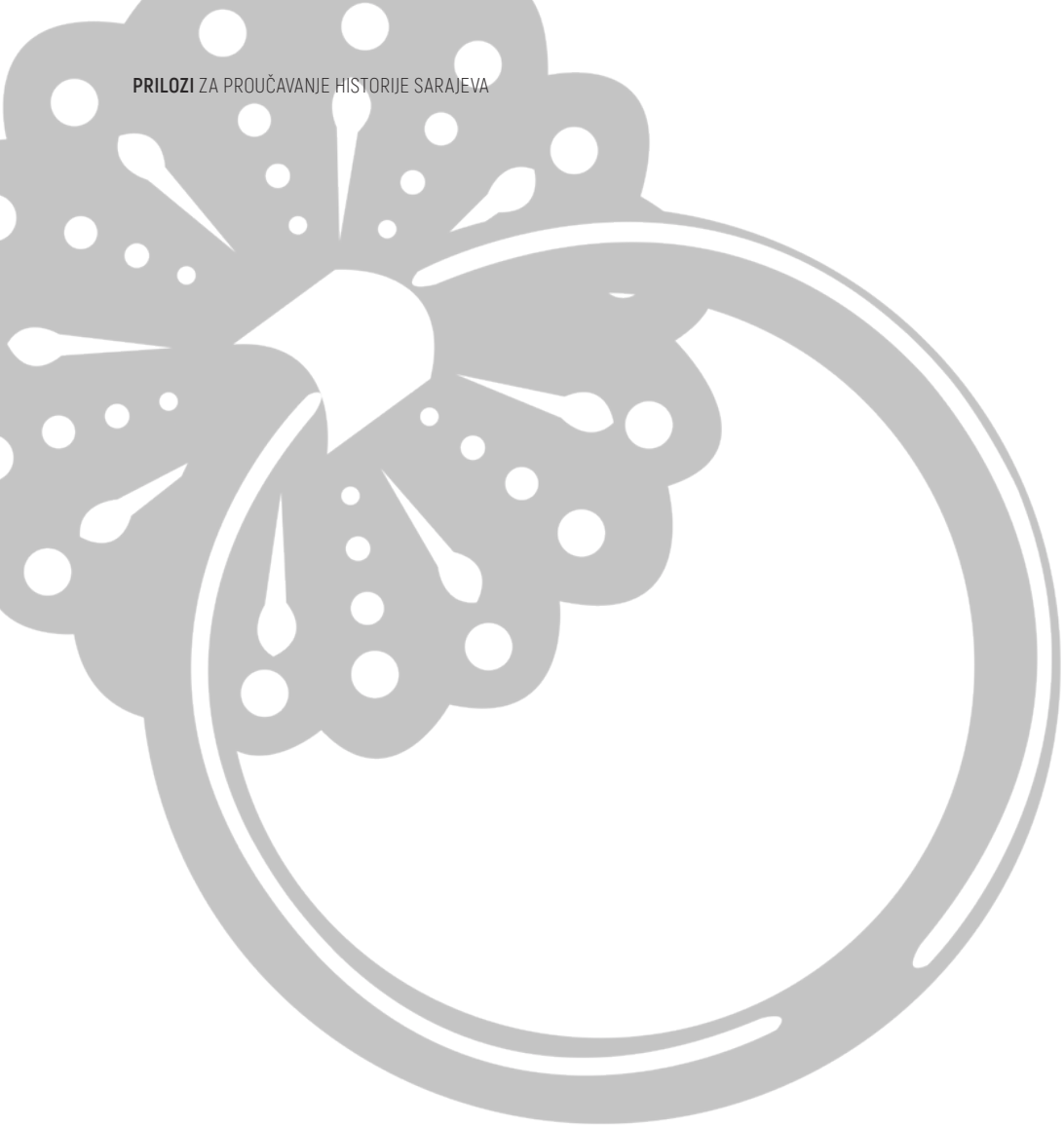
U poglavlju *Razvitak institucionalnog organiziranja Jevreja* posebno je naglašena 1622. godina, kada je Jevrejska općina dobila svoj statut. Prvu potvrdu o prisustvu rabina u Sarajevu nalazimo već u prvoj polovini 17. stoljeća, kada se spominje Samuel Baruh. Pitanje stambene strukture Jevreja u Sarajevu obrađeno je u poglavlju *Stambena pozicioniranost Jevreja u Sarajevu*, u kojem autor istražuje lokacije njihovog naseljavanja. On navodi da su Jevreji živjeli na različitim lokacijama u gradu, pri čemu Mahmudov han i Sijavus-pašina daira predstavljaju dva važna centra jevrejskog života. Ipak, prema njegovim zaključcima, iako se Sijavus-pašina daira često spominje kao osnova za grupiranje Jevreja, ona nije dominirala po broju nastanjenih porodica, što ukazuje na postojanje raznovrsnijih stambenih obrazaca unutar zajednice.

Husić se u svojoj analizi osvrće i na fizičke karakteristike sarajevskih Jevreja, donoseći podatke o njihovoj starosnoj strukturi, boji kose i očiju, kao i određenim etnološkim obilježjima koja su ih razlikovala ili povezivala s okruženjem u kojem su živjeli. Posebnu pažnju posvećuje i prezimenima Jevreja, koja su danas prisutna u Sarajevu. Husić predstavlja i nekoliko dokumenata koji svjedoče o pojedincima koji su prelaskom na islam usvajali nova imena, prilagođavajući se društvenim i pravnim

okvirima tadašnjeg vremena. Posljednja poglavlja posvećena su zanimanjima kojima su se Jevreji bavili kroz stoljeća. Trgovina je bila dugo osnovna djelatnost među sarajevskim Jevrejima, ali su se s vremenom uključili i u različite zanatske i privredne aktivnosti. U 19. stoljeću njihova profesionalna struktura postaje još raznovrsnija, te se među Jevrejima bilježi čak 44 različita zanimanja i službe. Na kraju knjige Husić donosi *Popis uzajamnog jamčenja jevrejske zajednice u gradu Sarajevu* i *Popis sarajevskih Jevreja sredinom 19. stoljeća*.

Djelo Aladina Husića popunjava važnu prazninu u istraživanju historije Jevreja u Sarajevu, nudeći sintezu podataka koji su do sada bili fragmentarno obrađivani u različitim izvorima. Posebna vrijednost knjige leži u njenom temeljitom prepisivanju prvih vijesti o dolasku Jevreja u Sarajevo, analizi izgradnje Sijavus-pašine daire i prve sinagoge, te sagledavanju šireg konteksta njihovog naseljavanja i integracije u osmansko društvo. Kroz analizu demografskih, ekonomskih i pravnih aspekata života Jevreja, knjiga pruža cjelovit uvid u njihov položaj u Sarajevu tokom osmanske vladavine. Husićevo istraživanje postavlja temelje za buduće radove o historiji Jevreja u Bosni i Hercegovini, posebno kada je riječ o periodu nakon 1878. godine, kada pod austrougarskom upravom u Sarajevo dolaze i Aškenazi, uz već prisutne Sefarde. Ova knjiga ne samo da ispravlja određene historiografske nepreciznosti već otvara i nova istraživačka pitanja, čineći je neizostavnim štivom za sve koji se bave historijom Sarajeva, osmanskog Balkana i jevrejskim naslijeđem u Bosni i Hercegovini.

ALADIN KUČUK, MA

Prikaz knjige / Book review
UDK/UDC: 069 (497.6 Sarajevo) “ 1949/2024 “

75 GODINA U SLUŽBI KULTURE / 75 YEARS IN THE SERVICE OF CULTURE, JU MUZEJ SARAJEVA, SARAJEVO, 2025, 291 STR

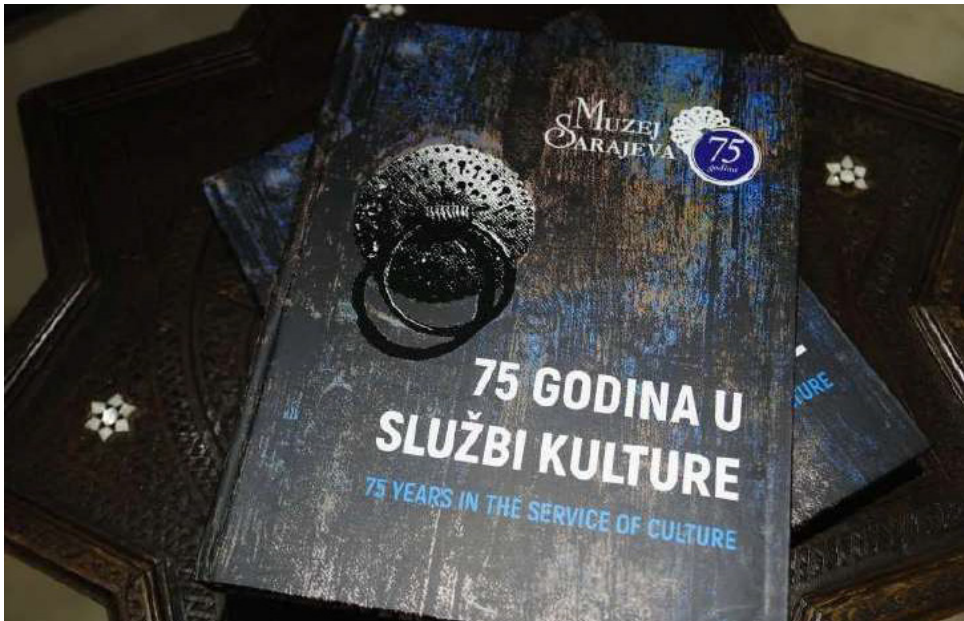
Muzeji su po svojoj definiciji čuvari kulturno-historijskog, materijalnog i nematerijalnog naslijeđa, sa širokom lepezom klasifikacije njihove namjene. Njihova važnost za jedno područje, državu ili pak narod je izuzetna i neprocjenjiva. U tom kontekstu, važnu ulogu ima i Muzej Sarajeva, za čiju 75. godišnjicu rada i djelovanja je objavljena i monografija „75 godina u službi kulture/75 years in service of culture“. Izdavač je JU Muzej Sarajeva na čelu s direktoricom Indinom Kučuk-Sorguč, koja je ujedno i potpisnik za izdavača i urednica. Redakciju, pored direktorice Kučuk-Sorguč, čine još i Adnan Muftarević, Amra Madžarević i Mirsad Avdić, muzejski savjetnici. Monografija je odštampana na masnom papiru visokog kvaliteta, tekstualni dio napisan je na dva jezika, bosanskom i engleskom jeziku, ukoričena je tvrdim uvezom i bogato ilustrirana fotografijama Sarajeva, muzejskih depandansa, eksponata, dokumenata, umjetničkih slika, grada Sarajeva, te znamenitih ličnosti. Ova monografija, prva u historiji Muzeja Sarajeva, daje nam odličan uvid u historijat Muzeja, njegove depandanse, zbirke, kolekcije, eksponate, aktivnosti, izdavaštvo i njegove istaknute posjetioce. Njena dvojezičnost ukazuje na to da muzeji pripadaju čovječanstvu, a ne samo određenoj grupi, pojedincu ili zajednici. S engleskim prijevodom nastoji se, kako Muzej, tako i monografiju, približiti i stranoj publici. Pored naučno-istraživačkog značaja koji tekst monografije nosi, koncept kako je napisana, detaljno i fluidno, služi i kao svojevrsni vodič kroz Muzej i njegove depandanse, ali i neke manje poznate činjenice o Muzeju i njegovom djelovanju.

Uvodna poglavlja detaljno obrađuju historijat Muzeja, njegovo utemeljenje i akt kojim je Muzej osnovan 19. 02. 1949. godine kao Muzej grada Sarajeva, danas Muzej Sarajeva. Autori ovih poglavlja objašnjavaju kako i na koji način je Muzej prolazio kroz različite periode svoga razvoja i djelovanja. Tako sadašnja direktorica, Indira Kučuk-Sorguč, ističe četiri perioda djelovanja Muzeja: prvi od 1949. do 1971. godine, drugi od 1971. do 1992. godine, treći koji je obilježen agresijom na BiH i četvrti, savremeni, odnosi se na postratnu obnovu i ponovno vraćanje „stare slave“.

Istrajnost i otpornost, kao i ulogu i značaj Muzeja istakao je dr. Edin U. Kukavica u početku svoje recenzije: „Prošlost, naime, ako ne služi učenju za dobru sadašnjost i bolju budućnost, uskrađuje historiji priskrbljeni atribut učiteljice (života) i po nužnosti poprimi suprotne atribucije.“ Muzej, kako je istaknuto, doprinosi i globalnoj kulturnoj zajednici i baštini, kako je i dr. Kukavica naglasio. Ali, poražavajuće je što i dalje ne postoji zgrada u kojoj bi bilo sjedište Muzeja Sarajeva s depoima, galerijom, radionicama i administracijom, kao što Zemaljski muzej posjeduje svoju zgradu. Međutim, ovaj nedostatak nije spriječio Muzej da obavlja svoje aktivnosti i djelovanje, kao i da ih približi građanima Sarajeva.

Postratni uzlet i obnova obilježeni su djelovanjem bivše direktorice Mevlide Serdarević, čija je požrtvovanost, umijeće i zalaganje doprinijelo konsolidaciji Muzeja Sarajeva: obnovi postojećih objekata, proširivanju izložbenih kapaciteta, te dobijanju objekta Brusa bezistana kao još jednog muzejskog dependansa. Pored svoje uloge u očuvanju i prezentiranju materijalne i nematerijalne baštine, Muzej Sarajeva ima i svoju naučno-istraživačku djelatnost kroz časopis „Prilozi za proučavanje historije Sarajeva“. Kustos dr. Edin Veletovac ističe da, uprkos neredovnosti izdavanja časopisa i perioda „hibernacije“ od preko tri decenije, „Prilozi za proučavanje historije Sarajeva“ sa svoja posljednja dva broja imaju aspiraciju da se etabliraju kao publikacija visokog kvaliteta. Nastavljajući obrazlaganje šta Muzej danas treba predstavljati u očima javnosti, mr. Senad Kuč na primjeru dependansa Muzeja Sarajevo 1878-1918. objasnio je da muzeji ne bi trebali biti poprišta politizacije i ideologizacije društva i javnog mnijenja. Naprotiv, muzeji služe objektivnoj prezentaciji činjenica, pri čemu svaki eksponat ima svoje porijeklo, mjesto pronalaska, klasifikaciju i kontekstualizaciju.

Najveći dio monografije posvećen je bogatim zbirka koje Muzej Sarajeva posjeduje, a to su: antropološka zbirka, arheološka zbirka, etnološka zbirka, jevrejska zbirka, orijentalna zbirka, umjetnička zbirka, zbirka starih zanata, zbirka Stjepana Meze, zbirka austro-ugarskog perioda, muzička i etnomuzikološka zbirka, zbirka dvadesetog stoljeća. Spomenute zbirke čine okosnicu muzejskog fonda. Svaka je posebno navedena s prikladnim tekstom, kratkim ali detaljnim, lakonskim, pregledom fonda zbirke, njenog značaja, uloge i kratkog historijata formiranja svake zbirke. Stoga se ova monografija i može smatrati vodičem kroz Muzej Sarajeva. Svaki tekstualni dio popraćen je mnogobrojnim fotografijama najreprezentativnijih eksponata iz svake zbirke. Time se dobija i efekt primamljivanja čitalaca da posjete muzejske dependanse kako bi se prikazani eksponati vidjeli i uživo. Neizostavne su i ostale zbirke, pored glavnih zbirki koje Muzej posjeduje, poput numizmatičke zbirke, zbirke starog oružja, zbirke legata, zbirke urbane i osmanske arheologije, zbirke pomoćnih predmeta, a prikazana je i fototeka, te određene kolekcije, među kojima su i defteri kazaske porodice Čatić, posljednji atarski dućan u Sarajevu, vrijedna kolekcija pravoslavnih ikona, kao i inventarna knjiga kao eksponat. Zbirku Nusreta Halačevića, renomiranog sarajevskog fotografa, kao i kolekciju iz života Hasiba Ramića, poznatog pod imenom Karađoz, izdvajamo kao vrlo zanimljive, jer ove dvije zbirke daju odličan uvid u život građana Sarajeva prije stotinu godina i od velikog su značaja za istraživanje građanske kulture grada Sarajeva. Poglavlja su vrlo decidno napisana, s bitnim informacijama i konkretiziranim tekstom, koji je po sebi dosta pitak i prilagođen svakom čitaocu. To govori o tome da ova monografija nije isključivo namijenjena naučno-istraživačkim i akademskim krugovima

već da ona, kao i muzej kojem je posvećena, pripada ne samo građanima Sarajeva već svim stanovnicima Bosne i Hercegovine i onima koji našu baštinu žele upoznati izbliza.

Muzej Sarajeva svoje eksponate prezentira u pet muzejskih depandansa: Brusa bezistanu, Despića kući, Svrzinoj kući, Muzeju Jevreja BiH i Muzeju Sarajevo 1878–1918. Depandansi su u obrađeni u cjelini njihovog značaja s kratkim historijatom predmetnog depandansa i oglednim prikazom njegove namjene i trajnih izložbi i eksponata. Pored okvirnog prikaza, izdvojene su i neke posebnosti određenih depandansa, poput stalne postavke „Sarajevo kao imaginacija“ u Maloj galeriji Brusa bezistana i Testamenta hadži Makse Despića koji se čuva u Despića kući. U sklopu poglavlja posvećenog Muzeju Sarajevo 1878–1918 izdvojena je inicijativa koju su pokrenuli kustosi Muzeja Sarajeva. Vraćanje svih spomenika koji su u korelaciji sa Sarajevskim atentatom, poput spomenika stope Gavrila Principa, koje su vraćene i „Spomenika umorstvu“ na Latinskoj ćupriji, na koji se još čeka. (U međuvremenu, ovaj spomenik, sastavljen od autentičnih dijelova, postao je dio stalne postavke Muzeja Sarajevo 1878–1918, op. a.). Svakom depandansu data je pažnja u prezentiranju i opisu objekta, njegovog porijekla, namjene i prenamjene, kao i poduzetih konzervatorskih i restauratorskih radova, pri čemu prednjače Svrzina i Despića kuća.

Očuvanje naslijeđa je vrlo važno za djelatnost Muzeja Sarajeva, shodno tome poduzimaju se mnogobrojni konzervatorski i restauratorski poslovi i projekti, kako eksponata i zbirki, tako i objekata muzejskih depandansa. Najbolji primjer ovog djelovanja su bašče Svrzine kuće i njeno hortikulturno blago, koje su uposlenici Muzeja, uz projekat prof. Tatjane Ljujić-Mijatović, s velikim entuzijazmom obnovili i očuvali. Očuvana i obnovljena autentičnost bašči starih bosanskih kuća, sama po sebi, treba zadobiti pažnju ne samo posjetilaca Muzeja i Svrzine kuće već svih društvenih i političkih krugova, kako grada Sarajeva, Kantona Sarajeva, tako i Bosne i Hercegovine.

Široku djelatnost i opću uključenost u izgradnji i promoviranju različitosti kulturološkog i društvenog života, Muzej Sarajeva pokazao je i kroz svoje prezentacije, izložbe, manifestacije, javne tribine i predavanja, promocije i radionice. Izložbe služe kao važna veza između prošlosti i savremenosti, one su prostor spajanja i premošćavanja kulturoloških i društvenih različitosti. Neizostavan su dio muzejskog bića još od 1961. godine pa sve do danas, pri čemu muzejski radnici potpisuju rad i autorstvo na dvije stalne izložbe u „Art kući sevdaha“ i „Domu oslobođilaca“ na brdu Žuč. Muzej Alija Izetbegović, nekada u sastavu Muzeja Sarajeva, ne smije se i ne treba izostaviti iz cjelokupne priče o radu i djelovanju Muzeja Sarajeva. Iako fungira kao samostalna institucija od 2009. godine, svoj začetak duguje radu usposlenika i stručnog kadra Muzeja Sarajeva.

Javna predavanja dala su novi vjetar u leđa radu Muzeja Sarajeva, a s ciklusom predavanja „Naša baština“ obrazovni karakter Muzeja dobija na još većem obimu. Realizirano je samo u 2024. godini 10 javnih predavanja širokog tematskog spektra koji obuhvata historiju, arheologiju, umjetnost, arhitekturu, urbanizaciju, tradiciju i društvene procese. Značajne su i kreativne radionice i druge pedagoške aktivnosti koje animiraju i približavaju Muzej mlađim naraštajima, novim generacijama, budućim uzdanicama u očuvanju i promociji muzejske, ali i naše, baštine. Ubrzana digitalizacija i napredak u tehnologiji jedan su od izazova s kojima se muzeji današnjice susreću. Međutim, i na tom planu Muzej Sarajeva je uspio održati korak s vremenom.

U sklopu Muzeja Jevreja BiH otvoren je VR *showroom* u kojem posjetioci mogu doživjeti virtualne verzije raznovrsnih izložbi. Saradnjom sa *Sarajevo VRX Museumom* dostupna je i VR prezentacija događaja na dan Sarajevskog atentata 28. juna 1914. godine. Izdavaštvo Muzeja jedan je od mostova koji ga spaja s društvom promovirajući znanje, kulturu i edukaciju. Ono je vrlo važan alat koji svojom multifunkcionalnošću doprinosi obrazovanju, istraživanju, promociji i očuvanju baštine. Monografija završava sa Svečanom akademijom povodom 75. godina rada Muzeja Sarajeva, kao i popisom njegovih uposlenika, bivših i sadašnjih, te indeksom imena.

Ova monografija dala je odličan uvid u Muzej Sarajeva, sva njegova dostignuća, aktivnosti i kulturno-historijsko blago. Odlično je koncipirana, tematski posložena i prezentirana, a njen sadržaj odiše muzejskim bićem. Živa materija, pretočena u slovo i tekst, animira svakog čitaoca da ovu monografiju iščita i pregleda od korice do korice. Sve navedeno ukazuje na to da je Muzej Sarajeva zaslužio monografiju koja svojom sadržajnošću, ljepotom i ukupnim stilskim dojmom, ostavlja snažan dojam na svakoga ko je ima priliku uzeti u ruke i barem letimično pogledati. Poseban obol vizuelnom identitetu ove važne muzejske publikacije dao je Velija Hasanbegović, koji je zaslužan za idejno grafičko rješenje i fotografiju. Monografiju toplo preporučujem za čitanje i struci i nauci, i cjelokupnoj kulturnoj javnosti i posjetiocima, jer ona šalje otvoreni poziv da se Muzej Sarajeva učini dijelom vlastitog kulturnog identiteta. Ostavljamo je sadašnjim i budućim generacijama koje će čuvati, promovirati i paziti naše bogato naslijeđe i s nadom da Muzej Sarajeva neće morati opet čekati 75 godina kako bi dobio još jednu opsežnu monografiju, jer je zasigurno ostalo još mnogo toga što nije moglo stati ni u jedno ovako raskošno i voluminozno izdanje.

SELMA ORUČ, MA

Prikaz knjige / Book review
UDK/UDC: 338.48 (497.6 Sarajevo) “ 20 “

LEJLA ŽUNIĆ, „TURIZAM SARAJEVA – RECEPTIVNI KULTURNI FAKTORI DESTINACIJE: NAUČNA MONOGRAFIJA“, PRIRODNO-MATEMATIČKI FAKULTET UNIVERZITETA U SARAJEVU, SARAJEVO, 2018, 224 STR

Naučna monografija pod naslovom „Turizam Sarajeva – receptivni kulturni faktori destinacije“ autorice prof. dr. Lejle Žunić, objavljena 2018. godine u izdanju Prirodno-matematičkog fakulteta Univerziteta u Sarajevu, predstavlja ozbiljan doprinos istraživanju i razumijevanju kulturnih komponenti koje oblikuju turističku ponudu glavnog grada Bosne i Hercegovine. U vremenu kada se konkurentnost turističkih destinacija sve više zasniva na njihovoj sposobnosti da afirmiraju kulturni identitet i razviju autentičnu ponudu, Sarajevo se u ovoj studiji posmatra kao kompleksan urbani prostor s izraženim kulturnim, historijskim i društvenim slojevima, koji ga čine posebno atraktivnim za razvoj različitih oblika savremenog turizma. Autorica je imala za cilj radom prikazati u kojoj mjeri kulturni sadržaji i vrijednosti doprinose privlačnosti grada Sarajeva i oblikovanju njegove turističke ponude.

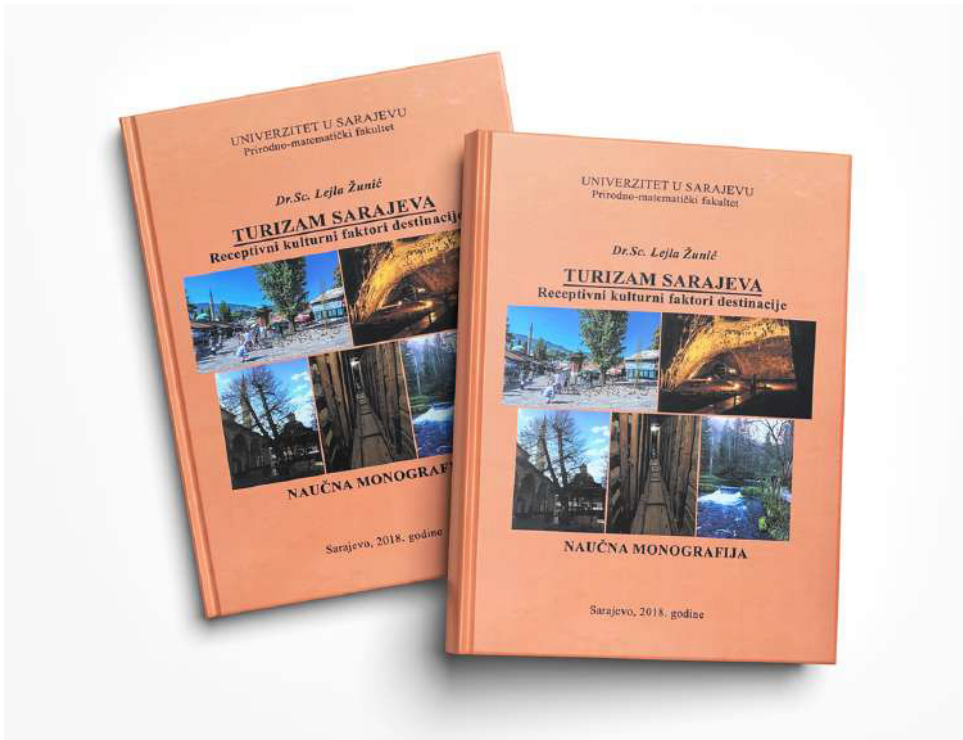
U uvodnom dijelu autorica daje pregled osnovne ideje monografije, značaja istraživanja i konteksta u kojem se razvila tema. Predgovor sadrži motive za pisanje, dok uvod uvodi čitaoca u temu kulturnih faktora i turističkog potencijala Sarajeva. U ovom poglavlju autorica objašnjava naučnu osnovu istraživanja – koje je vrste istraživanje, koji su mu ciljevi, kao i koje metode su korištene (kvalitativne, kvantitativne, analitičke itd.). Također se navode materijali i izvori korišteni tokom rada.

U prvom poglavlju autorica postavlja naučne temelje istraživanja, definirajući njegov tip, ciljeve, zadatke, kao i metode i izvore koji su korišteni tokom izrade monografije. Javno je istaknuto da se radi o fundamentalno-aplikativnom istraživanju, što podrazumijeva da istraživanje ima i teorijsku i praktičnu vrijednost. Metodološki okvir u tri faze omogućio je sistematično sagledavanje kulturnih faktora u turizmu i njihovu valorizaciju kroz naučno utemeljene kriterije. Pored toga, korištene su metode analize i sinteze, kao i terenskog rada, što doprinosi pouzdanosti i primjenjivosti rezultata istraživanja.

Kroz drugo poglavlje autorica daje detaljnu analizu geografskog položaja Sarajeva, kao i njegovih prirodnih i društveno-geografskih karakteristika koje oblikuju potencijal grada kao turističke destinacije. Sarajevo se posmatra u širem kontekstu svog reljefnog, klimatskog i geoekološkog okruženja, pri čemu se ističe kako prirodni faktori, tako i društveni uslovi doprinose razvoju turizma. Posebna pažnja posvećena je turističkom prometu, pri čemu su prikazani trendovi posjeta i noćenja u periodu 2005–2015. godine. Autorica se oslanja na zvanične statističke podatke kako bi prikazala dinamiku dolazaka turista, pri čemu ističe kontinuiran porast broja noćenja tokom analiziranog perioda, što ukazuje na sve veći interes za Sarajevo kao turističku destinaciju. Istraživanje je potvrdilo da Sarajevo karakterizira heterogena struktura turista prema zemlji porijekla, što ukazuje na njegovu široku međunarodnu privlačnost. Ovakvi zaključci značajno doprinose razumijevanju trenutnog stanja turističkog prometa, ali i identifikaciji potencijala grada u kontekstu planiranja održivog i strateški usmjerenog turističkog razvoja. Pored toga, analizirane su i geoekološke karakteristike destinacije – uključujući klimu, reljef, prirodne resurse i ekološke faktore – koji dodatno utiču na razvoj turističkih aktivnosti i oblikovanje sezonalnosti turističke ponude. Ovim poglavljem autorica postavlja važan kontekst za razumijevanje uloge Sarajeva u savremenim tokovima turizma, te uvodi čitaoca u kompleksnost faktora koji određuju konkurentnost destinacije.

Treće poglavlje donosi teorijski okvir istraživanja, u kojem se definira pojam turističke destinacije, razrađuje koncept turističke destinacije, te pojašnjavaju receptivni faktori kao ključni elementi u oblikovanju i funkcioniranju turističke ponude.

Četvrto poglavlje fokusira se na identifikaciju i valorizaciju receptivnih kulturnih faktora Sarajeva, pri čemu se kao prvi segment razmatra uslužnost, uključujući i tercijarne djelatnosti koje ona obuhvata – poput trgovine, prijevoza, turizma, ugostiteljstva i srodnih djelatnosti. Autorica ističe da se u kontekstu Bosne i Hercegovine pojam uslužnosti primarno veže za ugostiteljstvo i turizam, koji čine osnovu razvoja kulturne turističke ponude. Posebna pažnja posvećena je pozitivnom trendu zaposlenosti u sektoru ugostiteljstva i turizma u Sarajevu u periodu od 2006. do 2016. godine, što se tumači kao indikator rasta i razvoja destinacije. U sklopu toga, analizira se i stručna sprema turističkog kadra, uz osvrt na izazove sezonskog zapošljavanja, koji predstavljaju prepreku održivom razvoju sektora. Posebno mjesto zauzima analiza kulturnog ophođenja s turističkom klijentelom, koje se posmatra kroz ponašanje zaposlenih u turizmu, ali i kroz ljubaznost i otvorenost domicilnog stanovništva prema posjetiocima. Uslužnost se dodatno razmatra kroz dobnu strukturu zaposlenih, te njihovu osposobljenost za komunikaciju na engleskom jeziku, što se prepoznaje kao važan element kvaliteta u savremenoj turističkoj praksi. Pored toga, u ovom poglavlju autorica detaljno analizira i sadržaj turističkog boravka, posebno se fokusirajući na dužinu zadržavanja turista, kao i na strukturu i obim njihove potrošnje, prepoznajući ove elemente kao ključne receptivne faktore za ukupni turistički razvoj. Turistički motivi, uključujući prirodne i antropogene atrakcije, razmatrani su s osvrtom na istraživanje među turističkim

menadžerima, koji su istakli najvrednije motive Sarajeva, a njihove ocjene upoređene su s impresijama turista posjetilaca. Komparativna analiza pokazuje značajnu usklađenost između menadžerskih procjena i stvarnih iskustava turista, potvrđujući time validnost identificiranih motiva kao ključnih elemenata privlačnosti destinacije. Autorica je također provela posebnu analizu prema zemljama iz kojih turisti dolaze, pokazujući da različita turistička struktura utiče na vrednovanje turističkih motiva, što naglašava potrebu za diferenciranim pristupom u kreiranju i promociji turističke ponude Sarajeva.

Peto poglavlje razmatra primjenu receptivnih kulturnih faktora u planiranju turističke ponude Sarajeva, s fokusom na njihovu ulogu u oblikovanju konkurentnog i autentičnog turističkog proizvoda. Autorica, kroz analizu turističkih impresija i stavova poslodavaca u turizmu, izvodi zaključak da turoperateri turističku ponudu ocjenjuju višim ocjenama, dok je među turistima dominantan stav da je ponuda „dobra“, uz manji broj ocjena „dovoljna“. Ipak, većina turista izražava namjeru da ponovo posjeti Sarajevo. U poglavlju se posebno naglašava konkurentnost Sarajeva na tržištu jugoistočne Evrope, pri čemu se zaključuje da povremena konkurentnost destinacije nije dovoljno rentabilna, te da je neophodno dodatno unaprijediti i diversificirati turističku ponudu.

Rad je upotunjen SWOT analizom koja doprinosi identifikaciji ključnih snaga, slabosti, mogućnosti i prijetnji, te dodatno osnažuje strateške smjernice za daljnji razvoj turističke destinacije Sarajevo.

Ova naučna monografija, napisana s visokim stepenom istraživačkog integriteta, stručnosti i sistematičnosti, predstavlja izuzetno relevantan prikaz receptivnih kulturnih faktora destinacije na primjeru glavnog grada Bosne i Hercegovine. Autorica uspješno povezuje teorijske postavke s empirijskim nalazima, pri čemu su rezultati istraživanja ne samo naučno utemeljeni, već i izrazito aplikativni – korisni za unapređenje turističke ponude Sarajeva i šireg strateškog planiranja. Zaključci koje donosi, posebno oni o percepciji i stvarnoj vrijednosti destinacije iz ugla turista i radnika u turizmu, čine ovaj rad važnim referentnim okvirom za buduća istraživanja i razvojne politike. Monografija potvrđuje visok nivo stručne kompetencije autorice i daje vrijedan doprinos kako akademskoj zajednici, tako i zaposlenima u oblasti turizma, planiranja prostora i lokalnog razvoja. Njena posebna vrijednost ogleda se u otvaranju prostora za daljnja istraživanja u oblasti kulturnog turizma, te u poticanju konstruktivnog dijaloga između nauke, struke i upravljačkih struktura.

DŽENANA KURTOVIĆ, MA

UDK/UDC: 069 (497.6 Sarajevo) “ 2025 “

HRONIKA / CHRONICLE

IZVJEŠTAJ O RADU MUZEJA SARAJEVA U 2025. GODINI

U 2025. godini, Muzej Sarajeva potvrdio je svoju ulogu jednog od najznačajnijih čuvara kulturnog identiteta i obrazovanja u glavnom gradu Bosne i Hercegovine. Dinamičnim i raznovrsnim programom, Muzej je otvorio ne samo brojne izložbe – kako samostalno, tako i u saradnji s renomiranim domaćim institucijama – nego je pokazao da je sposoban pratiti savremene muzeološke tokove u skladu s potrebama publike 21. stoljeća. Poseban značaj imalo je ponovno jačanje pedagoške službe, kroz koju su realizirane radionice i kreativni programi za najmlađe. Na taj način, Muzej je od najranije dobi podsticao ljubav prema znanju, kulturi, historiji, potvrdivši svoju obrazovnu misiju. Uz radionice, organizirane su i pozorišne predstave, kao i brojni interaktivni sadržaji, čime je prostor muzeja postao mjesto igre, učenja i stvaranja nezaboravnih iskustava.

Muzej se istakao i u javnom prostoru kroz ciklus javnih predavanja „Naša baština“, koji je na naučno-popularan način približio širokoj publici teme iz historije, arheologije, muzeologije, geografije, muzikologije i drugih srodnih disciplina. Time je Muzej potvrdio status institucije koja objedinjuje naučni autoritet i otvorenost prema najširoj publici. Osim izložbi i predavanja, organizirani su i koncerti, kulturna druženja i posebni programi koji su obogatili kulturni život Sarajeva i učinili ga dostupnim svim generacijama. Muzej je tako prerastao u živo mjesto susreta – prostor razmjene znanja, iskustava i ideja, ali i prostor zajedničkog uživanja u kulturnom naslijeđu i savremenim umjetničkim praksama.

Veliki broj posjetilaca tokom cijele godine svjedoči o tome da Muzej Sarajeva neprestano uživa povjerenje i pažnju kako domaće publike, tako i turista iz cijelog svijeta koji rado obilaze njegovih pet dependansa. Zahvaljujući tome, Muzej Sarajeva je u 2025. godini ne samo očuvao nego i dodatno učvrstio poziciju nezaobilaznog mjesta kulturnog i društvenog života glavnog grada.

U nastavku predstavljamo programske aktivnosti koje su obilježile 2025. godinu:

IZLOŽBE:

- Otvorenje stalne postavke u Despića kući, 7. januar 2025. godine;
- „1. mart, Dan nezavisnosti Bosne i Hercegovine“, januar 2025. godine u Brusa bezistanu (u organizaciji Muzeja Sarajeva i Arhiva Federacije BiH);

- „Pod nebom vedre vjere, islam i Evropa u iskustvu Bosne“ – april 2025. godine u Palači Vijeća Evrope u Strasbourgu (jedna od kustosica izložbe je muzejska savjetnica Amra Madžarević);
- „Štampa u Historijskom arhivu Sarajevo 1878-1992“, april 2025. godine u Brusa bezistanu (u organizaciji Muzeja Sarajeva i Historijskog arhiva Sarajevo);
- „Život na području Stolačkog kotara (1878-1918)“, maj 2025. godine u Brusa bezistanu (u organizaciji Muzeja Sarajeva i Arhiva Hercegovačko-nere-tvanskog kantona);
- „Naša baština – svjedočanstvo bogatstva kulturnog naslijeđa“, autori izložbe: Amra Madžarević, Hamdija Dizdar, Goran Grebo i Moamer Šehović, juni 2025. godine u Galeriji Općine Novi Grad (u organizaciji Muzeja Sarajeva i Općine Novi Grad);
- *Femme archival – ženski glasovi*, juni 2025. godine u Brusa bezistanu (u organizaciji Muzeja Sarajeva i Historijskog arhiva Sarajevo);
- 14. internacionalna izložba „Umjetnici Sarajevu“, juli 2025. godine u Brusa bezistanu (u organizaciji Muzeja Sarajeva i Udruženja *Art Colony*);
- „Potočarske sjene“, juli 2025. godine u Brusa bezistanu (u sklopu programa „Kultura na ulice“), autor izložbe je Velija Hasanbegović (izložba poklonjena Muzeju Sarajeva);
- *Underground – pod zemljom*, juli 2025. godine u Vijećnici – kustos izložbe je muzejski savjetnik Hamdija Dizdar (u organizaciji Arhiva FBiH, Grada Sarajeva, Ambasade Republike Turske u BiH, Muzeja Sarajeva i JP Sarajeva);
- „Likovna art kolonija“, august 2025. godine u Svrzinoj kući (u organizaciji Muzeja Sarajeva i Udruženja *Art Colony*);
- “Tragovi prošlosti, djela sadašnjosti: Konzervacija i restauracija kulturne baštine od izuzetnog značaja za Kanton Sarajevo”, juli 2025.
- „Sarajevo kroz objektiv Nusreta Halačevića“, autora višeg kustosa Igora Radovanovića, august 2025. godine u Brusa bezistanu;
- Otvorenje stalne postavke u Muzeju Sarajevo 1878-1918, „Spomenik umorstvu“, august 2025. godine (postavka realizirana uz podršku Umjetničke galerije BiH i Kantonalnog zavoda za zaštitu kulturno-historijskog naslijeđa);
- „Dok je ljudi, mjerit će se vrijeme“, autora muzejskog savjetnika Moamera Šehovića, septembar 2025. godine u Galeriji Općine Novi Grad (u organizaciji Muzeja Sarajeva i Općine Novi Grad);
- „Starobosanski grad Dubrovnik“ u Brusa bezistanu, novembar 2025. godine (u organizaciji Fondacije „Starobosanski grad Dubrovnik“ i Muzeja Sarajeva);
- „Alija Hafizović Haf: Sarajevo, ljubavi moja“ – izložba karikaturnog portreta, autora muzejskog savjetnika Hamdije Dizdara, novembar 2025. godine u Galeriji Općine Novi Grad (u organizaciji Muzeja Sarajeva i Općine Novi Grad).
- „Tri decenije Dayton“ u Brusa bezistan, 10.-20.12.2025., u suradnji sa Arhivom Federacije BiH
- “Ispričaj Sarajevo: fotkom, zvukom, stripom” u Galeriji Srednje škole primijenjenih umjetnosti (u organizaciji Muzeja Sarajeva i Srednje škole primijenjenih umjetnosti), decembar 2025.

JAVNA PREDAVANJA

- U Despića kući 30. januara 2025. godine dr. Enes Dedić, viši naučni saradnik (Institut za historiju), držao je predavanje na temu „Radioj Kristić iz roda Kotromanića“;
- U Brusa bezistanu deveto javno predavanje održano je 20. februara 2025. godine na kojem je profesor Vedran Zubić (Gimnazija Dobrinja) govorio na temu „Problem klizišta i aerozagađenja“;
- Deseto javno predavanje održano je 27. marta 2025. godine u Despića kući na kojem je dramska prvakinja Selma Alispahić (SARTR) predstavila temu „Historija glume: Putovanje kroz vjekove“;
- Dana 27. aprila 2025. godine u Despića kući doc. dr. Amra Banda (Prirodno-matematički fakultet Univerziteta u Sarajevu) prezentirala je temu „Počeci razvoja turizma kroz prizmu razglednica iz austrougarskog perioda“;
- Ardian Adžanela predstavio se s temom „Albanci Bosne i Hercegovine“ 22. maja 2025. godine u Brusa bezistanu;
- Nihad Kreševljaković, publicista i historičar (JU MESS – Međunarodni teatarski festival – Scena MESS) govorio je na temu „Atentat u Sarajevu: historija, sjećanje i politička upotreba“ u Brusa bezistanu 22. juna 2025. godine;
- U Brusa bezistanu je 24. jula 2025. godine održano i iduće javno predavanje na kojem je doc. dr. Ema Mazrak (Akademija likovnih umjetnosti UNSA) govorila na temu „Skriptoriji u srednjovjekovnoj Bosni“;
- „Duh bosanskog čilima“ je naziv predavanja koje je održala dr. Amila Smajlović u Brusa bezistanu 27. augusta 2025. godine;
- U mjesecu septembru gošća na javnom predavanju bila je prof. dr. Tamara Karača-Beljak (Muzička akademija UNSA), koja je u Brusa bezistanu govorila na temu „Od Ludvika Kube do elektronskih medija: etnomuzikološka perspektiva“;
- Prof. dr. Salmedin Mesihović (Filozofski fakultet UNSA) održao je javno predavanje u Brusa bezistanu 30. oktobra 2025. godine na temu „Veliki ilirski ustanak i Baton Desitijatski“;
- Dr. Nirvana Silnović (Austrijski arheološki institut Beč) održala je 20. novembra 2025. godine predavanje u Brusa bezistanu pod nazivom „Tragovima boga Mitre: od arhivskih svjedočanstava do suvremenih istraživanja“;
- U decembru je prof. dr. Amra Šaćić-Beća (Filozofski fakultet UNSA) održala predavanje na temu „Stanovništvo antičkog Sarajeva“.

UČEŠĆE MUZEJSKOG STRUČNOG OSOBLJA NA SEMINARIMA, EDUKACIJAMA...

- Selma Oruč i Dženana Kurtović učestvovala su u programu obuke „Pristupačnost za osobe s invaliditetom u uslugama muzejske djelatnosti“ u sklopu projekta „Muzej za sve – Put do pristupačnih muzeja u Crnoj Gori i Bosni i Hercegovini“, u organizaciji UNESCO-a i Udruženja „Život s Downovim sindromom“, januar 2025. godine;

- Selma Oruč i Dženana Kurtović učestvovala je na *webinaru Experiencing cultural heritage through virtual time travel* u organizaciji *Balkan Museum Networka*, januar 2025. godine;
- Edin Veletovac je, u sklopu obilježavanja 75 godina Odsjeka za historiju, učestvovao na konferenciji „Bosanskohercegovačka historija kroz vizuru alumnija Odsjeka za historiju“ u organizaciji Odsjeka za historiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu. Veletovac je predstavio temu „Proces kristijanizacije na tlu današnje Bosne i Hercegovine u antičko doba“, april 2025. godine;
- Dženana Kurtović učestvovala je na obuci „Holokaust kao polazna tačka – dijalog između Bosne i Hercegovine, Hrvatske i Srbije“ (napredni nivo obuke) u Historijskom muzeju BiH (u organizaciji *Memorial de la Shoah, EuroClio HIPBiH, Ministarstva obrazovanja Republike Srbije i Agencije za odgoj i obrazovanje*), april 2025. godine;
- Adnan Muftarević održao je stručno predavanje na otvorenju izložbe „Visoko u tkanju imperije: Iz osmanskih arhivskih dokumenata“, septembar 2025. godine;
- Adnan Muftarević učestvovao je na konferenciji u organizaciji Evropskog udruženja arheologa (EEA), na kojoj je govorio na sesiji *The Post-Medieval Balkans: From Stereotype Toward Archaeological Heritage and Science*, septembar 2025. godine;
- Adnan Muftarević učestvovao je na naučnoj konferenciji o zločinu genocida u Sjenici 1809. godine. Tema njegovog izlaganja bila je „Devastirana arhitektura Sjenice“, oktobar 2025. godine;
- Adnan Muftarević učestvovao je na Međunarodnom kongresu društvenih nauka turskog svijeta, u organizaciji IUS-a (Internacionalni univerzitet). Muftarević je govorio o radu Muzeja Sarajeva i Društvu arheologa iz 1894. godine, kao i historijskim i arheološkim analizama iz osmanskog perioda i ranijih turkijskih zajednica, oktobar 2025. godine;
- Indira Kučuk Sorguč učestvovala je na prvom Međunarodnom teatrološkom naučno-stručnom simpozijumu u Bosni i Hercegovini pod nazivom „Bosanskohercegovačka drama na domaćoj i međunarodnoj teatarskoj sceni“. Tom prilikom izlagala je na temu „Drame Nedžada Ibrišimovića na scenama bosanskohercegovačkih pozorišta od 1996. do 2006. godine“, oktobar 2025. godine;
- Edin Veletovac učestvovao je na naučnom skupu „Dolina Gornje Bosne od prethistorije do kasnog srednjeg vijeka – nove spoznaje, izazovi i perspektive istraživanja“ (skup se održavao povodom obilježavanja 120 godina od rođenja Antuna Smodića (1905-1960)), organizator je Zavičajni muzej Visoko. Tema izlaganja bila je „Prostor Kaknja u doba rimske uprave“, oktobar 2025. godine;
- Indira Kučuk-Sorguč bila je promotorka časopisa „Novi Divan“ broj 4, koji izdaje Bosanski kulturni krug u *Ex Ponto – Memorijalni muzej „Rodna kuća Ive Andrića“*, novembar 2025. godine,

EDUKATIVNO-KREATIVNE RADIONICE I PREDSTAVE ZA DJECU

- „Muzejska čajanka“ u Muzeju Sarajevo 1878-1918, 19. februara 2025. godine, radionicu su održali Dženana Kurtović, Selma Oruč i Muamer Fazlić;
- Predstave za djecu u Despića kući 21. februara 2025. godine pod nazivom „Karađoz u avi(j)onu“ i „Vuk i sedam kozlića“;
- „Improvizacija pozorišne scene“ u Despića kući 27. marta 2025. godine, radionicu su održale Selma Oruč, Dženana Kurtović i Vlena Gašić;
- „Sevdalinka kroz historiju“ u Svrzinoj kući 08. aprila 2025. godine, radionicu su održali Selma Oruč, Dženana Kurtović, Goran Grebo i Mustafa Arslanović;
- „Posuđe kroz historiju Sarajevskog kraja“ u Brusa bezistanu, 07. maja 2025. godine, radionicu su održale Selma Oruč i Dženana Kurtović (u okviru Festivala FEDU);
- „Sevdalinka kroz historiju“ u Svrzinoj kući, 09. maja 2025. godine, radionicu su održali Selma Oruč i Goran Grebo (u okviru Festivala FEDU);
- „Bosanska cvjetna avlija“ u Svrzinoj kući 30. maja 2025. godine, radionicu su održale Selma Oruč i Dženana Kurtović;
- „Muzejska čajanka“ u Muzeju Sarajevo 1878-1918, 27. juna 2025. godine, radionicu su održali Dženana Kurtović, Selma Oruč i Muamer Fazlić;
- „Skriveno blago Muzeja“ u Brusa bezistanu 9. jula 2025. godine, radionicu su održale Selma Oruč i Dženana Kurtović;
- „Improvizacija pozorišne scene“ u Despića kući 5. augusta 2025. godine, radionicu su održali Dženana Kurtović i Senad Kuč;
- „Sevdalinka kroz historiju“ u Brusa bezistanu 9. oktobra 2025. godine, radionicu su održali Dženana Kurtović, Selma Oruč i Goran Grebo;
- „Improvizacija pozorišne scene“ u Despića kući 24. oktobra 2025. godine, radionicu su održale Selma Oruč, Vlena Gašić i Dženana Kurtović;
- „Zeleni dan u Muzeju Sarajeva“ u Muzeju Jevreja BiH 6. novembra 2025. godine, radionicu su održale Selma Oruč, Dženana Kurtović i Senada Ahmić;
- „Upoznajmo domovinu“ u Brusa bezistanu 26. novembra 2025. godine (radionica povodom Dana državnosti Bosne i Hercegovine), radionicu su održale Selma Oruč i Dženana Kurtović;
- „Izrada nakita kroz historiju Sarajeva“ u Centru za kulturu i edukaciju „Safet Zajko“, 8.12.2025. godine, radionicu održala Selma Oruč;
- „Krojačnica prošlih vremena“ u Centru za kulturu i edukaciju „Safet Zajko“, 11.12.2025, radionicu održala Selma Oruč.

NOVA WEB-STRANICA MUZEJA SARAJEVA <https://www.muzejsarajeva.ba/>

Dana 10. novembra 2025. godine puštena je u rad nova *web*-stranica Muzeja Sarajeva. Riječ je o savremeno dizajniranoj i tehnički unaprijeđenoj platformi, kojom se Muzej Sarajeva nastoji još više približiti svojoj publici i prilagoditi savremenim digitalnim tokovima. Nova *web*-stranica omogućava jednostavniji pristup informacijama o muzejskim objektima, zbirkama i aktivnostima, muzejskom časopisu „Prilozi za proučavanje historije Sarajeva“, te nudi pregled vijesti, izložbi, predavanja i drugih događaja koje Muzej organizira.

KULTURNO-UMJETNIČKI PROGRAM

- *Hommage Abdulahu Sidranu* u Brusa bezistanu, 23. mart 2025. godine (u saradnji s Fondacijom „Sidran“);
- „Recital kod Makse“, 5. aprila, 9. augusta, 18. oktobra i 13. decembra 2025. godine u Despića kući, stihove govorio Miki Trifunov;
- Promocija „Novopazarskog zbornika“ 13. maja 2025. godine u Brusa bezistanu (u organizaciji Muzeja Sarajeva i Muzeja „Ras“ Novi Pazar);
- Operne arije u Svrzinoj kući 31. maja 2025. godine (u okviru programa „Kultura na ulice – KNU“, program Narodnog pozorišta Sarajevo);
- “Peti festival umjetnosti Mimika” u Brusa bezistanu, performans “Pet minijatura”, juni 2025.
- Jusuf Brkić Trio nastupao je u Muzeju Jevreja BiH 22. juna 2025. godine (u okviru KNU);
- Koncerti Damira Imamovića s gostima u Svrzinoj kući svake srijede u julu i augustu, održano je 9 (devet) koncerata;
- Koncert Azmira Halilovića na harmonici u Muzeju Jevreja BiH 24. jula (u okviru KNU);
- Koncerti u Svrzinoj kući povodom sjećanja na Ismeta Alajbegovića Šerbu 24. i 25. jula 2025. godine;
- *World sevдах reconnected* 12. septembar 2025. godine u Muzeju Jevreja BiH (u okviru KNU);
- Promocija knjige „Zapisi o nama“ u Brusa bezistanu 17. septembra 2025. godine, autorice Eldine Zolj Balenović;
- Sidranovi dani od 1. do 4. oktobra 2025. godine – otvorenje u Brusa bezistanu i poetski performans „Duh Sidranov, eno, lebdi nad Miljackom“ u Despića kući od 1. do 3. oktobra 2025. godine (u saradnji s Fondacijom „Sidran“);
- U saradnji s *Naratour app* kreiran je audiovodič za Brusa bezistan i Svrzinu kuću (na bosanskom i engleskom jeziku) i interaktivna igrica u Muzeju Sarajevo 1878-1918;
- Organizirana igrica „Tajna Muzeja Sarajeva“ u Brusa bezistanu u saradnji s *Fox in a box*;
- Promocija knjige „Bosanska sofa“ autora Enesa Kujundžića u Brusa bezistanu 22. oktobra 2025. godine;
- Manifestacija „Starobosanski grad Dubrovnik za razvoj održivog turizma“ u Brusa bezistanu 29. oktobra 2025. godine – izložba i kulturno-umjetnički program;
- Promocija poštanske marke posvećene Starobosanskom Dubrovniku, u izdanju BH Pošte u Brusa bezistanu 27. novembra 2025. godine.

SPORAZUMI O SARADNJI SA SRODNIM INSTITUCIJAMA

- Potpisani su ugovori o saradnji s domaćim institucijama: RSG, Općina Novi Grad, Prirodno-matematički fakultet Univerziteta u Sarajevu, JU Bosanski kulturni centar Kantona Sarajevo, te s Arhivom Hercegovačko-neretvanskog kantona, Historijskim arhivom Sarajeva, Memorijalnim centrom Sarajevo, Fondacijom „Sarajevo Navigator“, Narodnim pozorištem Sarajevo – manifestacija „Kultura

na ulice“, Fondacijom „Sevdah“, Udruženjem *Art Colony*, Festivalom dječije umjetnosti FEDU, Udruženjem „Bathinvs“, Centrom za historijska istraživanja Filozofskog fakulteta Sarajevo, „Agilitasom“ i umjetnicima poput Damira Imamovića, Miodraga Trifunova, Selme Alispahić, Aldina Tucića, Velije Hasanbegovića, Mone Muratović, Zdenka Lešića, Raise Šehu, Ileaša Bečevića, Elvira Solaka, Aide Korman, Adisa Lukača, Alme Subašić-Omerović, Negre Čičić i dr.

- Potpisani su sporazumi na internacionalnom nivou s Gradom i Prijestolnicom Rimom, Italija (*Zetema Progetto Cultura*) i Muzejom „Ras“ Novi Pazar, Srbija.

MUZEJSKE PUBLIKACIJE

- Muzejski katalozi: „Sarajevo kroz objektiv Nusreta Halačevića“ (Igor Radovanović), „Dok je ljudi, mjerit će se vrijeme“ (Moamer Šehović), „Alija Hafizović Haf: Sarajevo, ljubavi moja“ (Hamdija Dizdar);
- Vodiči za sve muzejske depandanse na bosanskom i engleskom jeziku: *Bruša bezistan* (autori: Goran Grebo, Dženana Kurtović i Selma Oruč), *Despića kuća* (autorica: Veleno Gašić), *Muzej Jevreja BiH* (autorica: Senada Ahmić), *Muzej Sarajevo 1878-1918* (autor: Muamer Fazlić) i *Svrzina kuća* (autor: Mustafa Arslanović);
- Afiša „Trk u muzej“ – o edukativno-kreativnim radionicama održanim u muzejskim depandansima (autorice projekta su Selma Oruč i Dženana Kurtović);
- Afiša „Karađoz“ – „Karađoz u avi(j)onu“ i „Vuk i sedam kozlića“ – o predstavama održanim u Despića kući;
- Afiša „Ispričaj Sarajevo: fotkom, zvukom, stripom“ (autorice: Dženana Kurtović i Selma Oruč).

ČASOPIS

Posebnu vrijednost u radu Muzeja predstavlja i časopis „Prilozi za proučavanje historije Sarajeva“, jedan od najstarijih muzeoloških časopisa u Bosni i Hercegovini. Nakon perioda neredovnog izlaženja, u narednom vremenu planirano je njegovo kontinuirano izdavanje, kao i uvrštavanje u svjetske baze podataka, čime će časopis dobiti dodatni naučni značaj i prepoznatljivost.

MONOGRAFIJA „75 GODINA U SLUŽBI KULTURE“

Ova godina obilježena je i objavljivanjem prve monografije u historiji Muzeja Sarajeva pod nazivom *75 godina u službi kulture/75 years in the service of culture*. Publikacija predstavlja sveobuhvatan pregled rada Muzeja od njegovog osnivanja 1949. godine do danas. Urednica izdanja i koncepta je Indira Kučuk-Sorguč, direktorica Muzeja Sarajeva, dok su autori tekstova muzejski kustosi, pedagozi i vodiči. Recenzent je doc. dr. Edin Urjan Kukavica, a likovno-grafičko rješenje i fotografije potpisuje Velija Hasanbegović. Posebno mjesto u monografiji predstavlja reminiscencija na poslijeratne godine obnove muzejskih depandansa i postavki koju potpisuje direktorica Muzeja Sarajeva u periodu od 1998-2007. godine, rahmetli Mevlida Serdarević. Monografija predstavlja važno svjedočanstvo o radu Muzeja i značajan izvor za buduća istraživanja o kulturnoj i društvenoj historiji Sarajeva.

PARTNERSKA PODRŠKA

U realizaciji brojnih aktivnosti, značajnu podršku Muzej je imao od Ministarstva kulture i sporta Kantona Sarajevo, na čelu s ministrom Kenanom Magodom, te kroz saradnju s Gradom Sarajevom, Federalnim ministarstvom kulture i sporta, Ministarstvom civilnih poslova BiH, BH Poštom i BH Telecomom. Ističemo i dobrohotnost sarajevskih poduzetnika i fondacija koje su svoju ljubav prema Sarajevu demonstrirale kroz donacije, te se pritom zahvaljujemo Fondaciji „Sarajevo Navigator“ koja nam je poklonila 250 novih kvalitetnih stolica za mnogobrojne događaje koje smo i u zatvorenom i na otvorenom realizirali u 2025. godini. Uz njih, otvorenje Despića kuće ne bi bilo tako slatko da „Baklava dućan“ nije čestitala pravoslavni Božić baklavom u ambalaži prigodnoj za ovaj vjerski praznik. Zahvaljujemo se i svim donatorima koji su obogatili naše kolekcije, izložbe i fundus. Posebnu zahvalnost dugujemo Kantonalnom zavodu za zaštitu kulturno-historijskih spomenika, našem prvom komšiji s kojim dijelimo jedan krov i brojne izazove, i njihovom direktoru, dr. Borisu Trapari, bez čijih bi se zasluga na polju revitalizacije spomeničkih kultura Svrzina i Despića kuća, naši napori uvišestručili i proces rada usložnio.

IZAZOVI

Ipak, 2025. godina donijela je i određene izazove. Muzej je ostao bez konzervatora, jer je dugogodišnji muzejski savjetnik, Murat Kurtović, otišao u penziju. Time se dodatno istaknula potreba za kadrovskim jačanjem, na čemu će se aktivno raditi u narednoj godini, s nadom da će se popuniti nedostajuća radna mjesta i osigurati nesmetan nastavak stručnog rada. Ključna mjesta koja treba popuniti su: dokumentarista, kustos etnolog, muzejski pedagog, konzervator, tehnički sekretar i vodiči – tumači na izložbi. Muzej je uspješno izradio i elaborat detaljni energijski audit Svrzine kuće, zahvaljujući benevolentnosti kompanije „Euroing“ d.o. o. Bihać, čime smo otvorili postupak rada na dobijanju saglasnosti za utopljavanje bisera bosanske graditeljske kulture iz 18. stoljeća. Osvježenje stalnih izložbenih postavki, te kreiranje novih kroz multimedijalne forme, digitalizacija predmeta i fotografija, interpoliranje novih tehnologija poput VR-a, interaktivnih mapa i polilingvalnih audiovodiča, strateški je dio misije Muzeja Sarajeva koji se provodi od 2024. godine.

NAGRADE I ZAHVALNICE

Progresivan rad Muzeja u prethodne dvije godine prepoznat je od struke i nauke, od akademske zajednice i istaknutih pojedinaca, kao i od svih nivoa vlasti i šire javnosti. Na nivou struke, direktorica Indira Kučuk-Sorguč dobila je vrijedno priznanje Arhiva Federacije BiH za najbolji naučno-istraživački projekat u 2023. godini, a dobitnica je i Grba Grada Sarajeva – dar gradonačelnice Benjamine Karić za izložbenu prezentaciju „Građanska kultura Sarajeva“. Muzej Sarajeva ovjenčan je Poveljom s grbom Općine Stari Grad za izuzetan doprinos u očuvanju i njegovanju kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa. Također je i dobitnik Zahvalnice

Grada Sarajeva, Povelje zahvalnosti i poklon-suvenir Stećak Fondacije „Starobosanski grad Dubrovnik“, zahvalnice Muzeja „Ras“ Novi Pazar za izuzetnu saradnju i doprinos razvoju kulturnih veza između Novog Pazara i Sarajeva, kao i zahvalnice Umjetničko-likovne i književne unije „Vlaho Bukovac“ Split, Hrvatska i Udruženja za proučavanje i promoviranje ilirskog naslijeđa, drevnih i klasičnih civilizacija „BATHINVS“.

UPUTSTVA AUTORIMA

Prilozi za proučavanje historije Sarajeva je časopis koji objavljuje prethodno neobjavljene radove i zahtijeva potpisivanje *Izjave o autentičnosti*.

Prilikom objavljivanja, rad može biti svrstan u sljedeće kategorije:

- Izvorni naučni rad
- Prethodno priopćenje
- Pregledni rad
- Stručni rad
- Biografija / Bibliografija / Sjećanje
- Izlaganje sa konferencije / naučnog skupa
- Stručna / Naučna objava građe
- Naučna bilješka
- Prijevod
- Manji prilozi (recenzije, prikazi, odgovori, reagiranja, diskusije, obavještenja i dr.)

Uredništvo će konačnu odluku o prijedlogu recenzenata donijeti nakon konsultacija s Uredništvom. Recenzenti će klasificirati radove prema jasno definiranim uputama dostupnim na web stranici časopisa. Više od 50% sadržaja časopisa čine naučni radovi (izvorni naučni radovi, prethodna saopštenja i pregledni naučni radovi). Rukopis (uključujući bibliografiju) treba da sadrži do 3 autorska arka (48 autorskih kartica), a broj priloga (slike, karte, tabele itd.) treba da odgovara obimu rukopisa. Uredništvo, međutim, zadržava pravo da prihvati rukopise koji premašuju propisani broj stranica ukoliko smatra da je to u interesu časopisa. Članci se mogu objavljivati na bosanskom, hrvatskom, srpskom ili nekom drugom evropskom jeziku (engleski, francuski, njemački, španski ili italijanski). Međutim, Uredništvo zadržava pravo izbora radova koji se dostavljaju na stranim jezicima.

Prilozi za proučavanje historije Sarajeva se objavljuju u printanom izdanju, kao i elektronskim putem.

Časopis ne ograničava svoj hronološki ili tematski okvir na određeni historijski period osim što isti trebaju imati fokus na prostor Sarajeva i njegove okoline (u najširem smislu to bi obuhvatalo prostor današnje administrativne jedinice Kantona Sarajevo). *Prilozi za proučavanje historije Sarajeva* obrađuju širok spektar tema iz različitih naučnih disciplina i umjetnosti kao što su: historija, arheologija, historija umjetnosti, historijska geografija, pravo, teologija, pedagogija, psihologija, književnost, ekonomija, muzička i likovna umjetnost, sociologija, arhitektura i sl. Podržavamo interdisciplinarni pristup koji je u skladu s ciljevima časopisa *Prilozi za proučavanje historije Sarajeva*. Prihvataju se samo radovi koji zadovoljavaju naučne standarde časopisa. Uredništvo zadržava pravo da odbije rad ako isti ne ispunjava standarde kvalitete ili zahtijeva za prijavu.

Radovi trebaju biti prijavljeni putem Open Journal System na web stranici www.muzejsarajeva.ba ili putem zvanične email adrese časopisa: prilozimuzejasarajeva@gmail.com

Rukopis treba biti priložen u formatu MS Word dokumenta koji je naslovljen punim imenom i prezimenom autora ili naslovom rada. Rad treba biti poslan u fon-tu **Times New Roman**, sa glavnim tekstom čija je veličina slova 12 i proredom 1.5. Glavni naslov treba imati veličinu fonta 16, dok podnaslov(i) 14. Rukopis treba biti predan bez formatiranja i obilježavanja stranica. Prostor za slike, ukoliko ih ima i predviđene su da budu u tekstu, treba biti striktno naglašen. U tekstu koristiti isključivo arapske brojeve, dok se rimska forma može pisati samo u slučaju nužnosti, odnosno gdje nisu predviđeni arapski brojevi.

Rukopis također treba obavezno sadržavati sljedeće reference:

1. Informacije o autoru/autorima: ime i prezime, naziv i adresa ustanove u kojoj radi, e-mail adresu (navode se u zaglavlju ispred teksta, lijevo poravnanje, veličina slova 12, prored 1.5)
2. Naslov rukopisa (centralno poravnanje, malim slovima, bold, veličina slova 16, prored 1.5)
3. Apstrakt – Abstract (veličina slova 11, prored 1.15, apstrakt treba biti na jeziku rada na kojem je napisan rukopis, kao i na engleskom jeziku, maksimalno do 500 riječi)
4. Ključne riječi – Key Words (veličina slova 11, prored 1.15, ključne riječi trebaju sadržavati maksimalno do 10 riječi i trebaju biti napisane na jeziku kojim je pisan rukopis, kao i engleskom jeziku)
5. Glavni tekst sa fusnotama
6. Sažetak – Summary (maksimalno do 1000 riječi. Naslov treba imati centralno poravnanje, napisan malim slovima i uključenom opcijom bold. Veličina naslova je 14, a prored je 1.5. Veličina slova u tekstu je 12, dok je prored 1.5. Sažetak se definiše kao skraćena verzija rukopisa, u kojem se nalaze najznačajnije stavke, kao i zaključci do kojih je autor došao prilikom svog istraživačkog rada. Ako je glavni tekst napisan na jednom od ranije navedenih stranih jezika, onda sažetak treba biti napisan na bosanskom / hrvatskom / srpskom jeziku. Ukoliko je rad napisan na bosanskom / hrvatskom / srpskom jeziku onda je potrebno priložiti i prijevod sažetka.)
7. Popis korištene literature i izvora (veličina slova 11, naslovi istaknuti opcijom bold, poravnanje Justify, a prored 1.5.)
8. Popis ilustracija i tabli – ako ih autor koristi u tekstu

UPUTSTVA ZA CITIRANJE U REFERENCAMA ILI FUSNOTAMA

1. IZVORI

- Pisani antički izvori

Za grčke izvore koristiti formu skraćena prema Liddel & Scott (LSJ).

Za izvore na latinskom jeziku koristiti formu skraćena prema Oxford Latin Dictionary (OLD): skraćeno ime autora, broj knjige, broj poglavlja i broj podatka unutar poglavlja. Izbjegavati korištenje zarezova i rimskih brojeva.

Primjeri:

Vell.Pat. 2. 114. 4 ; Dio 48.41.7; Strabo 7.5.2.

Ukoliko je riječ o autorima koji imaju više sačuvanih djela, onda je potrebno navesti i naslov djela u skraćenom obliku u kurzivu.

Primjeri:

App. *Illyr.* 13.37; Plin. *HN* 3.144 ; Suet. *Aug.* 27.1.

- Edicije grčkih i latinskih spomenika

Citira se skraćeni naziv edicije u kurzivu, broj toma ili godina izdanja, broj spomenika. Izbjegavati korištenje rimskih brojeva.

Primjer:

CIL 03, 02766a: *ILJug* 03 1581; *AE* 1948, 0244.

- Neobjavljena arhivska građa

U fusnotama se navode skraćene za naziv arhiva (kratica), korištenog fonda (skraćena), godine, kutije, šifre i broja dokumenta ukoliko je na izvoru naveden.

Primjer:

ABiH, ZVS, 1912, Kut. 86, Šif. 25 – 211 / Br. 80.594 Praes.

- **Objavljeni izvori** (Zbirke ili zbornici zakona, objavljena arhivska građa, putopisna ili memoarska građa i sl.)

Ukoliko je riječ o objavljenoj arhivskoj građi citira se na sljedeći način: prezime uređivača, godina izdanja i broj stranice. Ukoliko uređivač nije poznat, onda navesti naziv knjige, godinu izdanja i broj stranice.

Primjer:

Rodinis (ur.) 2008, 15.

Ista metoda se primjenjuje i kod citiranja objavljenih zbirki zakona, navođenja putopisne ili memoarske građe.

Primjeri:

Sladović (ur.) 1915, 394 – 411.

Zbornik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu 1921, 18.

Kuripešić 2001, 34.

- Citiranje članaka iz štampe

Navodi se prezime autora ili inicijali ukoliko su samo oni navedeni u potpisu. Zatim se pod navodnicima citira naslov članka, naziv novina (*italic*), broj, datum i stranica. Ukoliko nije poznat autora teksta, onda navesti sve ostalo istim redom.

Primjer:

Selimbegović. „Ima li Valter većinu u Sarajevu?“ *Oslobođenje* 26, 23. 10. 2006, 7.
„Nova Zemaljska bolnica“ Bošnjak 17, 14. 6. 1894, 1.

2. LITERATURA

Kada je u pitanju citiranje literature, primjenjuje se oksfordska metoda. Naučne reference ili fusnote pišu se na dnu stranice (*sub calce*), u numeričkom redoslijedu (1, 2, 3,...), odvojene separatorom od glavnog teksta.

Oblik slova u fusnotama je **Times New Roman** (*Times New Roman CE*), dok je veličina slova 10, prored 1.5, a tekst je poravnat opcijom *Justify*.

- Citiranje u fusnotama se navodi sljedećim redoslijedom: 1.) Prezime autora, 2.) godina izdanja, 3.) broj stranice.

Primjer:

Mesihović 2024, 116.

- Ukoliko se navodi više autora u istoj fusnoti, onda se svako navođenje od-
vaja znakom tačka-zarez (;).

Primjer:

Bojanovski 1988, 35. ; Mesihović, 2011, 56. ; Paškvalin 2012, 78 – 79.

- Ukoliko se redom navodi više bibliografskih jedinica od istog autora, po-
trebno je jedinice poredati hronološki i odvojiti sa znakom tačka-zarez (;).

Primjer:

Bojanovski 1969, 30. ; Bojanovski 1974, 48. ; Bojanovski 1988, 256. ;

- Ukoliko se od istog autora navodi više bibliografskih jedinica iz iste godine,
onda se one označavaju sa slovima iz godine izdanja kao dodatnom ozna-
kom te ih se razdvaja sa znakom tačka-zarez (;).

Primjer:

Mesihović 2011a, 32. ; Mesihović 2011b, 324. ; Mesihović 2011c, 78.

- **Prilikom navođenja djela koje ima tri i više autora, navodi se samo prvi
autor uz skraćenicu *et al* (opcija *italic*).**

Primjer:

Gavranović *et al.* 2023, 6.

- Ukoliko se isti autor i djelo ponavlja u dvije ili više fusnote uzastopno, po-
novno se navode sve prethodne odrednice, a ne Ibid. ili Isto.

Primjer:

Bojanovski 1988, 69.

Bojanovski 1988, 69.

3. INTERNET STRANICE

- Navesti naziv i adresu stranice te datum pristupa.

Primjer:

ANUBiH. <https://godisnjak.anubih.ba/index.php/godisnjak/article/view/204>
Pristup ostvaren: 01. 10. 2025.

4. TELEVIZIJSKE EMISIJE, VIDEO PRILOZI i DVD ZAPISI

Navesti prema sljedećem redoslijedu: Naziv emisije (opcija *Italic*), naziv televi-
zije, temu emisije (opcija *Italic*) te datum emitiranja.

Primjer:

Politički magazin *Pošteno*, Federalna televizija (FTV), *Pitanje dvije škole pod jednim krovom?* 09. 03. 2015.

5. PRILOZI U TEKSTU

Na priloge koji prate tekst autor se poziva u zagradama u kojima se navodi oznaka priloga i njegov redni broj, te se na slike poziva skraćenicom sl. na table skraćenicom Tbl., na karte izrazom karta, na tablice skraćenicom Tab., a na kataloške jedinice skraćenicom kat. br. Primjeri: (Sl. 1), (Tbl. 1), (Tab. 2), (Karta 3), (Kat. br. 1)

6. SLIKOVNI PRIKAZI

Ukoliko su slike autorske, odnosno nastale za potrebe rukopisa, navodi se sljedeći opis i naznaka:

a) **Slika 1.** Pogled na ostatke rimskog grada na Ilidži – Aquae S...
(snimio E. Veletovac)

b) **Slika 2.** Plan lokaliteta (izradio Đ. Basler)
Ukoliko su slike preuzete iz već prethodno objavljene literature, u zagradi se navodi bibliografska jedinica:

c) **Slika 3.** (Busuladžić 2010, 79.)

Ako je prethodno objavljeni slikovni materijal dodatno obrađen od strane autora za potrebe rukopisa, to je potrebno i naglasiti na sljedeći način:

d) **Slika 4.** Tlocrt Mogorjela (Basler 1990, 14. Obradio Š. Žunić)

e) **Karta 1.** Položaj Raševa i Konjevci polja na karti BiH
(© Google maps; obradio G. Popović)

Ukoliko se autori odluče za metod table kao slikovnog priloga onda ista dolazi na kraju glavnog teksta u rukopisu. Svaka tabla mora sadržavati nacrtano mjerilo. Minimalna kvaliteta fotografije i karte treba iznositi 300 dpi, a crteža 600 dpi. Slikovne priloge je potrebno dostaviti kao dio rukopisa, a po želji autora ili na zahtjev uredništva iste se mogu priložiti i u zasebnoj datoteci sa jasno naznačenim uputstvima. Za slikovne priloge prihvatljivi su sljedeći formati: jpg, tiff, psd, fh ili ai. Broj priloga treba biti primjeren veličini teksta, te u suprotnom uredništvo zadržava pravo neprihvatanja rukopisa, odnosno biti će obavljene konsultacije sa autorom povodom dotičnog pitanja. Autori su dužni obezbijediti dopuštenje autorskih prava za korištenje svih ilustracija za koje nisu nosioci autorskih prava i uz obavezno navođenje izvora.

7. UPUTSTVA ZA NAVOĐENJE BIBLIOGRAFIJE

Popis bibliografskih jedinica se navodi abecednim redom uz hronološko redanje radova istog autora. U slučaju da je korišteno više radova istog autora, a koji su objavljeni iste godine, onda se iza godine publiciranja dodaju slova a, b, c, d...(kako u referencama, tako i u bibliografiji). Nakon popisa djela koja su napisana od strane jednog autora, navode se radovi u kojima je isti prvi od dvoje autora, zatim prvi od troje autora, a onda prvi od četvero ili više autora. Sva djela se kao i u prvom slučaju navode hronološki prema godini izdanja. **Font slova u popisu bibliografskih jedinica je Times New Roman, veličina 11, pored 1.5, a tekst poravnat opcijom**

Justify. Bibliografski popis se u zavisnosti od korištene građe i literature sastoji iz jedne ili više cjeline. Prvo se navode skraćenice (ukoliko ih ima), zatim izvori (ukoliko ih je autor koristio), a onda literatura. Izvori i literatura se ne mogu zajedno podvesti pod jednu cjelinu. Naslov i podnaslov knjige, kao i naziv časopisa se navode u kurzivu. Skraćivanje naslova i naziva časopisa (poput GZM, CBI) nije dozvoljeno već prilikom svakog navođenja istog, potrebno je napisati puni naziv časopisa. Ukoliko je rad objavljen dvojezično, onda je potrebno navesti oba naslova, sa znakom jednakosti između njih. Ako je monografija publicirana u seriji ili kao posebno izdanje, također je obavezno to i napomenuti. Informacije dobijene neformalnim putem, a koje se spominju u referencama nije potrebno stavljati u bibliografiju (e-mail, usmeni razgovori i sl.). Bibliografske jedinice u popisu na kraju rada navode se prema sljedećim primjerima:

a) Pisani izvori na klasičnim jezicima

Ime izvora (ukoliko je poznat), puni naziv knjige (*italic*), u zagradi je potrebno navesti prevodioca ili urednika izdanja (ime skraćeno – samo inicijal, a prezime kompletno), mjesto izdanja, godina izdanja.

Primjer: Theophanes Confessor, *The Chronicle of Theophanes Confessor*, (prev. C. Mango – R. Scott), New York 1997.

b) Neobjavljena arhivska građa

U opisu izvora i literature donose se puni nazivi korištenih fondova, kao i puni naziv institucije kojoj fond pripada. U zagradi se navodi skraćenica arhivske institucije i fonda.

Primjer: Arhiv Bosne i Hercegovine (AbiH)

Fond: Zemaljska vlada Sarajevo (ZVS)

c) Objavljeni izvori

U bibliografskom popisu se objavljeni izvori, kao što su putopisna građa i memoari ili zbirke zakona, navode na sljedeći način: Prezime i prvo slovo priređivača djela, zatim godina izdanja, naziv djela (*italic*), mjesto izdanja i naziv izdavača. Ukoliko priređivač nije poznat, u tom slučaju se navodi samo naziv knjige (*italic*), godina izdanja, mjesto izdanja i naziv izdavača.

Primjer: *Kazneni zakon o zločincima i prestupima za Bosnu i Hercegovinu (iz 1879. godine)*. 1884. Sarajevo: Naklada Zemaljske vlade.

d) Štampa

U slučaju štampe, navodi se samo naziv novina i mjesto izdanja.

Primjer: Oslobođenje, Sarajevo.

e) Knjige

- Ako knjiga ima jednog autora, publikacija se navodi na sljedeći način: prezime autora, prvo slovo imena, godina izdanja, naslov knjige (*italic*), izdavač.

Primjer: Kaljanac, A. 2024. *U stranoj zemlji – Ćiro Truhelka u Bosni i Hercegovini*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine.

- Ako je knjiga napisana dvojezično, navode se oba naslova.

Primjer: Busuladžić, A. 2011. *Rimske vile u Bosni i Hercegovini = Roman villas in Bosnia and Herzegovina*, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine.

- Ako knjiga ima dva ili tri autora, prvo se navodi prezime i prvo slovo ime-
na prvog autora, a zatim redosljedom na isti način podaci i za ostale au-
tore. Nakon toga se navode godina izdanja, naslov knjige (*italic*), izdavač.
Primjer: Džino, D, Domić Kunić A. 2013. *Rimski ratovi u Iliriku. Povijesni
antinarativ*, Školska knjiga.
  - Ako knjiga ima četiri ili više autora, prvo se navodi prezime i prvo slovo imena
prvog autora, a zatim skraćena et al. (*italic*). Nakon toga se navode godina
izdanja, prezime i prvo slovo imena svih autora, naslov knjige (*italic*), izdavač.
Primjer: Horvat, M. et al. 2007. Horvat, M, Lamut J, Medved J, Culiberg M,
Djuric B, Vičić B. *Sela pri Dobu, Arheologija na avtocestah Slovenije 2*, Zavod
za varstvo kulturne dediščine Slovenije.
  - U slučaju da knjiga ima više izdanja, na godini izdanja (ukoliko nije prvo
izdanje) navodi se broj.
Primjer: Kamberović, H. 2017². *Džemal Bijedić. Politička biografija*, Udru-
ženje za modernu historiju/Udruga za modernu historiju.
- f) Poglavlje u knjigama**
- Poglavlje u knjizi zahtijeva navođenje prezimena, prvog slova imena, godinu
izdanja, naslov poglavlja pod navodnicima, zatim prijedloga „u“ naslov knjige
(*italic*), ime i prezime urednika, u zagradi ur., izdavač, broj stranica. Ukoliko je
knjiga napisana na stranom jeziku umjesto prijedloga „u“, navodi se „in“, a umje-
sto ur. navodi se ed. ili eds., u zavisnosti da li knjiga ima jednog ili više urednika.
Primjeri: Gračanin, H. 2015. „Kraj antike na hrvatskim prostorima“, u:
*Nova zraka u evropskom svjetlu: Hrvatske zemlje u ranom srednjem vijeku
(oko 550 – oko 1150)*. Zrinka Nikolić Jakus (ur.), Matica hrvatska, 3 – 36.
Leleković, T, Rendić-Miočević, A. 2012. „Rural settlements“, in: *The Archae-
ology of Roman Southern Pannonia – The state of research and selected pro-
blems in the Croatian part of the Roman provinces of Pannonia*. Branka Mi-
gotti (ed.), Archaeopress Roman Archaeology, 279 – 311.
- g) Članak u naučnom časopisu**
- Prilikom navođenja korištenih članaka iz naučnih časopisa, prvo se piše
prezime, zatim prvo slovo imena autora, godina izdanja, naslov član-
ka, puni naziv časopisa (*italic*), broj časopisa, izdavač, broj stranica.
Primjer: Basler, Đ. 1958. Bazilike na Mogorjelu, *Naše starine* 5, Zemaljski zav-
od za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti Narodne Republike
Bosne i Hercegovine, 45 – 62.
- h) Članak u zborniku radova kongresa ili naučnog skupa**
- Kada se popisuju članci koji su objavljeni unutar zbornika radova, prvo se na-
vodi prezime, prvo slovo imena, godina izdanja, naslov članka pod navodni-
cima, prijedlog „u“, naslov publikacije (*italic*), broj časopisa (ukoliko postoji),
ime i prezime urednika, u zagradi ur., izdavač, broj stranica. U slučaju da je
publikacija na stranom jeziku umjesto prijedloga „u“, navodi se „in“, a umjesto
ur. navodi se ed. ili eds., u zavisnosti da li knjiga ima jednog ili više urednika.
Primjer: Paškvalin, V. 2002. Grad Jajce i njegova bliže područje pri kraju

antike i na početku kasne antike s osobitim obzirom na kršćanstvo, u: *Jajce (1396 – 1996): Zbornik radova sa znanstvenog simpozija u povodu 600. obljetnice spomena imena grada Jajca, Jajce, 5 – 7. 12. 1996. godine*. Dubravko Lovrenović (ur.), Društvo za zaštitu kulturno – povijesnih i prirodnih vrijednosti Jajca & Općina Jajce, 17 – 29.

i) **Magistarski rad ili doktorska disertacija**

- Navođenje djela koje predstavlja rukopis magistarskog rada ili doktorske disertacije, radi se na sljedeći način: prezime, prvo slovo imena, godina odbrane rada ili disertacije, naslov rada ili disertacije (*italic*), napomena da se rado o magistarskom radu ili doktorskoj disertaciji, univerzitet na kojem je rad odbranjen. Primjer: Šehić, Z. 2001. *Bosanskohercegovački zemaljski pripadnici u vojnoj organizaciji Habsburške Monarhije*, doktorska disertacija, Univerzitet u Sarajevu.

j) **Digitalne epigrafske baze**

- U bibliografiji, digitalne epigrafske baze se navode na sljedeći način: EDH = Epigraphische Datenbank Heidelberg (Service provider: Heidelberger Akademie der Wissenschaften). <http://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/home?&lang=de> [zadnji pristup / last checked 2020-9-23]. EDR = Epigraphic Database Roma (Service provider: DigiLab Centro interdipartimentale di ricerca e servizi, Sapienza Università di Roma). <http://www.edr-edr.it> [zadnji pristup / last checked 2020- 9-23]. LUPA = UBI ERAT LUPA – Roman Stone Monuments (Friederike und Ortolof Harl, (Bildatenbank zu antiken Steindenkmälern). <http://lupa.at> [zadnji pristup / last checked 2020-9-23]

k) **Internet stranice**

- Navodi se naziv, adresa korištene stranice i datum pristupa. Primjer: Muzej Sarajeva. <https://ejournals.ff.unsa.ba/index.php/radovih-hua/ag> Pristup ostvaren: 27. 01. 2025.

l) **TV emisije, video i dvd zapisi**

- Navodi se naziv emisije (*italic*). Naziv televizije. Naziv emisije. Tema emisije (*italic*). Datum emitiranja. **Primjer:** Politički magazin *Pošteno*. Federalna televizija (FTV). *Pitanje dvije škole pod jednim krovom?* 09. 03. 2015.

8. **OBJAVLJIVANJE PRIKAZA**

- Prikazi mogu imati maksimalno do šest (6) kartica teksta. Navodi se ime i prezime autora čije djelo se predstavlja, zatim naslov djela (*italic*), grad u kojem je knjiga objavljena, izdavač, godina te broj stranica. **Primjer:** Ibrahim Krzović, *Stari ljetnikovci, kule i čardaci*, Sarajevo: El – Kalem – izdavački centar Rijaseta islamske zajednice u Bosni i Hercegovini / Institut za islamsku tradiciju Bošnjaka, 2019, 536. str.

NAPOMENA: Ukoliko rukopis bude prihvaćen za objavu, autori su dužni potpisati izjavu o preuzimanju odgovornosti u slučaju eventualnih sporova vezanih za povredu autorskih prava. Potpisana „Izjava o autorskim pravima“ je obavezna prije objavljivanja članka.

AUTHOR GUIDELINES

Contributions to the Study of the History of Sarajevo is a journal that publishes previously unpublished papers and requires the signing of a Statement of Authenticity. Upon publication, a paper may be classified into the following categories:

- Original scientific paper
- Preliminary communication
- Review article
- Professional paper
- Biography / Bibliography / Memoir
- Conference presentation
- Professional / Scholarly source publication
- Translation

Minor contributions (book reviews, critiques, responses, comments, discussions, notices, etc.)

The Editorial Board will make the final decision regarding the proposed reviewers after consulting the members of the Editorial Team. Reviewers will classify papers according to clearly defined guidelines available on the journal's website. More than 50% of the journal's content consists of scientific articles (original scientific papers, preliminary communications, and review articles). The manuscript (including bibliography) should contain up to 3 author's sheets (48 author's cards), and the number of appendices (images, maps, tables, etc.) should correspond to the length of the manuscript. However, the Editorial Board reserves the right to accept manuscripts that exceed the prescribed page limit if it considers this to be in the interest of the journal.

Articles may be published in Bosnian, Croatian, Serbian, or in another European language (English, French, German, Spanish, or Italian). Nevertheless, the Editorial Board reserves the right to select which papers submitted in foreign languages will be accepted.

Contributions to the Study of the History of Sarajevo is published both in print and electronically.

The journal does not limit its chronological or thematic scope to a specific historical period, except that all contributions must focus on the area of Sarajevo and its surroundings (in the broadest sense, this includes the territory of the present-day administrative unit of the Sarajevo Canton). The journal covers a wide range of topics from various scholarly disciplines and arts, such as history, archaeology, anthropology, ethnology, art history, historical geography, law, theology, education, psychology, literature, economics, music and visual arts, sociology, architecture, and related fields. We support an interdisciplinary approach that aligns with the aims of **Contributions to the Study of the History of Sarajevo**. Only papers that meet the journal's scientific standards will be accepted. The Editorial Board reserves the right to reject any submission that does not meet quality standards or submission requirements.

Papers should be submitted via the Open Journal System available on the website of the Sarajevo Museum at www.muzejsarajevo.ba or via the official journal email address: prilozimuzejasarajevo@gmail.com

The manuscript should be submitted as an MS Word document titled with the full name of the author or the title of the paper. The text must be written in Times New Roman font, with the main text in font size 12 and line spacing 1.5. The main title should be in font size 16, while subtitles should be in font size 14. The manuscript should be submitted without formatting and without page numbering. The space intended for images, if included and meant to appear within the text, must be clearly indicated. Only Arabic numerals should be used in the text, while Roman numerals may be used only when necessary, i.e., in cases where Arabic numerals are not intended.

The manuscript must also include the following sections:

1. **Information about the author(s):** full name, name and address of the institution where the author works, e-mail address (listed in the header before the main text, left-aligned, font size 12, line spacing 1.5)
2. **Title of the manuscript** (center-aligned, lowercase letters, bold, font size 16, line spacing 1.5)
3. **Abstract** (font size 11, line spacing 1.15; the abstract should be written in the language of the manuscript as well as in English, with a maximum of 500 words)
4. **Key Words** (font size 11, line spacing 1.15; up to 10 keywords written in the language of the manuscript as well as in English)
5. **Main text with footnotes**
6. **Summary** (maximum 1000 words. The title must be center-aligned, written in lowercase letters and bold. The title should be in font size 14, with line spacing 1.5. The text should be in font size 12 with line spacing 1.5. The summary is defined as a shortened version of the manuscript containing the most important points and the conclusions reached by the author during their research. If the main text is written in one of the previously mentioned foreign languages, the summary must be written in Bosnian/Croatian/Serbian. If the paper is written in Bosnian/Croatian/Serbian, a translation of the summary must be provided.)
7. **List of references and sources** (font size 11, headings in bold, justified alignment, line spacing 1.5)
8. **List of illustrations and plates** – if the author uses them in the text

INSTRUCTIONS FOR CITING IN REFERENCES OR FOOTNOTES

1. SOURCES

- **Written ancient sources**

For Greek sources, use abbreviations according to Liddel & Scott (LSJ).

For Latin sources, use abbreviations according to Oxford Latin Dictionary (OLD): abbreviated author name, book number, chapter number, and section number within the chapter. Avoid using commas and Roman numerals.

Examples:

Vell.Pat. 2. 114. 4 ; Dio 48.41.7; Strabo 7.5.2.

For authors with multiple preserved works, include the title of the work in abbreviated form in italics.

Examples:

App. *Illyr.* 13.37; Plin. *HN* 3.144; Suet. *Aug.* 27.1.

- **Editions of Greek and Latin monuments**

Cite the abbreviated name of the edition in italics, volume number or year of publication, and monument number. Avoid using Roman numerals.

Example:

CIL 03, 02766a: ILJug 03 1581; AE 1948, 0244.

- **Unpublished archival material**

In footnotes, indicate abbreviations for the archive name (acronym), used collection (abbreviation), year, box, code, and document number if present on the source.

Example:

ABiH, ZVS, 1912, Kut. 86, Šif. 25 – 211 / Br. 80.594 Praes.

- **Published sources (collections or compilations of laws, published archival material, travelogues, memoirs, etc.)**

For published archival material, cite as follows: editor's surname, year of publication, and page number. If the editor is unknown, provide the book title, year, and page number.

Example:

Rodinis (ur.) 2008, 15.

The same method applies to citing published law collections, travelogues, or memoirs.

Examples:

Sladović (ur.) 1915, 394–411.

Zbornik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu 1921, 18.

Kuripešić 2001, 34.

- **Citing newspaper articles**

Provide the author's surname or initials if only they appear. Then, in quotation marks, cite the article title, newspaper name (*italic*), issue number, date, and page. If the author is unknown, cite the rest in the same order.

Examples:

Selimbegović. „Ima li Valter većinu u Sarajevu?“ *Oslobođenje* 26, 23. 10. 2006, 7.
 „Nova Zemaljska bolnica“ *Bošnjak* 17, 14. 6. 1894, 1.

2. LITERATURE

For citing literature, the Oxford method is used. References or footnotes are written at the bottom of the page (sub calce) in numerical order (1, 2, 3, ...), separated from the main text. Font in footnotes: Times New Roman (Times New Roman CE), size 10, line spacing 1.5, text justified.

- **Citing in footnotes follows this order:** 1.) Author’s surname, 2.) year of publication, 3.) page number.

Example:

Mesihović 2024, 116.

- If multiple authors are cited in the same footnote, separate each with a semicolon (;).

Example:

Bojanovski 1988, 35.; Mesihović, 2011, 56.; Paškvalin 2012, 78–79.

- **If citing multiple works by the same author in chronological order, separate with a semicolon (;).**

Example:

Bojanovski 1969, 30.; Bojanovski 1974, 48.; Bojanovski 1988, 256.;

- **If citing multiple works by the same author from the same year, mark them with letters (a, b, c) and separate with semicolon.**

Example:

Mesihović 2011a, 32.; Mesihović 2011b, 324.; Mesihović 2011c, 78.

- **For works with three or more authors, cite only the first author with “et al.” (italic).**

Example:

Gavranović et al. 2023, 6.

- If the same author and work appear in two or more consecutive footnotes, repeat all reference details; do not use Ibid. or “Isto.”

Example:

Bojanovski 1988, 69.

Bojanovski 1988, 69.

3. WEBSITES

- Provide the site name, URL, and date of access.

Example:

ANUBiH. <https://godisnjak.anubih.ba/index.php/godisnjak/article/view/204> Accessed: 01. 10. 2025.

4. TV SHOWS, VIDEO MATERIALS, AND DVD RECORDINGS

Cite in the following order: Show title (*italic*), TV station, topic of the show (*italic*), and air date.

Example:

Politički magazin *Pošteno*, Federalna televizija (FTV), Pitanje dvije škole pod jednim krovom? 09. 03. 2015.

5. ILLUSTRATIONS IN TEXT

Illustrations accompanying the text are referred to in parentheses with the illustration type and number: images as Sl., tables as Tbl., maps as Karta, tables as Tab., catalog entries as Kat. br.

Examples: (Sl. 1), (Tbl. 1), (Tab. 2), (Karta 3), (Kat. br. 1)

6. FIGURES AND IMAGES

For original images made for the manuscript, indicate description and author:

- a) **Slika 1. Pogled na ostatke rimskog grada na Ilidži – Aquae S... (snimio E. Veletovac)**
- b) **Slika 2. Plan lokaliteta (izradio Đ. Basler)**

For images from published literature, cite the bibliographic source in parentheses:

- c) **Slika 3. (Busuladžić 2010, 79.)**

If previously published material is adapted by the author for the manuscript, indicate:

- d) **Slika 4. Tlocrt Mogorjela (Basler 1990, 14. Obradio Š. Žunić)**
- e) **Karta 1. Položaj Raševa i Konjevc polja na karti BiH
(©Google maps; obradio G. Popović)**

If the authors choose to use plates (tables) as visual attachments, they should be placed at the end of the main text in the manuscript. Each plate must include a drawn scale. The minimum required resolution is 300 dpi for photographs and maps, and 600 dpi for drawings. Visual attachments must be submitted as part of the manuscript, and, at the authors' request or at the editorial board's instruction, may additionally be submitted as a separate file with clearly indicated instructions. The following formats are acceptable for visual materials: jpg, tiff, psd, fh, or ai. The number of attachments should be appropriate to the length of the text; otherwise, the editorial board reserves the right to reject the manuscript, or consultations will be held with the author regarding this issue. Authors are required to obtain copyright permission for all illustrations for which they are not the copyright holders, with mandatory citation of the source.

7. BIBLIOGRAPHY GUIDELINES

The list of bibliographic units is arranged in alphabetical order, followed by the chronological order of works by the same author. If multiple works by the same author published in the same year are used, letters a, b, c, d... are added after the year of publication (both in references and in the bibliography). After listing works written

by a single author, works where the same person is the first of two authors are listed, followed by works where the same person is the first of three authors, and then the first of four or more authors. All works, as in the first case, are listed chronologically according to the year of publication. The font used in the bibliography is Times New Roman, size 11, line spacing 1.5, and text justified. Depending on the type of sources and literature used, the bibliography may consist of one or more sections. First, abbreviations (if any) are listed, then sources (if the author used them), and finally the literature. Sources and literature cannot be combined into a single section. The title and subtitle of books, as well as the names of journals, should be in italics. Abbreviating titles or journal names (such as GZM, CBI) is not allowed; the full title must be written each time. If the work is published bilingually, both titles must be provided, separated by an equal sign. If a monograph is published in a series or as a separate edition, this must also be indicated. Information obtained through informal means, which is mentioned in references, does not need to be included in the bibliography (e-mail, personal conversations, etc.). Bibliographic units at the end of the work are listed according to the following examples:

a) Written sources in classical languages

- Full book title (italic), translator or editor in parentheses (initial and full surname), place, year.

Example: Theophanes Confessor, *The Chronicle of Theophanes Confessor*, (trans. C. Mango – R. Scott), New York 1997.

b) Unpublished archival material

- In the description of sources and literature, the full titles of the used archival collections (fonds), as well as the full name of the institution to which the collection belongs, must be provided. The abbreviation of the archival institution and the collection is given in parentheses.

Example: Arhiv Bosne i Hercegovine (ABiH), Fond: Zemaljska vlada Sarajevo (ZVS)

c) Published sources

In the bibliographic list, published sources—such as travel literature, memoirs, or collections of laws—should be cited in the following manner: the editor's surname and initial, followed by the year of publication, the title of the work (in italics), the place of publication, and the name of the publisher. If the editor is unknown, only the title of the book (in italics), the year of publication, the place of publication, and the publisher should be listed.

d) Example: Kazneni zakon o zločincima i prestupima za Bosnu i Hercegovinu (iz 1879. godine). 1884. Sarajevo: Naklada Zemaljske vlade.

Newspapers: Only newspaper name and place.

Example: Oslobođenje, Sarajevo.

e) Books:

- One author: Surname, initial, year, title (italic), publisher.

Example: Kaljanac, A. 2024. *U stranoj zemlji – Ćiro Truhelka u Bosni i Hercegovini*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine.

- Bilingual book: list both titles.
Example: Busuladžić, A. 2011. *Rimske vile u Bosni i Hercegovini = Roman villas in Bosnia and Herzegovina*, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine.
- Two or three authors: list all in order, then year, title (italic), publisher.
Example: Džino, D, Domić Kunić A. 2013. *Rimski ratovi u Iliriku. Povijesni antinarativ*, Školska knjiga.
- Four or more authors: first author + et al. (italic), then all authors, year, title, publisher.
Example: Horvat, M. et al. 2007. Horvat, M, Lamut J, Medved J, Culiberg M, Djuric B, Vičić B. *Sela pri Dobu, Arheologija na avtocestah Slovenije 2*, Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije.
- Multiple editions: indicate edition number after year.
Example: Kamberović, H. 2017. *Džemal Bijedić. Politička biografija*, Udruženje za modernu historiju/Udruga za modernu historiju.

f) Chapters in books

A chapter in a book requires listing the author's last name, the first initial of the first name, the year of publication, the title of the chapter in quotation marks, followed by "in" and the title of the book (italic), the editor's name and surname, in parentheses ed. or eds., the publisher, and the page numbers. If the book is written in a foreign language, instead of "u" use "in," and instead of "ur." use "ed." or "eds.," depending on whether the book has one or multiple editors.
Examples: Gračanin, H. 2015. „Kraj antike na hrvatskim prostorima“, u: *Nova zraka u evropskom svjetlu: Hrvatske zemlje u ranom srednjem vijeku (oko 550 – oko 1150)*. Zrinka Nikolić Jakus (ur.), Matica hrvatska, 3 – 36. Leleković, T, Rendić-Miočević, A. 2012. „Rural settlements“, in: *The Archaeology of Roman Southern Pannonia – The state of research and selected problems in the Croatian part of the Roman provinces of Pannonia*. Branka Migotti (ed.), Archaeopress Roman Archaeology, 279 – 311.

g) Journal article

- When citing articles from scientific journals, first write the author's last name, then the first initial of the first name, the year of publication, the title of the article, the full name of the journal (italic), the issue number, the publisher, and the page numbers.
Example: Basler, Đ. 1958. Bazilike na Mogorjelu, *Naše starine* 5, Zemaljski zavod za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti Narodne Republike Bosne i Hercegovine, 45–62.

h) Article in a conference or scientific proceedings

When listing articles published within conference proceedings, first write the author's last name, the first initial of the first name, the year of publication, the title of the article in quotation marks, followed by "in" and the title of the publication (italic), the issue number (if any), the editor's name and surname, in parentheses ed. or eds., the publisher, and the page numbers. If the publication is in a foreign language, use "in" instead of "u," and "ed." or "eds." instead of "ur.," depending on whether the book has one or multiple editors.

Example: Paškvalin, V. 2002. Grad Jajce i njegova bliže područje pri kraju antike i na početku kasne antike s osobitim obzirom na kršćanstvo, in: *Jajce (1396 – 1996): Zbornik radova sa znanstvenog simpozija u povodu 600. obljetnice spomena imena grada Jajca*, Jajce, 5–7. 12. 1996. Dubravko Lovrenović (ed.), Društvo za zaštitu kulturno – povijesnih i prirodnih vrijednosti Jajca & Općina Jajce, 17–29.

i) Theses and dissertations

Surname, initial, year, title (*italic*), indicate type, university.

Example: Šehić, Z. 2001. *Bosanskohercegovački zemaljski pripadnici u vojnoj organizaciji Habsburške Monarhije*, doktorska disertacija, Univerzitet u Sarajevu.

j) Digital epigraphic databases:

- Provide full database name, provider, URL, last checked date.

Examples:

EDH = Epigraphische Datenbank Heidelberg (Service provider: Heidelberg Akademie der Wissenschaften). <http://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/home?&lang=de> [last checked 2020-9-23].

EDR = Epigraphic Database Roma (Service provider: DigiLab Centro interdipartimentale di ricerca e servizi, Sapienza Università di Roma). <http://www.edr-edr.it> [last checked 2020-9-23].

LUPA = UBI ERAT LUPA – Roman Stone Monuments (Friederike und Ortolf Harl, Bilddatenbank zu antiken Steindenkmälern). <http://lupa.at> [last checked 2020-9-23].

k) Websites:

- Name, URL, access date.

Example: Muzej Sarajeva. <https://ejournals.ff.unsa.ba/index.php/radovihua/ag> Accessed: 27. 01. 2025.

l) TV shows, video, DVD:

- Title (*italic*), TV station, show name, topic (*italic*), date.

Example: Politički magazin *Pošteno*. Federalna televizija (FTV). Pitanje dvije škole pod jednim krovom? 09. 03. 2015.

8. REVIEWS

Reviews may be up to six (6) manuscript pages. Cite author, work title (*italic*), city, publisher, year, and number of pages.

Example: Ibrahim Krzović, *Stari ljetnikovci, kule i čardaci*, Sarajevo: El – Kalem – izdavački centar Rijaseta islamske zajednice u Bosni i Hercegovini / Institut za islamsku tradiciju Bošnjaka, 2019, 536 p.

KONTAKT PODACI AUTORA

- **Indira Kučuk-Sorguč**, JU Muzej Sarajeva, Josipa Štadlera 32, 71 000 Sarajevo, email adresa: indiramuzej@gmail.com
- **Salmedin Mesihović**, Univerzitet u Sarajevu, Filozofski fakultet, Franje Račkog 1, 71 000 Sarajevo, email adresa: salmedinskevola@yahoo.com
- **Amra Šaćić Beća**, Univerzitet u Sarajevu, Filozofski fakultet, Franje Račkog 1, 71 000 Sarajevo, email adresa: amra.sacic@ff.unsa.ba
- **Adnan Kaljanac**, Univerzitet u Sarajevu, Filozofski fakultet, Franje Račkog 1, 71 000 Sarajevo, email adresa: adnan.kaljanac@ff.unsa.ba
- **Jesenko Hadžihasanović**, Univerzitet u Sarajevu, Filozofski fakultet, Franje Račkog 1, 71 000 Sarajevo, email adresa: jesenko.hadzihasanovic@ff.unsa.ba
- **Mirha Šabanović**, Kantonalni zavod za zaštitu kulturno – historijskog i prirodnog naslijeđa Sarajevo, Josipa Štadlera 32, 71 000 Sarajevo, email adresa: mirha@spomenici-sa.ba
- **Amra Banda**, Univerzitet u Sarajevu, Prirodno-matematički fakultet, Zmaja od Bosne 33-35, 71 000 Sarajevo, email adresa: amra.banda@pmf.unsa.ba
- **Muniba Osmanović**, Univerzitet u Sarajevu, Prirodno-matematički fakultet, Zmaja od Bosne 33-35, 71 000 Sarajevo, email adresa: muniba.osmanovic@pmf.unsa.ba
- **Belma Durmišević**, Univerzitet u Sarajevu, Prirodno-matematički fakultet, Zmaja od Bosne 33-35, 71 000 Sarajevo, email adresa: belma.durmisevic@pmf.unsa.ba
- **Emina Ajanović**, Univerzitet u Sarajevu, Prirodno-matematički fakultet, Zmaja od Bosne 33-35, 71 000 Sarajevo, email adresa: emina.ajanovic@pmf.unsa.ba
- **Zijad Šehić**, Univerzitet u Sarajevu, Filozofski fakultet, Franje Račkog 1, 71 000 Sarajevo, email adresa: zijad.sehic@ff.unsa.ba
- **Dženana Kurtović**, JU Muzej Sarajeva, Josipa Štadlera 32, 71 000 Sarajevo, email adresa: dzenanakahriman96@hotmail.com
- **Aladin Kučuk**, Harbina 27, 71000 Sarajevo, email adresa: aladin.kucuk13@hotmail.com
- **Selma Oruč**, JU Muzej Sarajeva, Josipa Štadlera 32, 71 000 Sarajevo, email adresa: oruc.selma@hotmail.com

LEKTOR / PROOFREADING: Aldijana Bihorac-Mujičić
UDK / UDC: Igor Mišković
DTP: Velija Hasanbegović
DIZAJN KORICA / COVER DESIGN: Velija Hasanbegović
ŠTAMPA / PRINTING PRESS:
TIRAŽ / PRINT RUN:

Časopis *Prilozi za proučavanje historije Sarajeva* se objavljuje jednom godišnje u printanom i elektronskom izdanju.

Journal Contributions to the study of the history of Sarajevo is published once a year in hard copy and electronically.

Radovi se dostavljaju putem sistema za uređivanje časopisa (Open Journal System) postavljenog na web stranici časopisa
<https://www.muzejsarajeva.ba/zurnal/index.php/prilozi/index> ili
na email adresu časopisa: prilozimuzejasarajeva@gmail.com

The papers are submitted via the Open Journal System on the Journal's website
<https://www.muzejsarajeva.ba/zurnal/index.php/prilozi/index> or via
the email address of journal: prilozimuzejasarajeva@gmail.com

ISSN 3029 - 4843 (Online)

ISSN 1512 - 6897 (Print)

